

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI MĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	6
'Aho	Tūsite, 14 Sune 2022

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	Hon. Poasi Tei
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tatafu Moeaki
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	Hon. Semisi Fakahau
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Hon. <i>Sangster</i> Saulala
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Vili Hingano
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Vaea	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu
Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Fohe	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa <i>Light of Life</i> Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 6/2022
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Tusite 14 Sune 2022
Taimi: 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO:
		<p>4.1 Lao Fakaangaanga ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga 2022/2023 ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 2022 – Fika 2/2022</p> <ul style="list-style-type: none"> • Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 Sune, 2023 • Fakamatala Patiseti 2022/2023 • Palani Ngāue 'a e Ngaahi Potungāue Fakapule'anga 2022/2023 - 2024/2025
		<p>4.2 Lipooti Fika 1/2022 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga (fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga 2022/2023 ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 2022 – Fika 2/2022)</p>
		<p>4.3 Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 3/2022 (fekau'aki mo e No Pa'anga Tokoni 'oku laka hake 'i he \$15 miliona ki he ta'u fakapa'anga 2022/2023)</p>
		<p>4.4 Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga 'i he Ta'u 'Oku Ngata ki he 'aho 30 Sune 2021</p>

		<p>4.5 Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 1/2022:</p> <ul style="list-style-type: none"> i. Ke fakalahi e Pa'anga Tokoni Fakavahenga ii. Ke monomono 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ki hono ngāue'aki 'o e Pa'anga Tokoni Fakavahenga iii. Ngaahi 'A'ahi ki he Vahenga 'i tahi iv. Ngaahi 'A'ahi ki Tu'apule'anga v. 'Ofisi 'o e Kau Fakafofonga mei tahi vi. Tokoni ki he folau vakatahi 'a e ngaahi vahefonua
Fika 05	:	Kelesi

Hokohoko ‘a e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	8
Lotu	8
Ui ‘a e Fale	8
Poaki.....	8
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea.....	8
‘Asenita ngāue Fale.....	9
Me’a Sea Le’ole’o Komiti Kakato	9
Fakama’ala’ala fekau’aki mo e ngaahi tokanga ki he <i>SMA</i>	10
Tokanga pe hokohoko atu tokoni langa māketi ‘auhia sunami	10
Fehu’ia lava liliu Lao <i>SMA</i> mei he fakakolo ki he fakalukufua.....	10
Tali fekau’aki tokanga ke liliu <i>SMA</i> ke fakalukufua.....	11
Kole ha ki’i vaka ‘a e Toutai ki Niuafo’ou	11
Kole ha ki’i misini vaka ‘a e Toutai ki Niuatoputapu	11
Fokotu’u pea poupou’i Vouti Potungāue Toutai.....	12
Vouti 20 – Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula.....	12
Visone Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula.....	12
Patiseti Potungāue Fonua & Koloa Fakaenatula	13
Kole ha ‘Ofisa ngāue potungāue ki ‘Eua ke tokoni ngaahi ngāue fakakelekele e kainga....	14
Kole fakalelei’i Lao Kelekele fekau’aki tukuhau’i ngaahi ‘api tukuhau	15
‘I ai tokanga ki hono fakatau e kelekele ‘i Tonga ni.....	15
Fokotu’u pea poupou’i Vouti Potungāue Fonua	15
Vouti 23 – Potungāue <i>MEIDECC</i>	15
Fakama’ala’ala 69.6 miliona ngaahi poloseki.....	16
Fakama’ala’ala tu’unga e tangikē vai ki he vahe motu.....	17
Fakamālō’ia kau ngāue <i>MEIDECC</i> mo e <i>NEMO</i>	18
Tokanga ha tokoni ngaahi ‘api tautefito ngaahi feitu’u ‘elia ano Tongatapu 1	20
Fakatangi ki ha tangikē vai ngaahi ‘api fiema’u tangikē vai.....	20
Tokanga fakatonutonu Lao Fili ke fakatau’ātaina’i ngaahi ngāue Pule’anga ngaahi tokoni mei muli.....	21
Tokanga pe ‘oku kau e ngaahi ‘apiako mo e siasi he tokoni tangikē vai	23
Tokanga tafa’aki Ma’u’anga Ivi.....	23
Tokanga hono uesia ma’u’anga vai hōloa kelekele hono to’o ‘ulu paini funga fonua	23
Tokanga motuhia fetu’utaki ‘a Nomuka	24
Fakamālō’ia Pule’anga tokoni tangikē vai ki Niua	25

Fehu'ia felāve'i <i>MORDI</i> mo e Potungāue <i>MEIDECC</i>	26
Fakama'ala'ala polokalama tokoni <i>MORDI</i> mo e Potungāue <i>MEIDECC</i>	26
Fokotu'u pea poupou'i Vouti Potungāue <i>MEIDECC</i>	28
Vouti 25 – Potungāue Takimamata	28
Patiseti Potungāue Takimamata	28
Fakatonutonu Vouti 25	30
Tokanga ki he polokalama tokoni 'a 'Aositelēlia	31
Tali ki he tokanga fekau'aki mo e polokalama tokoni 'a 'Aositelēlia	33
Fehu'ia potungāue 'oku fakamalumu ai e Takimamata	34
Kole fakama'ala'ala ki he tu'unga fakalao Poate Ma'u Mafai Takimamata	34
Tali ki he fehu'i fekau'aki tu'unga fakalao Poate Ma'u Mafai Takimamata	35
Tali ki he fehu'i fekau'aki Paaka 'i Popua	35
Kole fakama'ala'ala fekau'aki mo e teunga ngāue potungāue	36
Tali fekau'aki mo e tokanga ki he teunga ngāue 'a e Takimamata	37
Fokotu'u pea poupou'i Vouti Potungāue Takimamata	38
Vouti 8 – Potungāue Pa'anga	38
Fakatonutonu Vouti 8	39
Tali fokotu'u mei he Pule'anga foaki monū'ia peseti 3 me'a'ofa kau ngāue fakapule'anga	39
Tali Pangikē 'a Māmani foaki 35 miliona 'Amelika tokoni Patiseti Pule'anga	42
Mahino ko e Fokotu'u Tu'utu'uni ki he Nō Pa'anga Tokoni ne fakatatau ki he Fale'i Fakalao Pule'anga	48
Tokanga ke tokoni'i ngaahi sekitoa taautaha ne uesia tātāpuni e fonua	50
Tokanga ki he fokotu'u fekau'aki fakakalasi pa'anga fakalelei vāhenga	51
Kole ke 'omai lipooti e komiti ke alea'i fakataha ai pē	53
Tokanga fekau'aki mo e pa'anga malu'i kau ngāue	59
Tokanga ki he nō mei he <i>IMF</i>	60
Tokanga pe 'oku kau 'i he 6.7 miliona 'a e <i>PMS</i>	61
Tokanga ki he <i>hazard allowance</i> kau ngāue laini mu'a he KOVITI	61
'I ai tokanga 'ovataimi kau ngāue laini mu'a Tāmāte Afi Vava'u	65
'Ikai ke faitu'utu'uni 'ū Komiti Tu'uma'u ki he ngāue Fale Alea	71
Pāloti 'ikai tali Fakatonutonu ki he Polokalama Patiseti 2022/2023 fakahā fakalahi 2 Komiti Pa'anga	75
Pāloti tali Fakatonutonu ki he Fakamatala Patiseti 2022/2023 fakahā fakalahi 3 Komiti Pa'anga	75
Fokotu'u ke fakatokanga'i pea 'ave ki he Pule'anga 'a e Fokotu'u 'a 'Eua 11	82

Pālotti tali Komiti Kakato Patiseti 2022/2023.....	83
Pālotti tali Komiti Kakato Fokotu’u Tu’utu’uni Fika 3/2022	84
Fokotu’u toloi Fakamatala Pa’anga Pule’anga ‘i he Ta’u ‘oku Ngata ki he ‘Aho 30 Sune 2021	85
Lipooti ngāue kuo lava hono fakahoko he Komiti Kakato	86
Pālotti tali lau tu’o 2 Lao Fakaangaanga ke Fakahū Atu ‘a e Pa’anga 2022/2023 ki he Ngaahi Ngāue Pule’anga 2022 mo e ngaahi fakatonutonu	87
Lau tu’o 3 Lao Fakaangaanga ke Fakahū Atu ‘a e Pa’anga 2022/2023 ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’anga 2022	88
Pālotti tali lau tu’o 3 Lao Fakaangaanga ke Fakahū Atu ‘a e Pa’anga 2022/2023 ki he Ngaahi Ngāue Pule’anga 2022 mo e ngaahi fakatonutonu	88
Pālotti Tali Fale Alea Fokotu’u Tu’utu’uni Fika 3/2022	89
Toloi fanongonongo ‘a e Fale	89
Kelesi tuku.....	89

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tūsite, 14 Sune 2022

Taimi: 1005-1010

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, kole atu ke tau hiva e Lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(*Ne kau kotoa e Hou’eiki Mēmipa hono hiva’i e Lotu ‘a e ‘Eiki.*)

<010>

Taimi: 1010-1015

(*... Hoko atu e lotu ...*)

‘Eiki Sea: Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa e Falé.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā e Kapinetí, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afió pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ki hono ui e Falé ki he ‘ahó ni, Tūsite 14 Sune 2022.

‘Eiki Sea Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao mo e Pilīsone, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalakalaka Faka’ekonomiká, ‘Eiki Minisitā Toutai, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Nōpele Vaea, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Fohe, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Veivosa *Light of Life* Taka, Vātau Mefi Hui.

Poaki

‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē taliui kakato pē Hou’eiki Mēmipá tukukehe ‘a e ‘Eiki Minisitā Toutai ‘oku kei hoko atu ‘ene poaki folau pea mo ‘Eiki Nōpele Vaea, mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘a e ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Tolu Taha’i ‘Otua ‘i hotau lotolotonga, tapu mo ‘Ene ‘Afió Tama Tu’i, Tupou VI kae ‘uma’ā Ta’ahine Kuini Nanasipau’u. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmiá pehē foki ki he Hou’eiki Minisitā Kapinetí. Tapu pea mo Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili kae

‘uma’ā Hou’eiki Mēmipa Fakafofonga kau Nōpelé. Tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí.

‘Asenita ngāue Fale

Hou’eiki mou me’a hifo ki he ‘etau ‘asenitá ko ‘etau ngāué ‘oku kei ‘i he Komiti Kakató pea ‘oku kei loto lelei pe ke hoko atu e fua fatongia e Fakafofonga, Nōpele mei Vava’ú ke toe fakanofo pe ko e Sea Le’ole’o ‘i he Komiti Kakato. Ka kimu’a pea tau hoko atu ki he ‘Asenita Ngāue ko iá Hou’eiki ko u fie fakamanatu atu pe ko e ‘Asenita ‘i he Komiti Kakató ke fakamahino’i ko e 4.1, 4.2, 4.3, 4.4 fakamanatu atu e Fokotu’u Faka-Fale Alea, ‘Asenita 4.5 ke fakakau atu ‘i feme’a’akí.

Ko ‘etau founga ngāué tau ngāue’aki pe ‘a e lele pe mei he 10 – 12 tau mālōlō mei ai toki hoko atu mei he 2 – 4 pea ka toki fiema’u tau toki vakai’i pe ‘aefiafi. Ka ko u tui mahalo ‘oku tonu pē ngāue Sea Komiti Kakató ‘ene faka’uto’utá pehē foki ki hono tataki e feme’a’akí. ‘E malava pe ke ‘osi ‘e tau ngāué he ‘ahó ni pe ko ‘apongipongi. Ka ko u tui mahalo ‘i ai pe faka’amu e Pule’angá ke tau hoko atu ki ai he vave tahá. Pea ‘i he’ene pehē he’ikai ke u toe fakalōloa, Hou’eiki tau liliu ‘o **Komiti Kakato**. ...

<010>

Taimi: 1015-1020

(Liliu ‘o Komiti Kakato, me’a mai Sea Le’ole’o ‘o e Komiti Kakato, Lord Tu’ilakepa)

Me’a Sea Le’ole’o Komiti Kakato

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Tapu ki He’ene ‘Afió, Tupou VI, kae ‘uma’ā ‘a e Fale ‘o Ha’a Moheofó. Tapu atu ki he Tama Pilinisi, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki ‘o e fonua. Hou’eiki tuku pē mu’a ke u fakapulupulu atu ‘i he tala-aofaki kuo fai ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, he ‘oku ou hūfanga atu ai mo e lotu. ‘Eiki Palēmia mālō ho’o laumālie lelei ki he pongipongi ni, fakafeta’i pē ki he ‘Otua koe’uhi ko e tauhi ‘ofa ‘oku fai ki he Feitu’una kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Kapinetí, kae ‘uma’ā ‘a e kau Fakafofonga ‘i he Komiti, Kapineti.

Ko ‘etau ngāue ē, pea toe fai pē hono fakataukei mai ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ki he fatongia ‘o e motu’a ni. Pea ‘oku ou fakamālō atu pē ‘Eiki Sea koe’uhi ko ho’o kei falala mai ki he motu’a ni ki he fua e fatongia, ‘a ia ‘oku totonu pē ke fai koe’uhi ko e fatongia totonu ia.

Hou’eiki hangē ko e me’a ‘oku mou mea’i ko ‘etau ngāue ‘oku toe 4.1 te tau foki leva ki ai, ‘a ia ko e Patiseti Fakamatala mo e polokalama ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga, pē ko e ‘Eiki Palēmia ‘o e ‘aho, ‘ikai ke u toe fakalōloa, ko e lahi ange ko ē ‘ete fakamatala, ko e lōloa ange ia ‘a e, ‘etau ngāue. Ko e si’isi’i ē fakamatala kae ‘oatu ke mou me’a mai pea ‘e vave ‘etau ngāue. Fakamanatu atu pē kia moutolu kau Hou’eiki tafa’aki kotoa ‘o e Hou’eiki mo e kau Fakafofonga ‘o e Kakaí, ko e pepa ko eni ko e pepa Kapineti eni ‘a e pa’anga ‘o e fonua, tuku hau ‘o e fonua, ‘a ia ‘e ngāue’aki ‘e he Pule’anga pē ko e Palēmia ‘o e ‘aho ‘i he 2023 ki he 2024. ‘Oku tau kei fononga pē ‘i he 2021 mo e 22, ka ‘oku ou kole atu pē ke mou mea’i, ‘oku tōtōivi pē Pule’anga ke fai ‘enau ngāue koe’uhi ko e lelei kotoa ma’a e kakaí ‘o e fonua.

Tuku atu ‘etau ngāue kiate kimoutolu ke hoko atu ‘etau feme’a’aki, ki he Toutai. Fakamolemole ‘e ‘Eiki Minisitā kuo ke ma’u mai ‘a e ‘ū fehu’i ko ē na’e fai ‘aneafi fakamolemole ke ke me’a mai.

Fakama’ala’ala fekau’aki mo e ngaahi tokanga ki he SMA

‘Eiki Minisitā Le’ole’o Toutai: ‘Io, tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, fakatapu atu ki he Hou’eiki Komiti Kakato. ‘Eiki Sea ko e me’a ko ē na’e fehu’i ‘e he ‘Eiki Nōpele fika 3 ‘o Tongatapu, ko e ngāue ‘oku fai ki ai ‘oku fai fakavāhenga pē ‘a e SMA ko ē ‘a Puke, ko e talanoa ko ia ‘oku ‘ai ‘e he kau Siaina ‘oku ‘ikai mo’oni ia. ‘Oku tuku ia ‘oku fai fakalukufua, Kolomotu’a, Hofoa mo Puke, ‘oku ‘uhinga ai ko ē ‘a e SMA. Ko e mokohunú ‘Eiki Sea, ‘oku fai ‘a e savea ‘i he uike faka’osi ‘o e mahina ni, pea ko e ki’i vaka ko ē ‘e 11 tokoni ‘a e *World Bank*, ‘oku ‘osi vahevahe ia ki he ngaahi SMA na’e ‘osi mahino pē ‘e tufotufa kia kinautolu ‘a e ngaahi tokoni vaka ko ia Sea. Mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Hou’eiki ko e me’a ē na’a mou fehu’i ‘aneafi, pea ko ena kuo tali mai ‘e he ‘Eiki Minisitā Le’ole’o ia ki he Toutai. Toe ‘i ai ha taha ‘i he Hou’eiki ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku tokanga ki ai, ‘io Fakafofonga 13 pea hoko mai ‘a ‘Eua 11, ko u tui ko ene fe’unga pē pea tau hiki mu’a.

Veivosa Taka: ‘Eiki Sea tapu mo e Feitu’una, fakatapu atu ki he Hou’eiki Nōpele, pehē ki he Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā pea pehē foki ki he Fakafofonga ‘o e Kakai.

‘Eiki Sea ‘oku ou ‘oatu ‘a e fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā, he ngāue ‘oku ne fakahoko pea ‘oku fakafiemālie ki he motu’a ni, ka ‘oku talamonū atu pē ki he teuteu savea. Ke mea’i pē ‘Eiki Sea ko e fu’u fakatamaki ko eni ‘oku ‘ikai pē toe ‘i ai ha *income* ia ki he kāinga Ha’apai. Pea ko u tui ko e kole atu pē ke to’o pē mo e Folofola Minisitā ke fai’aki ‘a e savea, ‘e lava ‘o feau ai ‘emau mamahi mo ‘emau faingata’a’ia. ...

<005>

Taimi: 1020-1025

Veivosa Taka: ... Ka ‘oku fakamālō atu ko e vaka ko ena ‘oku fakahoko ‘oku ‘i ai ‘a e poupou mo e fiefia ‘Eiki Sea. Ko u toki lave’i ‘oku, ‘a e Minisitā ko eni ‘oku angalelei he ‘aho ni mo e ngaahi taimi ko eni pea ‘oku fakafiefia ia ‘Eiki Sea mālō ‘aupito e ma’u faingamālie.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō ‘Eua 11.

Tokanga pe hokohoko atu tokoni langa māketi ‘auhia sunami

Dr. Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko ‘eku fehu’i pē ko ē ‘aneafi te’eki ai ke u ma’u ha tali. Ko e ‘uluaki ko e, na’e fai he Potungāue Toutai ‘a e langa ko e ‘aisi pea mo e ki’i māketi pea mo e ‘ofisi pea na’e pehē ‘e he tali ‘aneafi ko e ‘ofisi ‘e kau ia he ngaahi ‘ofisi ko ē ‘oku langa fo’ou pea ko e vakai pē pe ‘e toe hoko atu e tokoni ki he langa e ki’i maketi mo e ‘aisi.

Fehu’ia lava liliu Lao SMA mei he fakakolo ki he fakalukufua

Pea ko hono ua ‘oku ou fehu’i pē ki he SMA ko ē ‘i ‘Eua ‘oku ‘osi kau foki ai. Pea na’e ‘i ai ‘a e fakakaukau ia ke pehē ke liliu e Lao ke lava pē ‘o fakalukufua koe’uhí ko e fakalea ko ē Lao he taimi ni ko e SMA ‘oku fakakolo. Ka koe’uhí ko e natula ko ē tu’u ‘a ‘Eua ia ‘oku ‘i ai ‘a e mahu’inga ia ke toe ‘i ai pē pea mo e hā ‘i he Lao ke fai e SMA kae fakalukufua ‘e he vahefonua he koe’uhí ‘oku ‘i ai hono lelei ‘o’ona ki he anga e fakakaukau ‘a e Komiti Toutai ‘a ‘Eua pea mo e vahefonua ki hano fakakomēsiale’i ‘o e SMA he kaha’u mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Toutai.

Tali fekau’aki tokanga ke liliu SMA ke fakalukufua

‘Eiki Minisitā Le’ole’o Toutai: Mālō Sea ko e ‘uhinga foki ‘Eiki Sea ‘oku vahevahe ai ko ē ‘o ‘ai ki he ngaahi kolo koe’uhí ke pule’i pē ‘e he ngaahi kolo he ‘oku ‘i ai pē ‘elia tapu ‘aupito pea ‘i ai mo e ‘elia ‘e faka’atā ke nau ngāue’aki ke ‘uhí ke ‘aonga e SMA kia kinautolu. Ko hono ‘uhinga totonu ia ‘o e SMA ke tauhi ai e me’a mo’ui ‘o tahi ke lava ‘o ngāue’aki ‘e he kakai ko ē ‘o e kolo ‘i he me’a. Kapau ‘e ‘ai fakalukufua ia he ‘ikai toe ma’u e feitu’u ia ke nau fangota ai ‘a e kakai ko ē ‘o e fonua. Tukuange pē mahalo ‘oku sai ange pē ‘ene fakakolo koe’uhí ke vahevahe.

Ko e ngaahi tafa’aki kehe ko ē ‘a e me’a ‘oku mahino pē ki he Fakafofonga ‘oku pau ke tau kole pa’anga foki ke fai’aki e ngaahi tokoni Sea. Pea ‘oku faipē fatongia ko e tuai pē hono ma’u kuo pau pē ke fakahoko ‘a e me’a ko ia ki he Funga Fonua ke tau ‘inasi tatau pē ‘Eiki Sea. Ka ko e me’a fakafalala pē ki he ‘etau pa’anga ‘oku mou me’a pē ki he Patiseti ko e kongā lahi ‘o e ngāue ko e ma’u ia mei he ngaahi fonua tokoni mālō ‘Eiki Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā. Fakafofonga Niua.

Vātau Hui: Tapu pea mo e Feitu’una Sea tapu pea mo e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā, tapu pea mo e Pilinisi kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakato. ‘Eiki Sea ko u fiefia lahi au ia ‘i he fanongo ki he lipooti na’e ‘omi ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘e fokotu’u ai pē ‘a e ki’i motu’a ngāue mei motu koe’uhí ke feinga’i ke fakalele ‘a e misini tā poloka ko eni ‘i Niuafo’ou. Ko hono ‘uhinga pē Sea he na’e tuku mai he ta’u ‘e tolu nai ka ko hono fokotu’u ko eni pea ‘e ‘aonga ‘aupito ki he kāinga ko ia mei Niuafo’ou koe’uhí ko ‘enua fanga ki’i kiki ko ē ‘oku ‘oatu he vaka tahi pea ‘e lava ‘o fakatolonga ai.

Kole ha ki’i vaka ‘a e Toutai ki Niuafo’ou

Sea ko e ki’i me’a pē eni ia ‘oku ‘ai ke fokotu’u pē ki he ‘Eiki Minisitā fakamolemole pē ka ne manatua ange mu’a ‘a Niuafo’ou. Ko e afā ko ē na’a ne maumau’i ko ē ‘a e uafu ko ē ‘a Niuafo’ou na’e kau ai pē mo e ki’i vaka ko ē ‘a e toutai ‘i hono maumau’i he na’e ‘i ai mo e vaka ‘a e toutai na’e ‘i Niuafo’ou. Pea ko e ki’i fakamanatu pē na’a si’i ‘i ai ha ki’i vaka ‘a e toutai ‘e tokoni koe’uhí ko e ki’i motu’a ko ena ‘oku ngāue mei Niuafo’ou.

Kole ha ki’i misini vaka ‘a e Toutai ki Niuatoputapu

Pea ko Niuatoputapu Sea ko e ki’i vaka ai ‘oku si’i mālō pē ‘ene kei mā’ui’ui ka ko e misini ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha misini. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e ki’i vaka ‘a e ki’i motu’a pē mei Tafahi ‘oku fa’a ngāue’aki ‘o lele ‘o ‘a’ahi e faama tofe ko ena ‘oku fokotu’u ai. Ka ‘oku mau faka’amu pē ke si’i fakatokanga’i ange ‘a e ki’i Potungāue Toutai ko ia mei Niuafo’ou mo Niuatoputapu

ke si'i fakakakato atu. He ko u tui ko e vaka ko e ki'i vaka ko e me'angāue te ne ngāue'aki ki tahi pea 'e lava ai pē 'o tokoni ma'u ai 'a e mo'ui, tokoni atu ki he kāinga. Ko ia pē Sea mālō e ma'u faingamālie.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. 'E 'Eiki Minisitā ko e me'a ko ē nau 'omai ko e 'oatu pē ia ke ke me'a ki ai ...

<007>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Minisitā Le'ole'o Toutai: ... Ko ia.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io.

'Eiki Minisitā Le'ole'o Toutai: Ko ia Sea mālō 'aupito. 'Oku fakatokanga'i pē 'ū me'a ko ē 'oku fiema'u mei Niuafu'ou mo Niuatoputapu, he koe'uhi foki 'oku kau lelei ia ki he kau 'Ofisa Toutai. Ko Sailosi ko hono hoa ko e ma'u mei Niuatoputapu pea 'e tokoni 'aupito 'a Niua ke fakamali'i e kau 'Ofisa Toutai pea 'e fai e ngāue ki ai Sea mālō.

Fokotu'u pea poupu'i Vouti Potungāue Toutai

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. Kamata pē ho'o kamata ke ke me'a ki he me'a ko e mali mau manatu'i hake, kae kehe tau hiki mu'a. Kole atu ke tau hiki, 'oku toe 'i ai ha me'a 'oku tokanga ki ai. Sai tau hiki ē.

Vouti 20 – Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula

Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula. Fakamolemole atu pē 'Eiki Minisitā 'aneafi, 'oku ou lave'i na'a ke fu'u mateuteu 'aupito ka ko u kole atu ai toki taimi eni 'e 'oatu he na'e si'i ki'i kole mai e 'Eiki Minisitā Toutai ka ke me'a mai.

'Eiki Minisitā Fonua: Tapu mo e 'Afio 'a e Ta'ehāmai hotau lotolotonga, tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea. Fakafeta'i ki he 'Otua e fakalaumālie lelei e Feitu'una, laumālie lelei pea kei mahu'inga pē 'etau fiefia he 'ofa 'i 'api 'aneafi pea 'oku fakafeta'i pē he tatakī lelei 'a e Feitu'una. Tapu ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineta. Fakatapu makehe heni ki he Tama 'Eiki Pilinisi kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki 'o e Fale ni. Sea, ko e fakahoha'a 'a e motu'a ni ia ko u muimui pē au ia ki he tu'utu'uni 'a e Feitu'una. Mahalo 'e miniti pē ia 'e 3 'a e fakamatala e fakaikiiki 'o e Patiseti faka-'Esitimetī 'o e Lao Fakaangaanga 'oku fokotu'u mei he Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula.

Visone Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula

Ko e koloa e tatakī 'a e potungāue ni 'oku kei nofo pē he'ene visone ko e ngāue fakapotopoto mo fakafaingofua 'a e anga hono tatakī mo e nonofo 'a kāinga 'i he lotu mo e tatakī 'o e fonua 'i hotau ki'i Pule'anga ni. Ko e fakaikiiki 'o e Patiseti 2023 Sea pea he'ikai ke u toe lave au ki ha me'a kehe. 'E fai pē 'a e fakaikiiki he 'uhinga 'o e tefito 'o e Lao Fakaangaanga 'oku tu'utu'uni 'e he Sea 'o e Fale Alea kae 'uma'ā 'a e Feitu'una ke fai ai e fakahoha'a. Ko e

ngaahi fehu'i kehe ko u kole atu ki he Hou'eiki 'e toki 'i ai e Lipooti Fakata'u ko e me'a faka'ofisi ke toki fai ai e fehu'i.

Patiseti Potungāue Fonua & Koloa Fakaenatula

Ko e Patiseti 'o e 2022 na'e fe'unga mo e pa'anga 'e 16 miliona. Ko e 'esitimetri mo e fokotu'u 'o e Patiseti he Falepa'anga kae 'uma'ā 'a e me'a 'oku laumālie lelei ki ai e 'Eiki Palēmia mo e Pule'anga kuo fokotu'u ma'a e Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula, 'oku hiki hake 'o 'alu hake ia 'o pa'anga 'e 17.2 miliona. Ko e hiki ia ko eni Sea 'oku hiki 'aki 'a e pa'anga 'e 1.17 miliona. Ko hono makatu'unga e hiki e Patiseti ni 'i he 2023 mei he 2022 ko e 'uhinga ko e tākaki mai 'o e ola 'o e PMS mei he ngaahi vāhenga pea mo hono 2 mo e ngaahi fakalalakaka pē 'i he anga 'o e ngaahi kupu 'o e ngaahi polokalama 'e 2 'i he 6 'o e Potungāue ni 'a ia 'oku 'i he polokalama 4 ia mo e 6. 'Oku hiki hake ai fakataha 'o 'alu hake ai 'o 17.2 miliona 'a e Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula he tafa'aki pē 'o e mafai 'o e palani fakafeitu'u mo e tafa'aki 'o e koloa fakaenatula.

Sea ko hono fakakātoa 'a e ta'u fakapa'anga 'o e 'esitimetri 'o e Potungāue Fonua fakataha e Patiseti 'o e *Recurrent* pea mo e ngaahi Fakalalakaka 'oku peseti 'e 21 'a e pa'anga 'oku *vire* ki he vahe 'a e potungāue, peseti leva 'e 79 'a e pa'anga 'oku *vire* ki he ngaahi ngāue fakalalakaka 'a e potungāue. Ko hono fakakatoa Sea, 'oku kei fai pē 'a e ngāue he 'uhinga e fakafaingofua mo e fakafaingamālie e visone 'a e potungāue ni pea 'oku lave'i pē 'e he motu'a ni 'oku 'ikai ke fu'u hā fēfē anga e fakamatata 'i he fekau'aki mo e potungāue ni ka 'oku kau e Potungāue ni 'i he potungāue 'oku ne tauhi lelei 'ene tākaki pa'anga mo ngāue'i lelei 'a e pa'anga 'oku *vire* mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'o 'ikai ke 'i ai ha ngaahi palopalema 'i hono fakahoko ...

<008>

Taimi: 1030-1035

'Eiki Minisitā Fonua: ... e ngaahi fatongia. Ko u lave atu Sea ki he vahevahe 'o e, 'o e anga e 'esitimetri 'a e potungāue pea ko e tu'u ki he kaha'ú 'oku kei 'i ai pē ngaahi kupu ngāue 'i he kau tokolahi 'o e kau ngāue 'o e potungāue ka 'oku makatu'unga he tūkunga 'oku 'i ai e fonua na'a toki fakakakato 'a e ngaahi 'a e ngaahi *post* pea mo e ngaahi kupu ngāue 'o e potungāue ke fakakakato e ngāue fakatatau ki he ngaahi ngāue 'a e potungāue.

'Oku lave'i pē he motu'a ni 'oku kau e potungāue ni 'i he ngaahi fatongia mamafa 'oku tatakī he 'Eiki Palēmia 'a e langa fo'ou 'i he maumau 'o e, na'e hoko fakanatula pea 'oku kei fai pē he potungāue ni 'aki 'ene ki'i 'esitimetri ko ení. Lave'i pē Sea 'e lava lelei pē 'a e ngaahi fatongia ke fakahōhoatatau ki he tatakī 'Eiki Palēmia mo e fokotu'utu'u 'o e ngaahi fakatamaki mo e kei muimui ai pē 'a e vīsone 'a e potungāue.

Faka'osi pē 'e Sea ki'i me'a mālie pē eni ko u toki ma'u hake 'aneuhu he'eku lele mai he halá ko u hanga hake he feitu'u ko ē ko Saafa 'oku 'i ai e me'a ko e 'api kolo pea u fehu'ia 'a e 'uhinga 'o e lea 'o e 'api tukuhaú. 'Oku 'alu hake ai 'a e fakahoha'a 'a e motu'a ni 'osi pē eni ia 'oku 'osi 'eku fakahoha'a. Ko e potungāue 'ofa lahi taha eni fielau ko e potungāue 'oku 'asi pea 'oku tu'u 'i he vahevahe 'o e Konisitūtone, 'i he 'uhinga e tau'atāina, 'i he 'uhinga 'o e fakalele 'o e Pule'anga pea ko e kupu 3 'oku 'i ai e Konisitūtone Lao 'o e Kelekele.

‘Oku fakahā ai he Lao ‘o e Kelekele ‘a e totonu ‘a e Tonga he’ene tau’atāina ‘i he Pule’anga mo ‘ene totonu ki he’ene koloa. Pea ‘oku ‘uhinga pehē ni Sea ka u faka’osi atu ā au na’a ke tuputāmaki fakamolemole. Ko e ‘uhinga pehē tānaki ‘a e potungāue ko e potungāue ‘ofa taha eni ‘i he ngaahi potungāue kotoa e Pule’anga. ‘Oku ‘ikai ke u lave’i talu mei he onongofulu tupu pē ‘oku kei tānaki e tukuhau, ‘oku kei hao ai e Tonga kotoa ‘oku te’eki ai ke toe fai he potungāue ni ka ‘oku mau hanga ma’u pē ‘o ofongi ke tānaki ‘enau fanga ki’i tukuhau ‘i he ‘uhinga ‘o e ‘api tukuhau. ‘Oku lesisita pē ho ‘api ka ‘oku ke kei tukuhau pē ki he ma’u tofi’a kae ‘uma’ā e Pule’anga. Pea ‘oku fai ai e tānaki e ‘a e fanga ki’i seniti ‘a e potungāue ka ‘oku kei ‘ofa pē potungāue tuku pē ke tau’atāina e kakai ko e fakakakato pē ‘enau ngaahi ngāue he ta’u mo nau manatu’i ko e ki’i lau seniti pē kae ‘oange ke fai ‘aki e tānaki pa’anga ‘a e potungāue.

Ko hono fakakātoa Sea ko e kakato ena ‘o e ‘Esitimeti ‘o e Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula ki he 2023. Mālō e ma’u taimi fakalaumālie ai pē koe ho’o ngāue ‘o ka tuk u mai he Sea ‘o e Fale Alea, ko u fokotu’u atu mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou. ‘Eua 11 me’a mai.

Kole ha ‘Ofisa ngāue potungāue ki ‘Eua ke tokoni ngaahi ngāue fakakelekele e kainga

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea mālō ‘aupito ko e ki’i fehu’i pē ia ki he ‘Eiki Minisitā he tafa’aki ko eni ko ē ki he ki he ngāue ko eni ki he fakakelekele. Koe’uhí ko e me’a ko ē na’e hoko ki hoku vahefonua ‘oku mahino ‘a e fiema’u ke hiki e kāinga mei he feitu’u ko ē na’e uesia ‘e he *tsunami*. Pea ko u fakamālō he fengāue’aki pea mo ‘ene potungāue ki he *issue* ko ia ko u tui pē ‘oku mei lava. Ka ko e anga pē eni ia ‘a e kole ‘Eiki Minisitā koe’uhí ‘ikai foki ke ‘i ai ha ‘ofisi ‘i ‘Eua ‘o ‘ene potungāue, ko u tui ‘oku ‘i Vava’u ia mo Ha’apai ka ko ‘Eua pea mo e Ongō Niua ‘oku kei hala.

Pea ko e kole pē eni ia pē ko e hā ha me’a ‘a e Feitu’una koe’uhí ko e me’a fakakelekele ‘oku ‘alu ke toe ki’i mamafa ange ki he anga e vakai ‘a e kakaí pea mo e fiema’u kelekele ki he nofó pē ‘e ‘i ai ha fa’ahinga founa ke ‘i ai pē ha’o ‘Ofisa ai pē ko e ‘i ai ha fa’ahinga fokotu’utu’u ko e me’a fakakelekele ‘a ‘Eua ke ‘i ai ha fa’ahinga founa ai ke fakafou mai ai ki he Feitu’una. Ko u lave’i pē ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a fakakelekele ia ‘oku fekau’aki pea mo e kelekele ‘o e vahefonua ka ‘oku fakahoko pē ia ‘i Tongatapu ni. Ka ko e anga pē ia e vakai atu koe’uhí ko e ko e tafa’aki ko eni ‘i he ‘i he potungāue pē ko e hā ha fa’ahinga founa ‘e ala lava ke faitokonia ai ‘a e ngaahi me’a fakakelekele ‘a e vahefonua. Mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea ko u tui pē na’e ‘ikai ke me’a lelei ‘a e kolisi muí ki he’eku fakahoha’a ‘anenaí. ‘E ‘ikai, ‘oku ko ha lipooti fakapotungāue eni ke kau ai e kelekele ka u toki tali ki ai. ‘E Fakafofonga ‘Eua fiemālie pē ‘oku lolotonga fai e fakanofonofa he kelekele ...

<009>

Taimi: 1035-1040

‘Eiki Minisitā Fonua: ... pea ‘oku ou tui mahalo ko e tāpuaki ia ne langa Pule’anga fo’ou mo e ngaahi ‘ofisi ‘i ho vahefonua, ‘e ‘i ai ai mo e ‘Ofisi ‘a e potungāue ‘a e motu’á ni. Ke ke fiemālie ai ho’o to’o fatongiá kae kei fononga atu pe tukufakaholó ‘i he Fakafofonga Pule’angá mo e anga e tu’u ‘a e ongo Kōvaná. ‘Oku ‘i he ‘Eiki Palēmia pe ke ne fokotu’u ha ‘ofisi he lava e fakanofonofo lelei ko ení he ‘e lava kotoa pē, mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Eiki Nōpele Fika 2 Tongatapu me’a mai.

Kole fakalelei’i Lao Kelekele fekau’aki tukuhau’i ngaahi ‘api tukuhau

Lord Tu’ivakanō: Tapu pea mo e Feitu’una Sea, kole pe ke u hūfanga he tala fakatapu kuo ‘osi hono aofaki mei he Falé ni. Sea ko ‘eku kole pe ‘a’aku ia ki he Minisitā koe’uhí ke ne, lolotonga ‘ene faifatongiá pea ‘oku ‘aonga pē ke fokotu’u mai mei he Pule’angá ke toe fakalelei’iange ‘a e ngaahi tukuhau ko eni ‘a e ngaahi ‘api tukuhaú. He koe’uhí foki na’e fa’a tuku mai pe foki ki he Hou’eikí ko e totongi tukuhau ko eni ‘a e ngaahi ‘api tukuhaú ‘a e seniti ‘e 80. ‘A ia ko e fo’i niu motu’u pe ia mahalo ‘oku mahu’inga ange fo’i niu motu’u ia he seniti ‘e 80.

Ka koe’uhí ‘e makatu’unga ‘e sai ange ke mai mei he Pule’angá pea toe tñaki mei ai ha tukuhau ‘e lelei ma’á e Pule’angá. Ka na’e ‘i ai e taimi na’e pehē na’e fokotu’u ke pa’anga ‘e 5 ka na’e ‘ikai ke tali. Ka ko u tui ‘i he taimi tatau ‘oku tonu pe ke toe vakai’i fakalelei ‘a e lao ko iá. Ka ko u tui pe ‘e lelei kapau ‘e ha’u mei he Pule’angá koe’uhí pea ‘e lava ke fai ha ngāue ki ai.

‘I ai tokanga ki hono fakatau e kelekele ‘i Tonga ni

Ko e me’a ‘e taha ko u kole pe ki he potungāué koe’uhí he ‘oku lahilahi ‘a e ngaahi, ‘a e kakai ‘oku nau hanga ‘o tofitofi honau ngaahi ‘apí ke fakatau. ‘Oku tonu ke ‘i ai ha polokalama ‘a e potungāué ke fakamahino ki he kakai ‘oku ‘ikai ke fai ha fakatau kelekele. Ka ko e ‘i he taimi tatau ko e taimi ‘oku momoi ‘oku foki, ka ko u kole pe ki he potungāué ke ‘ai mai hanau polokalama ke fakamanatu ki hotau kakai ‘a e Lao e Kelekelé.

Pea koe’uhí ko e me’a ia te tau kei melino ai mo nofo ‘o fai e ngaahi fatongia kehekehe ka ko e me’a ‘uluaki pe ‘a e me’a ko ena ki he tukuhaú. He ko u tui ‘oku fuolota ta’u e seniti ‘e 80 pea ‘oku ‘ikai ke mau kei tauhi ‘emautolu e seniti ‘e 80 ko ia ke mau kei tñaki. Ka ‘oku tonu pe ke toe fai hano fakalelei’i mei Pule’angá koe’uhí ke ‘oua te mau toe tñaki kae tuku ke tñaki ‘e he Pule’angá pea to’o aipē mo e tukuhau ‘a e Pule’angá ‘aonga atu ki he langa fonua ‘oku mou faí, mālō.

Fokotu’u pea poupou’i Vouti Potungāue Fonua

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō, Fokotu’u pea poupou.

(Fokotu’u pea poupou)

Vouti 23 – Potungāue MEIDECC

Mālō, Hou’eiki tau hiki ē, 23 me’a mai ‘Eiki Minisitā, ko e Minisitā eni ‘oku mahu’inga ‘aupito kia moutolu Hou’eiki, ka ke me’a mai.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu ki he Sea, tapu atu ki he Fale ‘Eikí, Sea tuku pe ke u ki’i to’oto’o me’a lalahi atu pe ‘a e Patiseti ‘a e *MEIDECC* ki he 2022/2023. Ko e mou me’a hifo pe moutolu ki he patiseti ‘oku ‘asi ai ko e 78 miliona. Ko e patiseti ngāue ko ē ‘a e *MEIDECC* ‘oku 8.4 ‘a ia ‘oku, ko e patiseti leva pea ko e toenga ko ē mei he 8.4 ki he 78 milioná ko e ‘ū *project* ia ‘oku *fund* mei he ngaahi kautaha kehekehe pea mo e ngaahi fonua kehekehe. Ka te u, ka ko u kole ke u, te u ki’i lave atu pe ki he kongá ko iá ko e 8.4 Sea ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha fu’u me’a lahi ia ai meimei tatau pe ia mo e ta’u kuo’osí ki’i holo pe ta’ú ni ‘i he ‘uhinga pe ia ‘oku ‘ave kongá ‘o e kau ngāue ko ē ‘a e *information*.

‘A ia ko e kau tangata mo e kau fefine eni ‘i he *IT* pe koe ngāue fakakomipiutá ke nau *base* ‘i he ‘Ofisi Palēmiá koe’uhí ko e *E-Government* pe ko e *project* ko ē ‘o e *E-Government* ‘oku *lead* ia pea mei he ‘Ofisi Palēmiá ‘i he ta’ú ni ke feinga’i ke fakavave’i hono fakahokó. Pea ‘oku ‘i ai pē ‘a e ki’i seniti ai na’e fakalahi mai koe’uhí koe *PMS* pe ko hono totongi ko eni e kau ngāué ki he’enua *performance* fakata’ú. Pea ko e toenga ia ‘o e patiseti ...

<010>

Taimi: 1040-1045

‘Eiki Minisitā MEIDECC: ... nomoló ‘oku faingamālie pē pea ‘oku ki’i holo ‘i he ta’u ni pea mei he ta’u ku o ‘osi.

Fakama’ala’ala 69.6 miliona ngaahi poloseki

Ka te u lave atu Sea ki he 69.6 miliona ko ē ‘o e ngaahi *project*. Hoko foki ‘a e fakatamaki ko ē ‘o e ta’u ni Sea, pea mahino ‘oku totonu ke toe ‘omai ‘a e ngaahi, ‘a e ‘ū me’angāue na’a tau fa’a fakatamaki mai ko ē he ngaahi ta’u ko ē ko e afā pē. A’u mai ko ē ki he ta’u ni, ‘oku tau mamata tonu ‘i he *tsunami*, pea mo e puna ko ē ‘a e mo’unga afi.

Kapau te mou me’a hifo pē ki he patiseti ‘oku ‘i ai ‘a e 2 miliona ‘i he *NEMO*, ko e *sponsor* ‘e he, ‘oku *fund* ia ‘e he *PREP*, pē ko e *Pacific Resilient Program*, pea ‘oku ‘i ai mo e 2.8 ‘i he *NEMO* pē, ko e *fund* ia pea mei Siapani, Nu’usila mo Siaina, ‘oku fai ‘a e alelea ki ai, ko e ngaahi me’angāue kātoa ia, ki hono tokangaekina makehe ‘o e *tsunami* pea mo e mo’unga afi. ‘Oku ‘i ai mo e 1.8 ‘i he fakamatala ‘ea. Ko e me’a ngāue pē mo ia ke tokoni ki hono tokangaekina makehe ‘a e *tsunami* pea mo e mo’unga afi.

Taimi tatau pē Sea, ‘oku ‘ikai tuku ‘a e ngaahi ngāue tefito ko ē ‘a e potungāue hangē ko hono tokangaekina ko ē ‘o e *foreshore*, tupunga pē foki eni koe’uhi ko e sio ki he fakatamaki ko ē na’e hoko ‘i Hihifo, pea mo e ngaahi motu ko ē ‘i Ha’apai. Ka na’a ko e, na’e fakatoka fuoloa pē pea ‘oku feinga’i ke fakavave’i. ‘Oku ‘i ai ‘a e 5 miliona ‘i he *Environment* ‘i he patiseti ko ē *Environment*, ko e faka’amu na’a lava ma’u ‘a e seniti ko ia ke tokoni ki hono fōsoa’i, lele pea mei Hihifo, tautautefito ki he ‘elia ko eni mei Sopa ‘o a’u ki Hihifo.

Ko e kongá lahi ‘o e patiseti ko eni ‘a e 59 miliona ‘oku ‘i he *Renewable Energy* ‘i he Ma’u’anga Ivi. ‘A ia ko e ‘ū *project* eni ia Sea na’e lele mai pē ia, ki hono fakasola pea mo hono feinga’i ke a’u ‘a e ‘uhila ki he, kae ngāue’aki ‘a e ivi sola ki he ngaahi motu, ‘otumotu ko ē ‘o Ha’apai mo ‘Eua. Pea ‘oku kau atu eni pea mo Niuatoputapu ‘oku lolotonga lele ‘i he taimi ni. Ko e, ke mou me’a hifo pē ki he patiseti ko ē ‘a e Ma’u’anga Ivi, ‘oku ‘i ai ‘a e 32.9 miliona ai, pea mo e silini kehekehe ki he ‘ū me’angāue ko e ‘ū me’angāue ko e ‘ū me’angāue

kātoa ia ki he ngaahi poloseki ko eni ki he ‘ū faama sola, mo e feinga’i ko eni ke tau tahataha hake ki ‘olunga ‘etau peseti ‘i he *Renewable Energy*, pē ko e fakafo’ou ko eni ‘o e Ma’u’anga Ivi.

‘Oku ‘i ai ‘a e 4 miliona ‘i he Feliuliuaiki ‘o e ‘Ea, pē ko e *Climate Change*, ‘oku me’a’ofa mai ‘aki ia ‘e he Pule’anga Nu’usila, ko e, ki he tangikē ‘e 1,500 pea mo e *bathroom* ‘e 400. ‘A ia ko e poloseki ko ē ‘o e tufa tangikē ki he ngaahi ‘api ‘oku te’eki ke ‘i ai ha vai inu, ha tangikē ki he vai inu Sea ‘oku hokohoko atu pē, neongo e lahi hono faka’ilo mautolu ‘i he ‘ū me’a ko ia, ka ‘oku, ka ko e ngaahi poloseki mahu’inga foki eni ia Sea ke fakaa’u ki he kakai ‘o e fonua. Pea ‘oku loto lelei ai ‘a e Pule’anga Nu’usila, ko e poloseki fakamuimui ki heni, ‘a e Pule’anga ki heni ko e poloseki ‘a e Pule’anga Siaina.

‘A ia na’e lele ia ‘i Sepitema mo Nōvema ‘o e ta’u kuo ‘osi, na’a nau ‘omai ‘enautolu ‘a e 1,000 ‘o tufa he ngaahi vāhenga. Pea toki ‘i he Fakafofonga leva ia mo e kau ngāue ‘a e motu’a ni pea mo e kau ‘Ofisakolo, ki hono, ka ‘oku mau ngāue’aki pē foki ‘a e kau ‘Ofisakolo Sea. Koe’uhi ko kinautolu ‘oku nau ‘ilo lelei ange ko ē ‘a e anga ‘o e nofo he kolo. ‘Alu e kau ‘Ofisakolo ‘o sio he ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fiema’u kau ai ‘a e kau uitou mo kinautolu ko ē ‘oku masivesiva ange ke nau kamata nautolu, pea ‘e hokohoko atu pē foki, ka ku o kamata atu ‘a e ngaahi fāmili ko ē pea nau ‘omai leva ‘a e ngaahi hingoa ‘o nau ‘alu leva pea mo e kau ngāue ‘o fakahoko ‘a e tufa ko eni ki he ngaahi ‘api ko ia. Pea ko e seniti ia ‘oku ‘omai ‘e Nu’usila ko ‘emau ‘amanaki Sea koe’uhi ko e lahi ko eni hono fiema’u ‘a e mahino ko ē lahi ‘a e fiema’u ‘e hokohoko atu ‘a e ngaahi fonua mo e ngaahi kautaha te nau tokoni mai ki he Pule’anga ‘i hono fakapa’anga ‘o e poloseki tufa ‘o e ngaahi tangikē.

Ko eni ‘oku kamata mo e *bathroom* ‘e Nu’usila ‘e kau mo ia ia ‘i he ngaahi me’a ‘e *prioritize* pē ‘e fakamamafa ki ai ‘a e Kapineti pea mo e Pule’anga ko hono kole ke lava ‘a e ngaahi, ‘a e kau *donors* ke nau tokoni mai. Mou mea’i pē ‘emoutolu ia ‘a e palopalema ko ia. ‘Ikai ke ngata pē ia ‘i he ngaahi kolo, ‘oku a’u mai pē ia ki kolo ni ‘a e fiema’u vivili ko ia. ...

<005>

Taimi: 1045-1050

Fakama’ala’ala tu’unga e tangikē vai ki he vahe motu

‘Eiki Minisitā MEIDECC: ... Ko ‘eku ki’i ongoongo pē ‘a’aku ia ki he tangikē Sea ko e uike ni, uike kuo ‘osi, uike ni fai e ngāue ki hono fakafolau atu ‘a e tangikē ‘e 169 ki Niuafou’ou. Na’e fai foki ‘a e tokanga ko ē, ke, pē ‘e lava ‘o liliu e vai ‘i Niuafou’ou koe’uhí ko e ‘ikai ke ‘i ai ha vaitupu lelei ai. Pea fai atu ko ē ‘a e ngaahi kole tokoni ‘o tali lelei leva ia ‘e Nu’usila he’ikai ke nau hanga ‘enautolu ‘o liliu ‘a e vai ka te nau ‘omai e seniti ke ‘ave’aki ‘a e ngaahi tangikē ke taki ua mo taki tolu ‘a e ngaahi ‘api ke mahino ‘oku lava kātoa pē ‘enau ngaahi fiema’u ‘i he vai melie. Pea ‘oku ‘ave ai ‘a e tangikē ‘e 169 ko eni Sea pea ko ‘ene kakato ia ko ē ‘a e Niuafou’ou, Niuatoputapu ‘osi kakato mo ia. ‘A ia ko ‘etau talanoa tangikē ‘atautolu he’ikai ke tau toe hoha’a tautolu ki he Ongoniu.

Ko e ngaahi tangikē ko eni ko e tangikē ‘e 152 taki lita ‘e tahamano toluafe mo e tangikē ‘e 17 taki lita ‘e uamano fituafe . ‘A ia ko e 2.4 miliona ‘a e vai ia ko ē he ngaahi tangikē ko eni ‘oku ‘ave ki Niuafou’ou. Tau talanoa ‘atautolu ko ē ki he tangikē te tau ngata pē tautolu ia ‘i Vava’u ‘o faai mai ai mo ‘etau faka’amu ke fakakakato mai ā ‘a e kāinga ko ia, ka ko hono mo’oni ko e tokolahi taha Sea ‘a e kau ta’ema’u tangikē ‘oku ‘i Tongatapu ni ka ko e ngāue ‘oku fai. Na’a

mau faka'amu pē na'a lava 'o tēkolo'i atu mo Vava'u ia ke 'osi. Ko 'Eua foki ia mahalo kuo 'osi mo 'Eua ia. Ko u sio atu pē ki he tohitohi 'a e kau Fakafofonga ko u 'ilo 'e lahi 'a e fakafepaki mai ki he 'ū me'a ko eni Sea ka ko ki'i ongoongo lelei ia ki he kainga mei motu mama'o 'oku feinga ke fakakakato atu 'a e ngaahi tangikē ki ai.

Fakamālō'ia kau ngāue MEIDECC mo e NEMO

Ko u kole pē Sea ke to'o mu'a e ki'i faingamālie ko eni koe'uhí ko e ngaahi faingata'a ko eni na'a tau toki sītu'a mei ai ke ki'i *acknowledge* pea u fakamahu'inga'i 'a e kau ngāue ko eni 'a e MEIDECC mo e NEMO. He'ikai ke u toe fu'u fakamatala lahi au ki he'enua ngāue ko ē 'oku fai 'oku mea'i pē ia he Feitu'una 'oku mea'i pē ia he Fale pea 'oku mea'i pē ia he fonua ko e talu 'etau lele mai he hoko 'a e faingata'a ko e NEMO pē 'oku tau fanongo ai he letiō mo e ongoongo he ngaahi talanoa lelei mo e ngaahi talanoa kovi kotoa pē hono tukuaki'i mo e 'ū me'a kātoa ko ia, ka ko u to'o pē 'a e faingamālie ko eni ke fakamālō ki he kau ngāue.

Ko e taimi ko ē 'oku hoko ai 'a e faingata'a Sea ko 'eku kau ngāue 'e toko 193 'a e *staff* pea ko e kau lau 'aho 'oku 20, 213. Ko e taimi ko ē 'oku hoko ai 'a e faingata'a pea 'oku fakatahataha kātoa pē 'a e kau ngāue ko eni 'o nau ngāue fakataha he 'oku nau NEMO kotoa pē he fo'i uike 'e ua pē tolu pē mahina 'e tolu ko ē 'oku fiema'u ko ē ke fai ai 'a e ngāue ko ia. Pea ko u to'o pē 'a e faingamālie ko eni ke fakamālō kia kinautolu kau ngāue he ngaahi ngāue lelei kotoa pē mo e faimanava kavakava e fatongia na'e 'osi 'a e tufa 'a e NEMO he 'aho 14 'o 'Epeleli.

Ko e 'osi ia 'a e mahina 'e tolu mei he 'aho 15 ko ē 'o Sanuali mei he puna ko ē 'a e mo'unga afi. Kātoa 'a e ngaahi 'api ko ē na'e uesia 'osi me'a atu pē ki ai 'a e Minisitā Pa'anga pea mo e Minisitā 'o e MOI pea mo e 'Eiki Palēmia na'e 'osi fakakakato kātoa pē ia. Ko e tufa ko ē ta'u ni Sea na'e meimei feinga ke fakakakato 'a e ngaahi kolo kotoa pē pea 'oku mou mea'i pē kau Fakafofonga na'e a'u atu pē 'a e, ko e taimi ko ē 'oku ki'i 'ova ai 'a e ngaahi me'a ko ē na'e ma'u mai ki he NEMO pea na'e tufa atu ki he ngaahi 'ofisi ke mou toki fakaa'u atu pē ki ho'omou kāinga tukukehe 'a e tā hangatonu mai pē ia mei he ngaahi kolo 'o kole mai.

Fakamālō ai pē ki he kau laine mu'a 'a ia na'e pou pou atu pē ki he me'a ko ē na'e me'a ki he Minisitā Mo'ui ki he *Health*, *Sotia*, *Polisi*, *Customs*, *Falepa'anga*, *Tamate Afi* mo e ngaahi potungāue kātoa a'u ki he *media* Sea, 'i he ngāue fakataha na'e fakahoko he taimi faingata'a ko eni. 'Ikai ke ngata pē hono fakaa'u e ngaahi tokoni ki he kakai na'a nau fu'u fiema'u vivili he taimi ko ia kae pehē foki ki hono tufaki e ongoongo mo e ngaahi fakamatala ke 'ilo pea mahino ki he kakai 'a e ngaahi ngāue ko ē na'e fakahoko mo e ngaahi me'a ko ē na'e fiema'u mei a kinautolu ke fakavave'i 'aki 'a e ngaahi tokoni ko eni.

'Oku 'i ai pē foki 'a e kau mēmipa pau ia Sea he Komiti *Emergency* pē ko e komiti ko ē ki he ngaahi me'a fakavavevave. Ko e hoko ko ē 'a e faingata'a 'oku ui kātoa pē 'a e kau CEO ia pea ko e ngaahi fakataha kotoa pē 'oku fakahoko he komiti ko eni 'oku 'i ai kotoa pē 'a e kau CEO tukukehe ka faingatāmaki ha taha. Pea ko u loto pē ke fakaa'u atu e fakamālō ko eni ki he kau CEO nau 'ilo lelei pē 'a e falala 'oku fai kia kinautolu mo 'enua kau ngāue pea mo e ngāue fetokoni'aki lahi na'e fakahoko he lolotonga 'a e fo'i taimi faingata'a ko eni na'a tau fononga mai ai. Na'e 'ikai ke toe tuku ha ivi ha taha ko e kau CEO ko eni mo e taliangi na'a nau fakahoko ...

<007>

Taimi: 1050-1055

‘Eiki Minisitā MEIDECC: ... ‘o fakavave’i ‘aki ‘a e ngaahi tokoni kotoa pē na’e fakahoko. Pehē pē foki Sea ‘a e fakamālō ki he kau Taki Lotu, kau faifekau mo e ngaahi siasi mālō e lotu pea mālō hono hūfia ‘o e fonua ‘i he taimi faingata’a ko eni. Tau taufonua he ‘aho ni ko e fakataulama mo e tataki ‘a e ‘Otua Mafimafi. Pehē ‘a e fakamālō ki he ‘Eiki Palēmia, Kapineti, Sea ‘o e Fale Alea, Feitu’una kae ‘uma’ā ‘a e kau Fakafofonga kotoa Sea, Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele kae ‘uma’ā ‘a e Fakafofonga ‘o e Kakai. Mālō e taki lelei pea mālō e kātekina ‘e ngaahi ha’aha’a tamaki kotoa pē ‘o e faingata’a kuo tau situ’a ki ai, pea na’a tau fononga mai ai. Ko hotau fakalotolahi mo hotau ma’u’anga ivi Sea ‘oku fai pē mei taumu’a, Ne kei ‘i vaka pē ‘o a’u ki he ‘aho ni.

Ko e fakamālō Sea ki he kakai ‘o e fonua, mālō ko e kātoa e ngaahi ngāue mo e ngaahi fatongia kotoa pē na’a tau fakahoko kātoa pē ia fakataumu’a ki he kakai ‘o e fonua. Ka ko u fakamālō lahi pē Sea he kuo tau anga pē foki hotau kāinga ‘otautolu, ‘i he faingata’a. Neongo ‘oku ki’i fo’ou eni ko e puna ‘a e mo’ungafi pea mo e *tsunami* ka ‘oku tau fononga pē tautolu he ‘ū ta’u mo e teuteu afā pē he ta’u kotoa. Ko ia ko u fakamālō ki he kakai ‘o e fonua mālō e lototo’a pea mālō e ngāue fakataha. ‘Oku ha’u pē e ngaahi faingata’a ia mo mole atu pea hokohoko atu pē ia ‘i he kaha’u. Ka ko ‘etau falala ‘Otua mo ‘etau lototo’a mo ‘etau ngāue fakataha, tau lava lelei pē ‘o langa hotau fonua ni, kātekina e ngaahi me’a kotoa pē neongo e ngaahi faingata’a kotoa.

Sea tuku ke faka’osi atu pē. Ko e fakataulama lelei kuo fai ‘e he Hau e Fonua he hoko ‘a e puna ‘o e mo’ungaafi mo e *tsunami* ‘i he kamata’anga ‘o e faingata’a na’e tō mai kia kitautolu. Na’a ne Folofola ai ‘aki ‘a e Saame 36: ‘Oku ou fie to’o pē ‘a e veesi 7. Veesi 7 ‘oku pehē hono fakalea: “Hono ‘ikai mahu’inga ho’o ‘ofa ‘Otua ‘oku hūfanga ‘a e kakai ‘i he malu ‘o Ho kapakaú na.” Ko hotau malu’anga pē ia Sea, pea ko e fakafeta’i ia ‘o e ‘aho ni. Tau Fika 2 ‘i māmani he fonua tu’u lavea ngofua taha ‘i he fakatamaki fakaenatula. Pea ‘oku ai e ta’u ni tau fuofua a’usia totonu eni ‘a e ha’aha’a ‘o e mo’ungaafi fakataha pea mo e *tsunami*. Tau nofo hotau fonua ni, ‘oku matangia pea peaua pea mo’oni e lau ‘a e punake ‘oku tahi e mo’ui ia ka ko hotau fakalotolahi ē hotau hūfanga ‘e ‘Otua he malu Hono nima.

‘Oku ou fakafeta’i mālō e fakataulama lelei pea ma’á e fonua. Kole ke u lepa atu hē Sea tali ai pē ha ngaahi fehu’i. Mālō ‘aupito.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou (*pou pou*)

Tevita Puloka: Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Io me’a mai Fika 1 Tongatapu, hoko mai ‘a ‘Eua 11 pea 13.

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea pehē ki he fakataha ‘eiki. Tau fakafeta’i kotoa pē tau a’usia e pongipongi ko eni. Fakamālō lahi atu ki he ‘Eiki Tokoni Palēmia ka ko e ‘Eiki Minisitā ia e *MEIDECC*, ‘o hangē tofu pē ko e fakamatala kuo ke me’a ki ai fekau’aki mo e potungāue ‘oku ke tokanga’i, pea mo e ngāue lahi kuo mou fakahoko ‘a eni ‘oku tau toki situ’a mei ai ‘o makatu’unga ‘i he ngaahi faingata’a ‘oku hoko he fonua.

Mahino ‘aupito pē mei he patiseti ‘a e ngaahi ngāue ‘oku fai pea mo e patiseti lahi ‘oku mou fuesia he ko e ngāue lahi ‘a e potungāue ko eni ‘Eiki Sea. Ko u fakamālō lahi ‘aupito ki hono fakamahino mai mei he *MEIDECC* ‘a e fai mo fakahoko ‘a e ngāue ko eni ‘Eiki Sea ki hono ki

he ngāue ki he ngaahi toileti, ko e tokoni pē ko e tokoni ‘oku mahino ko e tokoni ‘a e Pule’anga Nu’usila pea mahalo na’a toe ‘i ai pē mo ha toe ngaahi feitu’u kehe.

Sea ko e Fepueli ia ‘o e ta’u kuo ‘osi, na’e fai ‘a e savea ‘a e motu’a ni ‘i he fu’u ‘uha lahi faka’ulia na’e tō ‘i Tonga ni, ‘i he ngaahi ‘elia ‘o Tongatapu 1 ‘a ia ko Hala’ovave, ‘Isileli, Sopu pea mo Tongata’eapa. Pea na’e sio lahi ‘a e fakatotolo pea mo e savea na’e fai ia ko ē he motu’a ni ki he tūkunga ‘o e ngaahi sepitiki ‘o e ngaahi feitu’u ano ko eni. Na’e fe’unga mo e ‘api ‘e 235 na’e fai ki ai e savea, na’e fu’u mahino ‘aupito, ‘aupito ‘a e ‘ikai ke sai mo malu ‘a e ngaahi toileti ‘i he ngaahi ‘api lahi pea hoko ko ē ‘uha kuo a’u pē ki he tu’unga ‘oku a’u...

<008>

Taimi: 1055-1100

Tevita Puloka: ... pē ‘a e kinoha’a ko ia ‘o ‘alu a’u ki he halapule’anga mo e ngaahi kaungā’api ‘e ni’ihi. Na’e makatu’unga ai e kole ‘a e motu’a ni ‘o fai e fo’i *pilot project* ‘a ia ko hono langa ‘o e ki’i toileti hūfanga he fakatapu mo e ki’i falekaukau pea ngāue’aki ‘a e sepitiki pelesitiki ‘a eni ‘oku ‘oku ngaahi mei he kautaha *MJ* pea pehē ko e *Rotomould* ‘oku hangē kiate au ‘oku nau toe hanga mo nautolu ‘o ngaahi ‘a e ngaahi sepitiki ko ia.

Tokanga ha tokoni ngaahi ‘api tautefito ngaahi feitu’u ‘elia ano Tongatapu 1

Na’e a’u ‘a e ki’i ngāue ki he *pilot project* ko eni ‘o ‘ahia ‘e he *High* Komisiona Nu’usila. Ka ko u fakamālō lahi atu ki he ‘Eiki Minisitā kae pehē ki he potungāue ko eni kae pehē ki he tokoni lahi kuo fai ‘e he Pule’anga Nu’usila. Kuo ‘osi maau atu ‘eku lisi ‘a’aku mo Tongatapu 1 ki he ngaahi ‘api ‘oku fiema’u lahi ki ai e tokoni ko eni ‘o tautautefito ki he ngaahi feitu’u ‘elia ano ko eni tuki fakahoha’a atu ki ai. Pea kuo mau teuteu atu pē ‘Eiki Minisitā ki ha taimi ke kamata ai ‘a e fu’u ngāue mahu’inga ko ena pea lavemonū ai e si’i kāinga ‘i he ngaahi ‘elia ‘o Tongatapu 1 ‘oku ma’u he ano.

Ko e tangikē, fakamālō lahi atu hono fakamahino kuo fakakakato e Ongo Niua kae pehē ki ‘Eua Sea. Ko e tokoni tangikē ko ē ‘a e Pule’anga Kōlea ko ‘Eua pē ia na’a nau tokoni tangikē ki ai pea ‘oku ‘ikai ke u, fū au hono lau pē ko e hā fua e lahi e fu’u tangikē fau kuo tokoni atu he Pule’anga Kōlea ki ‘Eua. Pea ‘oku lolotonga fai mo ‘enau, ‘a e toe ngāue pē ‘a e ki’i motu’a ‘Ofisa ‘a e Falepa’anga ko e toe feinga kole tangikē pē ki ‘Eua.

Fakatangi ki ha tangikē vai ngaahi ‘api fiema’u tangikē vai

‘Eiki Tokoni Palēmia ‘oku ‘osi toe maau atu mo e lisi ko eni ‘a Tongatapu 1 ki he ngaahi ‘api ‘oku fiema’u he tangikē. Pea ‘oku lave’i pē he motu’a ni ia ho’o fiema’u ko ē ho’o potungāue ‘a e pau ko ē ke ‘ai e tu’u’anga tangikē pea pehē mo e fakatali mo e *down* paipa ki ai. Tuku mai e fatongia ia ko ia fua ia ‘e he motu’a ni mo ‘emau tu’unga mātu’a pē ‘i homau koló ka ‘oku maau atu mo e lisi ko ia.

Pea ko Tongatapu 1 ‘oku ‘ikai ke nau fai faka’ilo nautolu he tangikē ko e tufa *sanitizer* pē ia ki he fānau ako na’a nau faka’iló. Tangikē ia ‘oku tufa taautaha pē ia he ‘ikai fai ha faka’ilo ia ai. Pea ko u fakamālō lahi atu kae pehē ki he patiseti ko eni kuo ‘omai ‘a ia ‘oku mahino ko e ngāue lahi ‘oku fai. Fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā ho’o hanga ‘o ‘omai ‘a e fakamālō ki ho’o mātu’a mo e tu’unga kaunanga ‘i ho’o potungāue. Ko e mo’oni ‘enau si’i tali e kona mo

e ngaahi faingata'a 'i he fakaanga 'e he kakaí 'a e ngāue 'oku nau fai ka 'oku lave'i lelei he motu'a ni ko e si'i ngāue lahi na'a nau fai. Mau fengāue'aki vāofi pē mo kinautolu 'i he ngaahi tokoni kuo 'inasi ai 'a Tongatapu 1 'o tautautefito ki Sopa pea mo Kolomotu'a talu e hake 'a e *tsunami*.

Fakamālō lahi atu ko u fokotu'u atu. Mālō

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō Tongatapu 1 mou kātaki pē 'e kau Fakafofonga ko u lave'i pē 'oku lahi 'aupito, 'aupito e me'a 'oku mou tokanga ki ai ka koe'uhí ko e fakamo'ui mai pē tafa'aki ko ē te mou vahevahe pē he ē. 'I he tafa'aki ko eni e Tēpile e Hou'eikí me'a mai e 'Eiki Nōpele mei 'Eua pea toki hoko mai e Fakafofonga 'Eua fakamolemole.

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e 'Eiki Sea fakatapu atu foki ki he Tama Pilinisi kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato.

Tokanga fakatonutonu Lao Fili ke fakatau'ātaina'i ngaahi ngāue Pule'anga ngaahi tokoni mei muli

'Eiki Sea ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e fakahoha'a ia ko u fakamālō au ki he 'Eiki Minisitā mo e Pule'anga 'i he ngaahi polokalama ko ení. Polokalama Tokoni 'o hangē pē ko ē 'oku 'asi ko eni ko ē 'a e pa'anga ko eni 'e 50 miliona ko e tokoni mei muli pea mo e koloa mo e me'a ko e me'a ko ē 'oku ou fehu'i atu ki he pongipongi ni 'Eiki Sea ko e palopalema fakapolitikale 'oku fepaki ko eni ko ē pea mo e 'ū polokalama ko ení. 'A eni ko ē ko ē na'a tau toki maluu mai mei aí.

Pea ko u lave'i pē 'e 'Eiki Minisitā 'oku 'ikai ke 'i ai ha, mahalo ha fu'u kaunga 'a e Feitu'una ka ko e 'uhinga foki ko koe 'oku ke hanga 'o fai hono fakakoloa 'o tufa ki he ngaahi vāhenga 'a e ngaahi tokoni ko ení na 'oku hoko e ngaahi tokoni ia ko ení ko e palopalema ia ki he Fale Alea 'o Tonga pea mo e Pule'anga 'o hangē ko ē ko e me'a ko ē 'oku tau 'osi fononga mai aí. Ka ko u tui Sea ko e me'a ko ení 'oku tonu ke fakakaukau'i 'e he Fale he ko e tufa foki e tokoní ko e tokoni ki he kakaí. Ka 'oku faka'uhinga foki ia 'o faka'uhinga ia ki he 'uhinga ko e 'ai ia ko e tufa atu ka ke fili 'ia au. Ka ko e me'a ko ē 'oku ou hoha'a ko ē ki aí, 'ofa mai e fonua muli ia 'a e pa'anga ko e *inkind* ...

<009>

Taimi: 1100-1105

Lord Nuku: ... fe'unga mo e 50 miliona ko e koloa, ko e tangikē mo e 'ū me'a pehē 'o foaki ia ki he Pule'angá pea tufa ia. Ka ko e 'uhinga 'eku fakahoha'a 'Eiki Sea pe 'oku 'i ai ha fakakaukau 'a e Feitu'una pea mo e 'Eiki Minisitā ke fa'u ha lao pe 'e fakatonutonu e laó ke tau'atāina e ngāué. Ko e me'a ia 'oku 'uhinga ko ē ki ai e motu'á ni ia 'ene fakahoha'á.

Mālō 'aupito e ngāué ia, mālō mo e 'omai e tokoní pea mei mulí ka ko 'ene tu'unga ko eni ko ē 'o hangē 'oku fepakí he ko u tui au 'oku mahu'inga ange ke 'ave e tangikē ia pe ko e tokoní 'i he lolotonga ko eni 'a e me'a ko eni 'oku lau ko e fakataputapui. He taumaiā 'e ta'ofi e faingatāmakí ia tatali ke 'osi e filí kae toki fai e tufa. He ko e 'uhinga ia ko ē ko u fakahoha'a atu aí. Koe'uhí ko 'eku sio hifo ki he tokoní mei muli ka 'oku hangē 'oku tau hanga 'etautolu ia 'o fakafaingata'a'ia'i mo 'ai mo hono taimi. Ko u tui pe ko e ngaahi lao pe ia mahalo na'e paaki pe mei he Falé ni ka ko u tui pe 'e Sea ko u kole ki he Pule'angá ke toe fai hano vakai'i

ange ‘a e me’ a ko iá koe’uhí kae fakafaingofua e ngāue ia. Kae ‘oua ‘e hoko ‘ū taimi pehe ní pea tu’u ai ‘a e tokoní ia koe’uhí ko e tau pehē ko e feinga fili Fale Alea pe ko e fa’ahinga me’a pehē Sea.

Ka koe’uhinga ia ko ē ‘oku ou fakahoha’ a atu aí ‘Eiki Sea ...

‘Eiki Minisitā Lao: Sea ko ‘eku ki’i tokoni pe ki he ‘Eiki Nōpele Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Tali pe tokoni ‘Eiki Nōpele?

Lord Nuku: Kapau ‘e ‘aonga mālō.

‘Eiki Minisitā Lao: Tokoni lekeleka pē Sea. Ko e tokoní pe ia he ‘oku, tapu pē mo e Feitu’una Sea mo e Hou’eiki Komiti. Ko Tongatapu ni ia ‘oku kovi ka nautolu ia ke ‘oatu ha tangikē ke nau inu ai, ‘ange ā ia ki Vava’u mo Ha’apai ‘oku ‘ikai ke mau hopo aí. Tuku ‘a Tongatapu ni ia mo e fakahela.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Fēfē tokoni ko ē, ‘oku ‘aonga pe ki he Feitu’una?

Lord Nuku: Mālō Sea ka ko e ‘uhinga pe ia, ko e ‘uhinga e fakahoha’ a ko e fakahoha’ a fakalukufua pe. Mahalo ko ha mātu’a Ha’apai pe ia mo Vava’u ōmai fai e faka’iló ‘i Tonga ní. Ka ko ‘eku ‘uhingá pe ‘aku ia ke fakatokanga’i ange ‘a e polokalama ko eni ‘oku fai ko ē ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘oku tokoni ‘aupito ia ki he kakaí. Ka ko e hangē ko eni ‘oku ou nofo au ‘o fanofanongo ki he anga ko ē ‘o e ‘ū me’a ko ē ‘oku tau fetaulaki mo ia he taimí ni, hangē ‘oku koví e ‘ofá ia pea mo e tokoní.

Ko e ‘uhinga pe ia Sea ‘eku ki’i fakahoha’ á he ko u tui pe ‘oku tonu pe ke fakakaukau’i ‘e he Falé ni ke fai ha fakakaukau. He ko e tokoni eni ia mei muli pea ‘oku ‘omai ia ‘oku ‘ikai ke talamai ia, ‘omai pe ia ke tufa. ‘Ikai ke pehē mai ia pe ‘e hā, ka kuo pau foki ke ‘i ai e tokotaha te ne tufa pea ‘oku hoko ia ‘o palopalema ko e ‘uhinga pe ia fakahoha’ a atu ‘Eiki Sea ke ‘uhí ki he Feitu’una. Pea kapau ko eni ku hao ‘a Vava’u ia pea mo me’a pea ‘omai ai pe ā tangikē ia ‘o tufa pe ia ki ‘Eua mo Niua. Ka ko e fokotu’u fakakaukau atu pe ‘Eiki Sea, mālō ‘aupito.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō ‘e ‘Eiki Nōpele, ‘ikai ke u toe fu’u fakalōloa, ‘io, me’a mai ‘Eua 11, hoko mai ‘a 13 Ha’apai, hoko mai ‘a 17. Ko u tui Hou’eiki ko ‘ene lava pe eni ia kuo ‘osi. ‘Ikai ke toe ‘i ai ha me’a ko e ki’i me’a hifo ki lalo Fakafofonga ē, ko e me’a ko eni ki’i me’a hifo ki lalo.

Ko e me’a ko eni na’á ke me’a ki ai ‘o felāve’i mo e masivá, ‘e toki fai ‘a e feme’a’aki ‘anai ‘i ho’o fokotu’u faka-Fale Alea ko iá. Ka na’e ‘i he taimi ne u ‘i he tēpile ai ko ē ne u fokotu’u atu ko ē ko e Minisitā eni lahi taha ai e tokoni ki he masivá. Mou me’a ki he’ene me’a ‘okú ne me’a mai ‘akí ‘asinisini pea ma’a ‘aupito ‘aupito pe ia ‘o fanongo mai kakai e fonuá ki ai.

Pea ko u tui ko e me’a ko ē ‘oku mou fiema’ú ko e taimi pe eni te u ‘oatu ka ‘oku toe pe mahalo ‘a ia mo e Minisitā Pa’angá ko e ongo vouti pe ‘e 2 ko eni ‘oku mahu’inga kia moutolu. Ka ko u tui ko ‘ene a’u pe ki he 17 pea u toe vakai holo ka ‘oku ‘ikai pea tau hoko atu. Me’a mai ‘Eua 11.

Dr. Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, pea ko u me’a pe au ke fakatonutonu e me’a e ‘Eiki Minisitā pea mo Tongatapu ‘uluakí. Mo’oni pe foki ia na’e fai e tufa ka ‘oku hangē foki ko e lau ko ē ‘a e finemātu’a ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga ko u pehē ke ke hoko atu ko e lolotonga ko ē tipeiti na’e totonu ke ke fai e fakatonutonu ‘i he taimi e tipeití kuo ‘osi tau fakalaka tautolu mei ai, hoko atu mu’a e Feitu’una ia.

Tokanga pe ‘oku kau e ngaahi ‘apiako mo e siasi he tokoni tangikē vai

Dr. Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e fehu’i pe eni ia he tangikē vai he koe’uhí kātaki ‘oku te’eki foki ke ‘osi ‘a ‘Eua hono tufa kātaki fakamolemole. Ka ko e fehu’i pe eni ‘i he tangikē he ...

<010>

Taimi: 1105-1110

Dr. Taniela Fusimālohi: ... koe’uhi ‘oku, pē ‘oku kau ai ‘a e tu’u’anga pea mo e naunau fakatali he koe’uhi foki he ‘oku hā mai ia ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi tangikē ‘oku ‘ikai ke lava ‘e he ngaahi ‘api ‘o fokotu’u. Pea mo e hoko atu ko eni ki he tafa’aki ko ē ki he ngaahi ‘apiako mo e ngaahi ‘api siasi, he koe’uhi ko e ngaahi feitu’u foki ia ‘oku kakai ‘i he taimi kotoa. Ka na’e hangē pē na’e ‘i ai ha fakakaukau ke hoko atu ki ai he ‘oku mahino pē foki mo ho’o, mei ho’o me’a ‘oku ‘i he ngaahi ‘api ke fakakakato. ‘A ia ko e ‘uluaki ia ‘o e fehu’i.

Tokanga tafa’aki Ma’u’anga Ivi

Ko hono ua, ko e tafa’aki ko eni ki he Ma’u’anga Ivi, mahino pē foki ‘a e ngāue ko eni ki he sola ka ko e anga pē eni ia ‘o e fehu’i pē ‘oku ‘i ai ha fakakaukau ki he, tautefito ki ‘Eua mo Vava’u, ki he fakalahi atu ki he ivi ko ē mei he matangi.

Tokanga hono uesia ma’u’anga vai hōloa kelekele hono to’o ‘ulu paini funga fonua

Pea ko hono 3 ko e tafa’aki ko eni ki he ‘ātakai ki he ngāue ko ia ‘a e va’a ko ia, ‘oku ‘i ai foki ‘a e palopalema ‘oku hoko ka ‘oku ou tui ‘e hoko ia ‘i ‘Eua mo Vava’u. Ko e palopalema ko ē ‘oku hoko ‘i ‘Eua, kuo ‘osi foki ee ‘ulu paini ia ko ē he funga fonua hono to’o, pea ‘oku kamata ke ha mai ‘a e palopalema ia ai ki he tafa’aki ko ē ‘o e ma’u’anga vai, pea mo e kamata ke hōloa ko ē kelekele pē ko e hā ha ngāue ‘a e va’a ko ia ki he taimi ‘e hoko ai ha palopalema pehē ‘i ha vahefonua ‘o hangē ko e Vahefonua ‘Eua. Mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Me’a mai 13 toki tali atu pē ‘Eiki Minisitā ‘i he a’u kia 17 ē, ‘a Niuatoputapu, mālō, me’a mai.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Hou’eiki ‘o e Fale ‘eiki ni. Sea ‘oku ou fakamālō atu koe’uhi ko e faingamālie kuo tuku mai ma’a e motu’a ni. Ko e fokoutua hake pē ia Sea ko e fakafeta’i pē mo e fakamālō. ‘Ikai ke toe ‘i ai ha me’a ia ‘e toe lave kuo napangapanga-mālie ‘a e potungāue ko eni Sea, pea ‘oku fiema’u pē ke, fokoutua hake ‘a e

motu'a ni na'a hangē ko e talanoa ko ē ki he ki'i toko 10, pea na'e 'eke 'e he 'Eiki, ko fē toko 9, pea ko e 'uhinga ia 'oku fai ai 'a e fokoutua hake Sea 'o fakalōloa 'a e taimi.

Sea ko e me'a 'uluaki 'oku ou tokanga ki ai, 'oku 3 pē, ko e peesi 324, 'a ia ko e polokalama 6, 8, 7. 'Oku ou tui ko e ki'i kongā ia Sea 'oku ou ki'i fie fakahoha'a atu ai. Ka kimu'a ia Sea 'oku ou fakahoko ha fakamālō loto hounga mo'oni he 'oku lave'i 'e he motu'a ni ko e kāinga fo'i 'one'one na'e lahi ai 'a e ngaahi ta'au pea mo e ngaahi pole na'e fakahoko 'e he ngaahi ha'aha'a ko eni pea na'e tu'u fakatafa'aki 'a e Pule'angá kae 'otu mu'a ai 'a e potungāue ko eni ki hono fakaa'u 'a e 'ofa mo e ngaahi tokoni pea 'oku 'i ai ē nonga mo e fiemālie.

Pea 'oku ou tui 'oku a'u mai ki he taimi ni Sea, 'oku kei fakahoko pē 'a e tokoni 'a e *NEMO* ki he kautaha ko eni, 'i he *MEIDECC*. Pea 'oku ou tui ko e kau tangata eni Sea, 'oku 'ikai ke u lave'i 'e au pē 'oku 'i ai koā ha 'ita mo ha 'ikai, 'i he kau tangata ko eni. Ka 'oku 'i ai 'a e fakamālō ko e tokoni, pea neongo ko e ngaahi 'ofa mei muli 'oku a'u mai 'i he uike kuo 'osi na'e 'osi fakafolau atu ia ki Ha'apai, ko e toe tokoni eni mei muli 'i he 'aho ni, ko e fute 'e 40 mo e fute 'e 20.

Sea, 'oku toe fai pē fakatangí ki he potungāue ko eni, pea 'oku ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'E Fakafofonga ē, ki'i fakamolemole ē, ko 'eku kole pē kia kimoutolu fakamolemole, 'e lava ke mou me'a mai 'i he poini 'o e me'a ko ē 'oku mou feme'a'aki ai mo e Minisitā ka tau hoko atu. 'E Hou'eiki 'e a'u ki 'anai te u toe fakafoki kimu'a, pea kapau 'oku ma'u hao taimi ke ke fakamālō pea ke fakamālō ai. Ka tau 'unu mu'a kimu'a, kapau 'oku 'i ai ha'amou lipooti faka-vāhenga, toki 'omai ha taimi, 'omai ho'omou 'ū fakamatala ko ē. 'Oku, ko e ki'i pepa ko ē 'oku ou tuku ko ē 'oku hiki kotokotoa ai ho'omou feme'a'aki, ka 'oku ou kole atu ki he Feitu'una, ki'i tokoni mai mu'a ki he 'eku ngāue.

Veivosa Taka: Mālō Sea, te u liliu leva ē fakafeta'i ki he kole. 'Eiki Sea ko e polokalama 6 'oku lave ia fekau'aki, na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā fekau'aki pea mo e *Climate Environment*. 'Eiki Sea 'oku ou fanongo pē ki he fakahoko 'e he 'Eiki Minisitā ...

<005>

Taimi: 1110-1115

Veivosa Taka: ... pea ko u fiefia ai he ko 'ene lava ko ē 'a Tonga 'eiki pea 'e 'inasi ai 'a Ha'apai. Ke mea'i pē he Feitu'una 'Eiki Sea ko e lipooti ko ē ko ē fekau'aki pea mo e fakamāmani lahi ko Tonga ni 'oku tu'u lavea ngofua fika 2 pē 3 ki he fakatamaki ko ia. 'Eiki Sea ka ko e 'uhinga ia ki Ha'apai, kuo ma'olunga e tahi ia 'i he 'otu motu 'o a'u atu ki Tongaleleka pehē atu ai ki Koulo a'u atu ai ki Kauvai, Foa, Ha'ano pea ko u tui Sea ko e pou pou ia ko u pou pou atu au ia ki he 'Eiki Minisitā.

Tokanga motuhia fetu'utaki 'a Nomuka

Ko e hono hokó 'Eiki Sea ko e 8, polokalama 8 fekau'aki pea mo e *Communication* Sea. Kātaki ko u 'unu hifo ki he 7 fekau'aki pea mo e fetu'utaki Sea. Ko e ki'i motu ko Nomuka Sea 'oku talu e mate 'enau telefoni mahina eni 'e 2 Sea ko e toki a'u mai eni 'a e fetu'utaki pea ko e kole atu pē ki he 'Eiki Minisitā ke vakai'i atu ho'o kau ngāue nau lolotonga 'i Ha'apai ke nau ki'i afe atu 'i Nomuka he 'oku 'ikai pē ke toe 'i ai ha fetu'utaki ia pea mo e kāinga ko eni.

Ko e konga ko ia Sea fekau'aki pea mo e feliuliuaki e 'ea ki he tu'unga fekau'aki pea mo e vai. Sea 'oku ou pou pou atu ki he ngaahi ngāue 'a e potungāue ko eni pea 'oku 'ikai ke, ko e me'a 'oku ou fiefia ai 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha 'e kehe mei a kimautolu mau tatau pē he 'ofa 'a e Pule'anga 'ia au ko 17, ko 'Eua ko 1 pea mo 2. Pea ko e fakamālō ia Sea neongo 'oku 'i ai 'a e fiema'u ka te mau tatali pē ki he Feitu'una Minisitā ko e hā homau taimi te mau kei tali lelei pē.

Sea ko e me'a hono hoko, ko e satelaite telefoni 'oku fokotu'u ia 'i Ha'afeva ki Tofua pea mo Kao pea mo Kotu. 'A ia ko e ngāue ia kuo mei 'osi 'i he taimi ni 'i he tafa'aki ko ia pea ko e fakalalakaka matu'aki mahu'inga eni na'e, mau muimui atu 'i he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea pea ko e me'a eni na'e 'ohake mei he kāinga pea ko e me'a eni Sea 'oku fakamālō koe'uhí ko e lava e ngāue ko eni pea 'oku 'i ai pē faka'amu ke fengāue'aki lelei 'a e ki'i vāhenga Ha'apai vahefonua Ha'apai pea mo e Pule'anga pea 'oku 'i ai e fiefia ai. Sea ko e fakamālō te u toki fakakakato atu 'i he taimi te ke fakahoko mai ai mālō 'Eiki Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō 17 me'a mai.

Fakamālō'ia Pule'anga tokoni tangikē vai ki Niua

Vātau Hui: Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea tapu pea mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Tama Pilinisi pea mo e Komiti Kakato. Sea ko e tu'u hake 'a e motu'a ni ko e mahu'inga'ia 'i he tokoni ko eni 'o e 'ū tangikē na'e 'ave ki he kāinga ko ia 'o Niuafo'ou. 'Oku nau lolotonga fakahifo atu Sea ka koe'uhí ko e faingata'a ia na'e toka 'i he kāinga 'ikai ke 'i ai ha vai keli ka koe'uhí ko e 'oatu 'a e ngaahi tangikē ko eni 'e tokoni lahi 'aupito 'aupito. Pea ko u fakamālō atu 'Eiki Minisitā koe'uhí ko e 'ave 'a e ngaahi fu'u tangikē lita 'e 27,000 ke kamata mei a mautolu pea 'oku mahino mai eni mei he Fakafofonga Pule'anga 'oku a'u taki ua, taki tolu e ngaahi fāmili.

Sea 'oku tuha pē ke mau si'i lave ai leva kimautolu ai pea tuku ke lave 'a Niua ai he 'oku 'ikai ke lāunga 'a Niua he tangikē. Ko e tupu 'etau longoa'a ko eni ko e faka'ai'ai 'e he Fakafofonga he Fakafofonga 13 ko nautolu na'a nau fakatupu 'a e fakakaukau ko eni ke fei mo 'ai pea tuku 'a Tongatapu ni. 'Ave me'a pē me'a 'ave pē ki Niua ko hono 'uhinga sai 'a Niua ia 'oku 'ikai ke nau lāunga nautolu ia he tangikē, ko 'enau me'a 'oku fai ko e tali ko ē pē ko ē pē, ko e me'a 'oku mau fiefia ai. 'Eiki Minisitā mālō 'aupito mau fiefia lahi he tokoni 'oku 'ave ki he kāinga.

Ko e ki'i me'a faka'osi pē 'Eiki Minisitā koe'uhí ko e 'uhila mau kei nofo pē 'o si'i fakatatali ki ai, ka ko eni na'a ne me'a'aki 'oku lele e ngāue pea ko u tui ko e si'i me'a ia 'oku nofo pē kāinga 'i motu hangē ha 'uakai sio ki motu 'o faka'amu pē ke fei mo kakato ka ko u mahino eni kiate au he me'a kuo lipooti 'e he 'Eiki Minisitā 'e fakakakato 'oku lolotonga fai e ngāue ki ai pea ko u 'amanaki lelei ki he ta'u ni pē kuo tau hanga 'o huufi 'a e 'uhila sola ko ia 'a Niuatoputapu pea mo Niuafo'ou.

Sea fakamālō atu 'i he vouti ko eni ko u fokotu'u atu ai pē Sea ke tau tali.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. Kātaki ...

<007>

Taimi: 1115-1120

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: .. ki'i tuku ha faingamālie 'a fokotu'utu'u 'o Tongatapu 10 ke si'i me'a mai ka tau kakato.

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa: Tapu mo e Feitu'una Sea tapu mo e 'Eiki Palēmia tapu atu ki he Tama Pilinisi kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Komiti Kakato. Sea fakamālō atu he 'omai e faingamālie ko eni ke u fai atu ai ha ki'i lave nounou ki he patiseti ko eni 'a e MEIDECC. Ko e 'uluaki pē ko u 'uluaki fakamālō pē ki he 'Eiki Minisitā. Me'a mai foki e 'Eiki Minisitā 'oku fai e ki'i tufa tangikē pea kuo fai e ki'i lavea ai. Pea 'oku mo'oni hangē ko e lau ko ē 'a e hiva, ko ho'o vevela na 'oku ou ongo'i he kuo fai pea kuo mo'ua ai pē mo e feitu'uni.

Fehu'ia felāve'i MORDI mo e Potungāue MEIDECC

Kae kehe ko u fakamālō atu he tu'u he fatongia he ko e ongo fo'i kaveinga foki eni 'e ua na'e fai ai 'emau polepole, tanu hala mo e me'a. Na'e 'ai pē foki ki he kakai hangē 'oku ke mea'i Sea. Hā e me'a 'oku mou fiema'u? Pea ko e fo'i me'a pē eni 'e ua ko ia na'e tumu'aki ko ē na'a nau talamai, ko e tanu honau fanga ki'i hala ke nau lava ō ki 'uta mo nau ō holo ai fanga ki'i kolo mo ha vai ma'a ke nau inu ai he fu'u taimi faingata'a. Toe tō foki e KOVITI toe 'ange'ange 'a e mahu'inga 'o e mo'ui lelei mo e me'a. Kae kehe kuo 'i ai 'a e fanga ki'i faingata'a kuo hoko ia ai.

Ko 'eku ki'i kole pē ki he 'Eiki Minisitā faka'osi 'aki pē 'eku ki'i lea. Ko Tongatapu 10 ko e kolo 'e 12 pea toki mahino ia kiate au ko e kolo 'e 2 pē na'e tufa ko ia 'e he MEIDECC pea ko e kolo 'e 10 na'e tufa 'e he MORDI. 'A ia ko 'eku fehu'i ke ke ki'i fakama'ala'ala mai ange pē ko e ho'omo felāve'i mo e MORDI. 'Oku mou fengāue'aki 'ave tangikē kia nautolu ke nau tufa pē ko e fai pē 'oku 'i ai pē tangikē ia 'a e MORDI 'oku nau hanga 'o fakatau mai 'o tufa ka 'oku mou, pe 'oku fēfē leva hono 'ai ko ia ke kakato ko ia ho'omou lisi mo e lisi 'anautolu.

He neongo kotoa 'a e ngaahi tufa ko eni 'oku kei toe pē fu'u lisi ia he kolo kotoa. Pea ko e fanga ki'i kolo ko ē na'e 'i ai 'a e MORDI kiate au ko e kolo ko ia na'e fai ai e ki'i lavea ko ia 'a e feitu'uni. He koe'uhi na'e hangē ko e me'a ko ia na'e me'a ki ai 'a 'Eua 11, na'e 'i ai 'a e ki'i faingata'a 'a e 'ai ko ia 'o e fo'i la'isima. Pea 'i ai foki 'a e fiema'u pa'anga deposit ia ai pea ki'i tolona ai 'o tō mai ai ko eni ki he māhina 'e 3. Kae kehe fakaikiiki ia ko ia ko e me'a ia kimui ka ko 'eku 'eke atu pē anga fēfē ho'omou felāve'i ko ē pea mo e MORDI? Ko ia pē Sea mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai 'Eiki Minisitā ko e lava pē 'a e Fakafofonga 'i he ngaahi me'a ko ia 'oku tokanga ki ai ka ke me'a mai.

Fakama'ala'ala polokalama tokoni MORDI mo e Potungāue MEIDECC

'Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō Sea tuku ke u kamata pē mu'a pea mei he fehu'i fakamuimui ko eni 'e Tongatapu 10. Sea ko e, 'oku ki'i kehekehe pē, ko e MORDI na'e fund mai nautolu ia mei 'Aositelēlia hangatonu pē ia kia nautolu 'a e ngaahi tangikē ko ia na'e tufa ko ia 'e he MORDI pea na'e fakakau foki ai 'a 'Eua pea mo e kolo ko eni 'e 10 'o Tongatapu 10. Ko 'enua tu'utu'uni ko ia ki he tu'unga tangikē mo e fakatali kai ke u ma'u 'e au ia ki ai, ka ko u tui mahalo na'e 'ai pē ia ke fakakakato 'e he 'ū 'api. Ka te u tali atu ai pē 'e au ia mo e fehu'i ko ia 'e 11 he 'oku mahu'inga pē ia ke fakamahino ai pē.

Ko e tu'utu'uni ko ē tukukehe ange 'a e ngaahi fiema'u ko ē 'a e *MEIDECC* pea mo e fiema'u ko ē ki he kau 'Ofisa Kolo ki he, ki hono fili ko ia 'o e ngaahi 'api ke 'ave ki ai e tangikē. Ka fiema'u ke takitaha 'ai pē 'e he 'api 'a e tu'u'anga pea mo e fakatali. 'Oku kau pē ai Sea pea mo e ngaahi 'api siasi mo e ngaahi 'apiako. 'A ia 'oku 'atā pē ia ke fakakau ai pē ia ai 'e he kau 'Ofisa Kolo kapau 'oku nau sio 'oku kau 'i he fiema'u vivili 'aupito 'a e ngaahi 'api siasi pē 'oku 'osi kau pē mo e ngaahi 'api siasi he tufa ko eni na'e fai ka 'oku pau pē ke nau hanga 'o fakakakato 'a e tu'u'anga pea mo e fakatali. ...

<008>

Taimi: 1120-1125

'Eiki Minisitā MEIDECC: ... Ko 'Eua (Ha'apai) 13 ko e fōsoa ko ia na'a ku 'uhinga ki ai 'oku ai 'a e fōsoa. 'A ia ko e, ko e tokoni ko ē 'oku mau feinga ko ē ke ma'u mai he taimi ni na'a lava 'o 'ai e fōsoa ko ē 'i Hihifo fakataha pea mo Koulo ki Pangai. Ka ko u, pea ka ko e 'uhinga ia e seniti ko eni ko ē nau 'ai atu ko ē 'anenai 'i he patiseti 'anenai.

Ko e fetu'utaki ko ē 'a Nomuka 'oku te'eki ai ke u mahino ki he motu'a ni pē ko e 'uhinga ki he'enua *internet* pē ko e 'uhinga ki he telefoni ka 'oku sai pē ke 'osi ē pea vakai Sea he 'e vave pē hano hano fakakakato 'o'ona e ngāue ko ia.

'Oku, 'oku ou *note* pē heni 'a e, 'oku fakatokanga'i pē me'a na'e tokanga ki ai 'a Ha'apai 13 ki Tofua pea mo Kotu mo Ha'afeva mahalo ko e 'uhinga pē ia 'a e Fakafofonga 'oku lolotonga fai e ngāue ki ai ka ko e lolotonga ni foki 'oku 'i ai pē *VHF* pea 'oku ngāue'aki pē ia 'e Kotu pea mo Tofua ko e 'uhinga ko e kau nofo 'i Tofua ke fakapapau'i pē 'oku 'i ai ha'anau fetu'utaki ki tu'a he taimi ko ē 'oku nau fu'u, 'oku ai ha ngaahi fiema'u vivili.

Ko e me'a ko ē na'e tokanga ki ai 'a Niua 17 ko e, 'oku *mobilize* pē 'oku 'ave 'a e 'ū me'angāue pea mo e mo 'alu 'a e kau ngāue ki Niua ke fakakakato e ngāue ko ē ki he sola pea mo hono taki ko ē 'uhila, 'a ia ko e *project* foki ko ia Sea 'e faka'uhila Niuatoputapu ia. 'A ia ko e tāketi he taimi ni ko Hihifo pea mo Vaipoa kau ki ai e mala'evakapuna mo e *high school* 'e 'osi ia ki Tīsema. Ko Sanuali 'e fakaa'u ai 'a e ngāue ko ia ki Falehau 'i he ta'u fo'ou. Mahalo ko e ki'i fo'i *timeline* ia ko ē 'a e ngāue ko ē 'oku lolotonga fai ko ē ki he, ki Niua.

Fakamālō atu Sea ki he kau Fakafofonga mālō 'aupito e 'a e ngaahi *comment* lelei kotoa pē ki he kau ngāue pea mo 'etau ngāue 'oku fakahoko.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā fakamolemole ko e sola ko ē 'oku 'ave ki he 'otu motu ē ki'i ma'u e faingamālie ko eni 'a ia 'oku 'i he 240.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ko ia.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mau kau foki ai 'a Vava'u ai 'a ia meimei ko e motu 'e nima ...

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ko ia.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'I he *project* ko ia. Ko e me'a fakakelekele 'io ko u 'osi fakamo'oni au he me'a fakakelekele. Kuo ma'u kotoa atu e 'ū kelekele e 'ū motú ki hono, pē 'e fai e ngāue 'a fē 'ia ki he 'otu ...

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Ko e ko e kelekele pē ho tofi’a Sea ‘oku vave ‘aupito mai ko ē he ngaahi motú ‘oku mau kei feinga ke ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ko Ofu ‘oku ‘osi maau ‘a e ki’i motu ko ia.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Ko ia mahino pē ia Sea pea ‘oku kau pē he me’a ko eni. ‘A ia ko e ngaahi motu ko e ‘ū ‘otu motu ko ē ‘i Vava’u pea mo Ha’apai ke fakakakató kau ai e ngaahi ‘otu motu ‘i Mu’omu’a pea mo Lulunga. ‘A ē ko ē ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ai e ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Oku mahino hano taimi ‘e, ‘e kamata ai fakamolemole?

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sai pē ‘e lava pē ia ‘o toki fakahoko mai ka ko e, ka ko e tu’u ko eni ‘i he patiseti ‘oku mau faka’amu pē ke lava ‘o kamata e ngāue ‘i he ta’u fakapa’anga ko eni kamata mei Siulai ki Sune ta’u fo’ou.

Fokotu’u pea poupou’i Vouti Potungāue MEIDECC

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō fokotu’u pea poupou. Sai tali ia ē.

Vouti 25 – Potungāue Takimamata

Tau hoko atu ē, Takimamata. Minisitā Takimamata ‘oku ‘i he Minisitā *Foreign Affairs* ia. Kole atu pē ke ke me’a mai.

‘Eiki Minisitā Takimamata: Tapu mo e Sea ‘o e Komiti Kakato. Tapu mo e Tama Pilinisi Kalaniuvalu mo e Hou’eiki Fakafofonga Nōpele. Tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kau hoko atu mu’a ki he Vouti Fika 25 ko e Potungāue Takimamata.

Patiseti Potungāue Takimamata

‘I he ta’u fakapa’anga 2022/2023 ko e patiseti kuo vahe’i ki he potungāue ‘oku fe’unga ia mo e pa’anga ‘e fitumiliona, nimakilu, tolumano, toluafe ‘a ia ko e fitumiliona tolukilu tolumano toluafe ko e pa’anga fakapa’anga ia mei he pa’anga ‘a e Pule’anga Tonga. Pea ko e uakilu ‘oku fakapa’anga ia mei he pa’anga poupou ki he patiseti mei tu’a. Ko e fakatatau ki he patiseti ‘i he ta’u fakapa’anga lolotonga ‘oku holo ‘a e patiseti fakakātoa ‘aki ‘a e ono mano ua afe nima ngeau. Pea ‘oku ‘i ai pē mo e ngaahi feliuliuaki pē ‘i loto ‘i he ngaahi polokalama ka ‘oku ‘i loto pē ‘i he patiseti ko ení.

Sea ko e Takimamata ko e sekitoa mahu’inga eni ‘oku malava ke ne teke ‘a e langa fakalalakala tu’uloa faka’ekonōmika e fonua he ‘oku lave ia ki he tafa’aki faka’ekonōmika, tafa’aki fakasōsiale mo e ‘ātakaí. Ko e sekitoa ‘oku mo’ui mei he poupou ‘a e Pule’anga fakafou hono lao mo hono ngaahi tu’utu’uni ke ne tokonia mo poupoua ‘a e sekitoa taautaha he ko nautolu ‘oku nau fakalele ‘a e ngaahi ngāue’anga mo e sevesi ...

<009>

Taimi: 1125-1130

‘Eiki Minisitā Takimamata: ... felāve’i pea mo e Takimamatá. ‘Oku lave ‘a e ngāue mafatukituki ko ‘ení ki he ‘ēlia lalahi ‘e 5. ‘Uluaki ko e fefononga’akí he vakapuná, vakatahi pea mo e hala pule’angá. Ua, ko e ngaahi nofo’angá. Tolu, ko e ngaahi fale ma’u me’atokoní, fā, ko e ngaahi feitu’u ke ‘ahia mo e ngaahi me’a ke fai lolotonga e ‘a’ahi mai ‘a e kau takimamata ki Tongá ni pea nima ko e ngaahi me’a ‘oku ngaahi fakalotofonua ‘o fakatau atu ki he kau ‘a’ahi mai.

Sea, ne mahino pe ‘i he kamata’anga ‘o e 2020 ‘i he tu’uta fakamāmani lahi ‘a e KOVITI-19 ‘a e uesia e sekitoa mahu’inga ko ení, ‘i he tāpuni ‘a e ngaahi *border* ki he fefolau’akí tautefito ki he ngaahi fonua ‘oku tokolahi taha mei ai ‘a e kau folau’eve’eva ki Tongá ni. ‘I he ta’u 2020/21 pea pehē foki ki he 2021/22 ne mātu’aki tāpuni ai ‘a e kau’āfonua ‘a Tongá ‘i he ngaahi ‘uhinga kehekehe fakatefito ki he malu ‘a e kakai ‘o e fonuá pea ‘ikai ke lekooti ha kau folau ‘eve’eva he ongo ta’u ko iá.

Ne feinga leva e Pule’angá ke fakahoko ha ngaahi fakataha fakalotofonua ‘e poupou ki he sekitoa. Me’apangó ne tu’uta mai ‘a e sūnamí ‘o ne maumau’i e ngaahi pisinisi takimamata ‘i Tongatapu, ‘Eua pea mo Ha’apai. Pea neongo ne ‘ikai ke fu’u uesia ‘a Vava’u ka na’e a’u pe ‘a e motuhia ‘a e fetu’utaki mo e ‘ikai ke ‘i ai ha folau ‘eve’eva.

Ko e patiseti ‘o e ta’u fakapa’anga ko ení Sea ‘oku hoko atu pe ‘a e ngaahi ngāue ke poupou ki he Sekitoa Taautaha ‘i he toe langa fo’ou ‘e fakahoko ‘i he ngaahi vahefonuá ne uesia lahi ‘a e sūnamí pea mo e fakaakeake ‘a e takimamata ‘i Vava’u mo Niua. Koe’uhí ko e ngaahi tu’unga ko ení ‘e fai hono tokangaekina makehe ‘a e kau folau’eve’eva mei mulí mo e kau ‘a’ahi ki he kaungāme’a pe ko e fāmilí pea ‘e fengāue’aki ai ‘a e ngaahi ‘Ofisi Misiona ‘a e Potungāué ki he Ngaahi Ngāue ki Mulí pea mo e Potungāue Takimamatá.

Ko e peseti lahi taha ‘oku laka he 60 ‘a e kau folau ‘eve’eva mai ki Tongá ni ko e kau Tonga pe ‘oku, pea ‘oku ‘i ai e ‘amanaki ko e ngaahi ngāue makehe ‘e fakahoko ki he kainga Tonga nofo mulí ‘a ia ‘oku fakafuofua ko e toko 2 kilu te ne lava ‘o fakafoki ‘a e tu’unga ‘o e takimamata ki mu’a he penitemiki KOVITI-19 pea toki hoko atu ‘a e langa hake ‘a e fa’ahinga folau’eve’eva makehe fakatautefito mei ‘Amelika, ‘Aositelēlia mo Nu’usila foki.

Ko e kongalalahi ‘a e patiseti ‘a e Takimamata ‘e 4 kau ki ai ‘a e ‘uluakí ko e tataki pe ko e pule’i ‘a e potungāué. Ko e patiseti ko ení ‘oku fe’unga ia mo e pa’anga ‘e tahamiliona, valukilu, tolumano, fāafe, fāngeau pea ‘oku fakatefito ia ki he kau ngāue ki he sēvesi ‘o e potungāué pea mo hono Pule ngāué.

Ko e uá, ko e Polokalama Langa Fakalalakaka ‘o e Takimamatá ‘a ia ‘oku konga ‘e ua. Ko e fakaivia e Sekitoa Takimamatá ‘a ia kuo patiseti ki ai ‘a e pa’anga ‘e nimakilu tahamano fāafe hivangeau pea mo e Langa Fakalalakaka ‘o e Ngaahi Feitu’u Fakatakimamatá ‘a ia ko e kongalahi ia ‘o e patiseti ko e pa’anga ‘e tolumiliona, tahakilu, tolumano, fāafe.

Tolú ko e polokalama ki he ‘ulungaanga fakafonua pe ko e tukufakaholo ‘a ia ‘oku felāve’i eni mo hono malu’i mo hono fakatolonga ‘a e ‘ulungaanga fakafonuá pea mo e tukufakaholó kau ki ai mo e misiumé pea kuo vahe’i ki ai ‘a e patiseti fe’unga mo e pa’anga ‘e nimakilu, fāmano, hivaafe, fitungeau.

Fā mo e faka’osí ko e ma’u mafai ki he Takimamata ‘o Tongá ko e Va’a Fakamāketi ia ‘o e Takimamatá ‘oku patiseti ki ai ‘a e pa’anga ‘e tahamiliona, nima kilu. Ko e patiseti tatau pe eni

ki he ta'u 'e 3 kuo maliu atu. Sea ko e patiseti fakakātoa ki he ta'u fakapa'anga 2022 'oku fokotu'u atu ko e pa'anga 'e fitumiliona, nimakilu, tolumano, toluafe 'oku holo'aki 'a e pa'anga 'e onomano uafe nimangeau mei he ta'u fakapa'anga 'oku 'amanaki ke tau sītu'a ki aī.

Sea 'oku 'i ai e 'amanaki 'a e ...

<010>

Taimi: 1130-1135

'Eiki Minisitā Takimamata: ... fakahoha'a ni ki he ta'u hanganaki mai ki he fengāue'aki vāofiangē 'a e sekitoa taautaha 'i Tonga ni pea mo muli foki ke fai hano fakaivia 'a e ngaahi ngāue kotoa pē, pea ke hoko 'a e Pule'anga fakafou 'i he Potungāue Takimamata kae 'uma'ā 'a e ngaahi kupu fekau'aki 'o e Pule'anga.

Sea te u tali pē ha ngaahi fehu'i mei he Hou'eiki 'o e fakataha, pea 'oku ou fokotu'u atu, mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. Hou'eiki, 'io Minisitā Pa'anga me'a mai.

Fakatonutonu Vouti 25

Fakatonutonu ki he Polokalama Patiseti 'i he Vouti 25, Potungāue Takimamata, 'i he Fakamatala Fakaikiiki Polokalama 4, *subprogram*, Polokalama 1, peesi 355, fekau'aki mo e tauhi mo e fakalele ngāue, tānaki ki he fakaikiiki 'o e naunau ki hono tauhi 'o e ma'a, ko e pa'anga 'e 6 afe.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea ke hao atu pē kātaki ē ki'i fakatonutonu pē ki he fakamatala fakaikiiki, ko e pasina 355, polokalama 401, polokalama si'isi'i, kātaki Sea 'oku tonu pē 'a e 'esitimetri, 'i he *cat* 14, ka ko e fakaikiiki pē 'i lalo Sea, ko e, ke lisi atu pē ko ia ko e, ke fakatokanga'i pē kuo pulia, 'oku, ko e faka'osi ko e *cleaning supplies*, pē ko e faka-Tonga ko e naunau tauhi 'o e ma'a, pea mo e ono afe, ko e ki'i tānaki atu pē Sea fokotu'u atu pē ke tānaki ki he fakaikiiki, ka 'oku tonu pē 'esitimetri Sea. Mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā.

Lord Nuku: Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai 'Eiki Nōpele, 'io me'a mai.

Lord Nuku: Tapu atu pē pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea, pehē foki ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato 'Eiki Sea.

Ko 'eku lave Sea 'oku lave ki he, 'oku 'i ai 'a e tohi na'e 'omai mei he Pule'anga, ko hono fakamatala fekau'aki mo e Patiseti 22/23 mo e ngaahi palani ngāue 'a e ngaahi potungāue 'Eiki Sea. Ko e fakahoha'a ko eni 'Eiki Sea 'oku ou poupu lahi 'aupito 'aupito ki he potungāue ko eni te ne hanga 'o langa'i 'aupito ē faka'ekonōmika 'i hotau fonua ni, 'o fakatatau ki he ngaahi polokalama hangē ko e anga fakafonua, hangē ko hono fakalalaka'i 'o e Takimamata, pea mo e Poate ko eni ko ē Ma'u Mafai.

Sea ko e me'a ko ē 'oku 'asi ko ē 'i he tohi ko ē fakamatala nounou, ko e ngaahi polokalama ngāue ko eni ko ē fakalalakaka'i ko eni 'o e ngaahi polokalama ko eni ko ē 'a ē ko ē 'oku 'asi ko ē 'i he fakamatala ko eni ko ē 'a e tohi ko ia, 'oku meimei kongā lahi 'o e fakamatala 'Eiki Sea, 'oku meimei makatu'unga ia 'i he mata tofua'a pea mo e ngaahi fakalalakaka 'a ē 'oku 'amanaki ke fakahoko ko ē he Potungāue, ko e, ka ko e fie tokoni atu pē ia 'e 'Eiki Minisitā.

Ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e tokangā ia 'Eiki Sea, ko e tu'u faka-takimamata ko ē 'a e fonua ni, kimu'a pē pea hoko mai ko eni ko ē 'a e KOVITI, pea hangē ko e hoko mai ko eni 'a e *tsunami*, 'oku hoko mai foki 'a e *tsunami* ke ne hanga 'o toe 'oatu 'o fakamahino'i 'a e tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a e fonua ni. Ka ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e hoha'a ia 'e 'Eiki Sea, ko e fo'i 'epoki fo'ou eni 'oku 'omai 'e he 'Eiki Minisitā ke fai hano vakai'i, ka ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e tokanga 'Eiki Sea, 'i he tu'u ko ē 'i he taimi ni ki he kei fakataputapui ko ē 'a e anga ko ē 'o e fefolau'aki pea mo e anga ko ē hono tu'unga ko ē faka-māmani lahi 'Eiki Sea, 'oku ou tui 'oku tonu ke toe fakakaukau'i lahi 'aupito, 'a e anga ko ē hono toe fakakake ko ē 'a e Takimamata 'i he fonua ni, 'Eiki Sea.

Tokanga ki he polokalama tokoni 'a 'Aositelēlia

'Eiki Sea na'e 'i ai ke u tu'u hake 'anenai ke u 'eke ki he 'Eiki Minisitā ko ē *MEIDECC*, he 'oku ou lave'i 'oku 'i ai 'a e polokalama tokoni ko ē 'a 'Aositelēlia, ko e polokalama tokoni ko ia 'oku, ki he *infrastructure* ko ē hono langa ko eni ko ē 'a e ngaahi langa fakalalakaka ko ē Pasifiki, ko 'Aositelēlia 'oku ne hanga 'o tuku mai 'a e pa'anga 'e 3 miliona mo e poini 'e 2. Ka ko 'eku tui ka na'e 'uhinga foki na'e 'ai ke u 'eke 'anenai, me'apango pē kuo 'osi, 'osi 'alu 'a e me'a mei ai, koe'uhí ko e ngaahi tokoni ko ia 'oku kau ai 'a e tanu hala ko e langa uafu mo e 'ū me'a kehe kehe fēfē kātoa, ka na'e ke toki 'ai pē ke u fehu'i ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga pē kuo tau 'osi 'i ai ha tokoni mai 'a 'Aositelēlia pē 'oku 'i ai ha'atau fetu'utaki ki he pa'anga tokoni ko ia, 'a eni ko ē 'a 'Aositelēlia ko ē 'a ē 'oku 'osi tuku mai, 'a ē ko ē 'oku 'ilo'i ia ko e *Australian Financial Facility for Infrastructure for the Pacific Island*.

'A ia 'oku 'i he 3 piliona poini 'e 2, ka 'oku, ko 'eku lave'i hifo ko eni ko ē ki he anga ko ē 'etau 'ū ...

<005>

Taimi: 1135-1140

Lord Nuku: ... halafononga mai ko ē 'etau Patiseti Sea 'o a'u mai ko ē ki heni ko e meimei ko e kongā lahi 'o e tokoni 'oku meimei fai ia 'e he Pangikē 'a Māmani pea mo e *ADB*. Pea ko e 'uhinga pē 'Eiki Sea 'a e fakahoha'a ia koe'uhí 'oku ou 'ilo'i ko e Patiseti ko eni ko ē 'a e Takimamata 'oku fekau'aki lahi 'aupito ia pea mo e kakai ko ē e fonua. Makatu'unga hangē ko e me'a ko eni ki he 'ulungaanga 'a eni ko eni 'oku ne hanga 'o fakamamafa'i mai 'a eni ko eni ki he anga fakafonua mo e fakalalakaka'i 'o e takimamata 'Eiki Sea. Ko u tui au 'Eiki Sea he'ikai ke tau kei nofo pē kitautolu 'i he fale takimamata mo e ngaahi 'ū me'a pēhē.

He ko 'eku lave'i ko ē kimu'a atu 'Eiki Sea mahalo ko ha meimei ta'u eni 'e 10 mei ai na'e ha'u 'a e 'ū polokalama hangē ko e *survivor* ko e ngaahi faiva mo e ngaahi *project*. Na'a nau hanga 'o 'omai ke 'omai ki Tonga ni pea ko u tui na'e 'i ai pē ngaahi fanga ki'i fehalaaki si'i pea toe afe e 'ū faingamālie ko eni ka ko e ngaahi me'a ko ia 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane fekau'aki 'a'ana ia mo e fefolau'aki ko ē 'a e kakai. He 'oku mahino pē he me'a ko eni na'e

me'a mai ko ē ki ai 'a e 'Eiki Minisitā ko e meimei peseti lahi taha ia 'o e fefolau'aki ko ē 'a e kau takimamata ko e meimei ko e tokolahi taha ia ai ko e kau Tonga pē ia.

Pea ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e fakahoha'a na'a toe 'i ai ha 'ū polokalama pehē ke toe fai hano vakai'i ke ne hanga 'o toe tukuatu 'a e monū'ia faka-'ekonōmika ko ē fonua ni 'Eiki Sea. He ko 'eku lave'i ko ē ki he anga ko ē hala fononga ko ē 'a e ki'i fonua ni mei he tau pehē mei he 2000 ko e lilii ko ē mileniume, ko tautolu foki fuofua fonua 'a eni ko eni ko ē ki he kamata ai ko ē mileniume fo'ou. Pea ko e fu'u me'a fu'u lahi 'aupito 'aupito foki ia fakamāmani lahi ka koe'uhí ko e anga ko ē tu'u ko ē hotau ivi na'e 'ikai ke tau lava 'etautolu ia 'o fakamāketi'i 'a e ngaahi fo'i monū'ia ko ia pea ko e anga ko ē 'ene hokohoko mai ko ē 'a e 'ū me'a ko ē 'oku monū'ia ai e fonua ni, ko e ngaahi monū'ia ka ko u tui pē hangē ko eni ko ē ko e 'uhinga ia 'eku 'ohake tokoni ko ē 'a 'Aositelēlia pea ala ke, he 'oku 'ikai ke u lave'i ki he Patiseti pē 'oku lahi fēfē 'a e anga ko ē 'a e tokoni mai ko ē 'a 'Aositelēlia ko ē mo e anga 'etau fetu'utaki. He ko u lave'i na'e 'i ai e ta'u 'e taha na'e 'i ai 'a e tokoni na'e 'i ai 'a e pa'anga na'e vahe'i ki 'Afilika pea mo e Pasifiki ko e pa'anga tokoni fakapisinisi.

Ko e kole ko ē 'a Tonga ni na'e 'i ai pē 'a e kautaha pē ia 'e taha *private sector* na'e tokoni mai ki ai, ka ko e silini na'e 'alu pē ia 'o a'u ki he piliona, ka ko e 'uhinga 'eku tokanga 'a'aku ki ai he 'oku toe lahi ange 'a e fiema'u ko ē 'a e fonua he taimi ni. Pea lahi ange pea mo e, hangē ko e, ko u lave'i foki na'e toki 'i heni 'a e 'Eiki Minisitā mahalo ki Muli ko eni ko ē 'a e 'Aositelēlia. Ka ko 'eku 'uhinga pē 'oku, tau hanga 'o faka'aonga'i lelei ha'atau 'inasi koe'uhí ke tau, he 'oku hangē ko eni ko e fehikitaki ko eni ko ē *relocation* ko eni ko ē 'a eni me'a ko ē he *tsunami*. He ko hono fakalea foki ki he *infrastructure* pea mo hono *develop* 'a e fakalalakaka ko ē Pasifiki.

Pea ko ia 'oku 'uhinga pehē 'a e fakahoha'a 'Eiki Minisitā pea mo e poupou lahi 'aupito atu ke 'uhi ki he taki ngāue ko ē 'oku ke fai he potungāue kae hangē ko e me'a ko eni ko ē ki he *authority* ko ē 'a e Takimamata. He koe'uhí foki ko kinautolu 'oku nau fai ko ē hono fakamāketi'i pē 'oku fakaivia lahi kinautolu ke 'uhi ke nau hanga 'o 'omai ha kau fakatupu pa'anga mo langa fonua 'o fakatatau ki ho'o polokalama 'o hangē ko ia ko ē 'a eni ko ē 'oku 'asi mai ko ē ho'o polokalama 'e 4. Kae tautautefito kapau ko e fakamāketi ke'uhi pē 'oku nau ma'u 'a e ivi lahi fe'unga mo e poupou ko ē 'a e Pule'anga ke nau kole ki he ngaahi tokoni ko eni ko ē fakamāmani lahi ko ē 'oku ha'u ko eni. Ka na'e 'uhinga pē 'eku 'ohake ko ē 'a 'Aositelēlia he koe'uhí ko e me'a fo'ou eni 'oku 'ikai ko ha me'a fo'ou 'oku tokoni ma'u pē 'a 'Aositelēlia ka ko e fu'u pa'anga lahi faka'uli'ulia eni 'oku tuku mai ko ē he taimi ni 'a e 3 miliona poini 2. ...

<007>

Taimi: 1140-1145

Lord Nuku: ... Ka ko u tui pē mahalo ko e ngaahi fe'auhi fakapolitikale pē ia ka 'oku ou tui 'oku 'i ai hotau monū'ia ke tau kole ki ai koe'uhi ke fai'aki hotau langa fakalalakaka ai 'Eiki Minisitā. Pea koe'uhi pea mo e founa ko eni ko ē 'oku tau hanga ko ē 'o poupou'i 'aki 'etau Takimamata he fonua ni. Ko u lave'i 'e au ia 'oku te'eki 'i ai ha fale Takimamata ia pē ko e fanga ki'i pisinisi pehē 'e mo'ui 'i Tonga ni faka-*local*. Ka ko u tui 'oku tonu ke tau toe sio atu ke loloto atu ange, ki ha ngaahi me'a fo'ou he ko e ngaahi me'a eni ia 'oku fekau'aki 'aupito 'aupito ia mo e mo'ui ko ia 'a e kakai.

He kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi me’a fo’ou ‘e tokoni ‘aupito ‘aupito ia ki he kakai he me’a fakatakimamata hangē ko ‘enau, ko ‘etau pehē hangē ko e ngāue fakamea’a ke toe langa’i hake ai kinautolu ka ko hono fakaivia ko ē ke ha’u ko ē ha kau fakatupu pa’anga ko ē mei muli ‘oku ou tui ‘oku tonu ke fai hono tokanga ‘aupito ‘aupito ki ai, ke fakafo’ou ‘a e anga ko ē ma’u’anga mo’ui ko ē kakai e fonua ‘Eiki Sea. Pea ko u tui pē ko e, mahalo ko e, ko e kapiteni fo’ou, kau seniale fo’ou pea ‘oku tau falala te nau ‘omai ‘enautolu ‘a e ngaahi me’a fo’ou fakalalakala ‘aupito ki he fonua ni. Ka ko e ‘uhinga ‘eku lave ‘aku ki he Takimamata he ko u tui ko e me’a eni ‘oku felāve’i lahi taha ko ē mo e kakai ‘o e fonua. ‘I he toutai ‘i he feitu’u kehekehe pē a’u ki he ngoue ‘e lava ‘e he Takimamata ke ne hanga ‘o teke’i ‘a e me’a ko eni ke fakamo’ui ‘a e kakai ‘Eiki Sea.

Ko e ki’i me’a pē ia ‘oku fai ki ai e tokoni Sea mo e pou pou ki he ‘Eiki Minisitā kae ‘uma’ā ‘a e Pule’anga. Mālō ‘aupito.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō. Mālō ‘Eiki Nōpele. Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

Tali ki he tokanga fekau’aki mo e polokalama tokoni ‘a ‘Aositelēlia

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu Sea pea fakamālō koe’uhiā ko e me’a kuo me’a mai ‘a e Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Eua ke. Ko e mo’oni ko e, ‘oku kehe pē foki ‘a e polokalama tokoni fakahangatonu ‘a ‘Aositelēlia ki he fonua. Pea ko e taha ‘a e ngāue lahi ‘oku lolotonga tu’u ai ke fakahoko ko e langa fo’ou ko ia e fale ‘o e Feitu’una Sea. Pea ko e, mo e ngaahi me’a kehe pē ‘oku mea’i pē ‘e he Fale.

Ka ko e Polokalama ko ia ko e *Australia Infrastructure Financing Facility* ‘a ia na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘a ia ‘oku lolotonga hanga atu ki ai ko e ngāue lalahi ‘e 4 he taimi ni ‘a e Pule’anga. ‘A ia ko hono tokoni fakalahi ki he ngāue ko ia ‘a e *ADB* ki he langa ko ia ‘o e hala fakakavakava. ‘Oku ‘osi pou pou ‘a e Pule’anga ke ‘omai ‘a e 20 miliona ‘Aositelēlia pea mei he langa ko eni pea pehē pē foki mo hono langa fo’ou ko ia e Uafu Kuini Salote. ‘A ia na’e ‘oku toe ‘i ai mo hono tokoni mai mo e *facility* ko eni ki ai Sea.

‘A ia ‘oku ‘ikai ko e ngata pē ‘i he ngaahi ngāue faka-Pule’anga ka ‘oku toe ‘i ai pea mo e kapau ko ha taha ‘inivesi ‘i tu’a. Ko e lolotonga ni Sea ‘oku lolotonga fai ‘a e pou pou ‘a e Pule’anga ko e tokotaha pē mei tu’a mei ‘Aositelēlia ‘oku fai ‘ene ngāue ko e *resort* ‘i Fua’amotu. ‘Oku meimei ko e 45 miliona ‘Amelika. Sea ‘oku fai e fepou pou’aki pea ‘oku kole, pea ‘oku ‘ikai ko e, ‘a ia ‘oku kehekehe. Ko e me’a ko ia ki he Pule’anga ko e Tokoni pē ko e *Grant* ka ko e kole ko ia ‘a e tokotaha ko eni ia ko ‘ene nō pea mei he *facility* tatau. ‘A ia ‘oku hangahanga atu ko e 20 miliona ‘Aositelēlia.

Sea ‘oku laine atu pea mo e ngaahi kole na’e fai pē ‘a e feme’a’aki ‘a e ‘Eiki Palēmia pea mo e Minisitā ki Muli ko ia ‘a ‘Aositelēlia na’e folau mai. ‘A ia ‘oku kau ai pea mo e sio ko eni ki ha *cable* ki tahi hono ua ka ‘oku fai ‘a e ngāue fakatekinikale ki ai Sea pea mo e ngaahi fokotu’u pē ‘oku fai ka ‘oku hangē pē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Nōpele. ‘E tokoni ‘aupito eni ia ki he Takimamata kapau ‘e ‘alu atu pē ‘o tau hangē ko e hotele fo’ou ko eni ki Fua’amotu, ka ko e ngāue ia ‘oku fai ko hono feinga’i ke tau lelei. Mālō Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō. Me’a mai Tongatapu 1, hoko mai ‘Eiki Nōpele Fika 2 ‘o Ha’apai, Tongatapu 2 pea tau toki hokohoko atu pē. Mālō Me’a mai.

Fehu'ia potungāue 'oku fakamalumu ai e Takimamata

Tevita Puloka: Mālō 'aupito Sea. Ko 'eku ki'i 'eke pe 'aku ia ki he 'Eiki Minisitā kae pehē pē mahalo ki he Pule'anga. 'Oku 'ikai ke u fakapapau'i ko 'eku fanongo pē na'e ngāue 'a e Takimamata 'o fai hono fakalelei'i 'a e paaka ko ena 'i Popua. 'A ia kapau ko ia 'a ia ko e, ko e paaka ko ia 'oku nofo ia he malumu 'o e Takimamata?

'Eiki Palēmia: Sea tapu mo e Feitu'una tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Ko e, 'oku 'i he Pule'anga pē ka 'oku tokanga'i pē 'e he Potungāue Fonua. Mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō.

Tevita Puloka: Mālō 'aupito Sea. Ko hono ...

<008>

Taimi: 1145-1150

Tevita Puloka: ... 'uhinga foki ko e anga pē ia 'eku ma'u 'a'aku 'o pehē ko e Takimamata. Ta ko e 'uhinga ai ko ē ka 'oku 'ikai foki ke kau e paaka ia ko ia 'i he ngaahi me'a tu'ufonua mo e ngaahi me'a fakahisitōlia 'o hangē pē ko e 'elia ko ena 'a ena 'oku mahino ko Va'epopua ia mo e ngaahi Sia na'e 'i ai. He ko hono 'uhinga Sea 'oku ou fakahoha'a pehe'i he ko e feitu'u ko eni pea mei he tafa'aki fakahihifó ko Tongatapu 1 ia. 'A ia 'oku lahi 'aupito mo e ngaahi me'a fakahisitōlia mei he mui'i fonua 'e taha 'i Sopa a'u mai mei he Fā ko Fieme'a, Maka ko 'Ofa'i pea Vale, ha'u ki he Hake'anga e Lotú 'a eni 'oku ui ko, ko e ngaahi feitu'u 'o ha'u kātoa 'o a'u mai ki Palasi.

Pea 'oku, ka ko e anga ia 'a e fakakaukau 'a e motu'a ni Sea nau toki fakahu ni atu ki he 'Eiki Minisitā 'a e MOI kae pehē ka 'oku te'eki ai ke a'u pē ki he 'Eiki Minisitā 'o e Takimamata 'a 'emau, 'a e ngāue ko 'emau sio ki hono fakalelei'i mei Palasi 'o 'alu 'o a'u ki mui'i Sopa pē ko hono, 'a ia 'oku ou fiefia he 'oku tokamālie ia pea mo e fokotu'utu'u ngāue kuo me'a mai 'aki he Minisitā ki hono 'ai ke faka'ofa'ofa 'o tautautefito ki he Hala Vuna pea mo e Hala Tahī, ko ia pē ia Sea pea ko u tui ko u ma'u pē 'e au e mahinó mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. 'Eiki Nōpele Ha'apai 2.

Kole fakama'ala'ala ki he tu'unga fakalao Poate Ma'u Mafai Takimamata

Lord Fakafanua: Tapu atu ki he Feitu'una Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō. Sea ko 'eku fehu'i 'a'aku 'oku fekau'aki ia pea mo e peesi fika 355 'a e 'Esitimeti ko eni e Potungāue ki he Takimamata.

'A ia ko 'eku fehu'i pē 'a'aku Sea koe'uhí ke fakama'ala'ala mai he Pule'anga pē ko e 'Eiki Minisitā ko eni ne tokanga'i e potungāue ko eni, fekau'aki pea mo e tu'unga 'oku 'i ai 'a e *Tonga Tourism Authority* pē ko e Poate Ma'u Mafai Takimamata koe'uhí ko 'eku mahino'i ko e lao ko eni 'oku kei mo'ui pē pea 'oku 'i ai e ngaahi tu'utu'uni mahino 'i he lao ki hono tataki mai e ngāue ko ia. Kapau te ke me'a hifo Sea ki he 'esitimeti ko eni ngaahi ta'u ko eni kuohilí ko e 1.4 miliona, 1.5 miliona, 1.1 miliona 'oku 'i he *Sub Program 15*. 'A ia ko hono fakaikiiki 'oku 'ikai ke toe 'asi mai ia he ta'u fakapa'anga ko eni koe'uhí ko e pa'anga ko ia ko e pa'anga *grant* ia na'e foaki mai mei he Pule'anga Nu'usila.

‘A ia ko e fuofua ta’u fakapa’anga eni Sea ‘oku fakaivia’i he Pule’anga Tonga ‘a e ngāue ‘a e Tonga *Tourism Authority* ka ko ‘eku ma’ú ‘oku te’eki ai ke ngāue ‘a e, ‘a e Poate ko eni pē ko e hā e tu’unga fakalao ‘oku ‘i ai ‘a e Poate pē ‘oku kei ngāue pē lao ko eni pē ‘oku ‘i ai ha, fakakaukau ‘a e Pule’anga ke fakapekia koe’uhí ko e 1.5 miliona eni ‘oku fakahū he he Pule’anga ki he ngāue ‘a e *Authority*.

Pea ‘oku me’a pē taha Sea koe’uhí ko e, ko hono fakaivia’i ko eni he Pule’anga ko u fakatokanga’i hifo ‘i he *Sub Program 12* ko e tolu kilu eni ‘oku vahe ki he folau ko eni ki mu’a ki tu’apule’anga pē ko e hā ha ngaahi ngāue pē ko ha ngaahi konifelenisi ‘oku fakakaukau ke nau kau ki ai.

Pehē foki ki he *item* fika 14 ko e totongi fakataha pē ko e *meeting fee* ‘oku ‘i he tahakilu tolumano. Ko ‘eku fie ‘ilo pē koe’uhí kapau ‘oku ‘ikai ke ngāue ‘a e Poate pē ko hai fua ‘oku ‘ai ke nau hanga ‘o faka’aonga’i e ‘a e pa’anga ko eni? Pehē foki ki he tu’unga fakalao ‘oku ‘i ai e *Authority* ke fakamahino’i mai Sea mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō ki’i me’a mai ange ‘Eiki Minisitā ‘o ki’i me’a kae toki hoko atu ki he, ‘a Tongatapu 2 ē. Me’a mai.

Tali ki he fehu’i fekau’aki tu’unga fakalao Poate Ma’u Mafai Takimamata

‘Eiki Minisitā Takimamata: Tapu mo e Sea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘a fekau’aki ko eni mo e fehu’i ‘a e ‘Eiki Nōpele Ha’apai Fika 2 ‘oku kei laumālie lelei pē ‘a e Tonga *Tourism Authority*. Pea ‘i he kamata’anga na’e na’e ‘i ai ‘a e *grant* ‘a Nu’usila ko e 1.5 miliona ‘a ia na’e *merge* pē ‘a e pa’anga ‘e 1.5 miliona ko eni ‘a e Pule’anga na’e ‘ave ko eni ki he Tonga *Tourism Authority* pea ko e, pea hoko ‘a e tu’utu’uni ia ‘a e Pule’anga Nu’usila ‘e ‘ikai ke nau toe hoko atu ‘enau hanga ‘e nautolu ‘o ‘omai *grant* pea ko e ngaahi ta’u mai ki mui ni ko e pa’anga pē ‘a e Pule’anga na’e fakalele ‘aki ‘a e Tonga *Tourism Authority*.

‘A ia ‘oku fai pē ‘a e ngāue ‘a e potungāue ‘oku ‘i ai *purchasing agreement* fekau’aki mo e mo e ngaahi fakamāketi ko eni ‘e fakahoko ‘e he Tonga *Tourism Authority* pea ‘oku faka’atā pē pea ‘oku fai e pou pou ‘a e potungāue ki he Tonga *Tourism Authority* ki he’enau ngaahi ngāue ...

<009>

Taimi: 1150-1155

‘Eiki Minisitā Takimamata: ... faka-marketing ‘o kau pe ki ai ha kumi mai ha ngaahi faingamālie mei he polokalama tokoni kehe ke tokoni ki he fakahoko ko eni ‘a e fatongia *marketing* ko eni ‘a e Tonga *Tourism Authority*.

Tali ki he fehu’i fekau’aki Paaka ‘i Popua

Ko e fehu’i ko eni ‘a Fakafofonga Tongatapu 1 fekau’aki mo e paaka ko ē ‘i Popuá. ‘Oku, ko e ‘ū ngaahi, ko e paaka ko eni ‘oku ‘i he malumalu pē ‘o e hangē ko ē na’e me’a ki ai e Palēmiá ‘a e Potungāue Kelekelé ka ko e ngāue ko eni ‘oku fakahoko ki hono fakalelei’i e paaká ‘oku kau ia he Polokalama *Development Sites* ko eni ‘a e Potungāue ko eni ‘a e *Tourism*.

Fekau'aki mo e fehu'i mo e *comment* ko eni 'a e Fakafofonga Nōpele 'a 'Euá, fakamālō atu ki he fakatokanga'i 'a e ngaahi pole ko eni ki he takimamatá kae 'uma'ā 'a e ngaahi fakatapatapui 'o e fefolau'akí. Ka 'oku ngāue pe 'a e potungāué mo e Pule'angá ke lava ke faka'atā 'a e folau'eve'evá 'o kamata pe mei he *whale watching* he koe'uhí ko e fo'i taha eni he me'a 'oku lahi taha 'e ma'u ai e pa'anga ki he *Tourism Industry*.

Pea 'oku lave ko eni ki he tafa'aki ko eni ki he tokoni ki he *Private Sector* 'oku lolotonga ngāue 'a e potungāué mo e *SPTO* 'a ia ko e *South Pacific Tourism Organization* kae 'uma'ā 'a e *Asian Development Bank* mo e Pangikē 'a Māmaní ki hono toe vakai'i 'a e Takimamata ko ē 'a Tongá ni. Pea 'oku 'i ai 'a e 'amanaki ke fai mai ha tokoni mei he va'a ko eni ki he *Private Sector Development* 'a e *ADB* ki he Takimamata 'a Tongá ni, mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō me'a mai Tongatapu 2

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi: Tapu mo e Feitu'una Sea pea tapu mo e Hou'eiki Komiti Kakato, fakamālō foki ki he 'Eiki Minisitā he ngāue lahi pea mo e fakamatala mahino fekau'aki pea mo e Potungāue Takimamatá.

Kole fakama'ala'ala fekau'aki mo e teunga ngāue potungāue

Sea ko e ki'i me'a si'i pe ko u faka'amu ke fakama'ala'ala mai 'e he Minisitā pea mahalo na'a mo e Minisitā Pa'angá pea 'oku ou kole fakamolemole atu Sea he'ikai ke sinaki fakatokanga'i e me'á ni kimu'á ka ko u tui 'oku tofuhia kotoa e ngaahi potungāué he me'a ko eni te u fakahoha'a ki aí.

Ko u tokanga'i hifo 'i he peesi 351 'oku vahe'i ai e pa'anga 'e fā mano nima afe (\$45,000) pea 'i he peesi 353 'oku vahe'i ai e taha mano (10,000) ko e teunga ngāue 'o e potungāue ko eni. 'A ia 'oku fakataha'i ia nima mano, nima afe (55,000). Sea 'oku lave'i pe he motu'á ni 'oku 'i ai e ngaahi potungāue pau 'a e Pule'angá 'oku kau ia he'enu tu'utu'uni ngāue kuo pau ke 'i ai honau teunga. 'A ia 'oku kau ki ai e Potungāue Polisi, Potungāue Pilisoné, Kau Tau Malu'í, ko e Potungāue Tamate Afí, Potungāue Mo'uí pea 'oku kau atu ki ai pea mo e Potungāue Kasitomú.

Sea ne u toe fakakaukau ke u toe ki'i fakasiosio holo he 'ū potungāué pea na'á ku tānaki hifo 'a e ngaahi potungāue 'oku 'ikai ke kau he ngaahi potungāue pau eni ka 'oku 'asi mai e ngaahi teunga ngāue 'i he'enu patisetí. 'Oku fe'unga mo e pa'anga ofi 'i he 4 kilu 9 mano, meimei vaeua miliona ko e teunga ngāué. Pea na'e toe 'i ai mo e ki'i me'a 'e taha nau fakatokanga'i hifo Sea 'i he Vouti ko eni ko e 'i ai e pa'anga ne vahe'i ko e *cater* ko e 6 mano 1 afe. Na'á ku toe sio 'i he toenga e 'ū potungāué 'o tānaki hifo e pa'anga ko eni ki he *cater* 'a ia 'oku mahino pe ko e me'a 'ilo eni mo e me'a inu. 'Oku laka 'i he 1.7 miliona 'a e pa'anga 'oku vahe'i hení.

Ko e 'uhinga pe Sea 'eku fakahoha'a pehé ni he 'oku fe'amokaki foki 'etau patisetí pea 'oku 'i ai e ngaahi fiema'u ke tu'utu'u hifo e ngaahi fakamolé. Na ko ha feitu'u eni 'e ala lava ke fai ki ai ha fakakaukau he koe'uhi foki he tahá te tau lava 'o tu'usi 'a e Vouti Vahé pea mo e ngaahi vouti ngāue mahu'inga ko ē 'a e ngaahi potungāué.

Sea kapau 'e lava 'o fakahaofi e ...

<010>

Taimi: 1155-1200

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi: ... 'i ai e ngāue lahi 'e lava 'o fai 'aki. 'E lava ai 'o fakalelei'i ha fanga ki'i 'apilautohi 'i Ha'apai pē ko ha fanga ki'i Senitā Mo'ui ki Vava'u pea mo 'Eua, pea lava ai pē foki Sea mo hono fakahounga'i 'a e ni'ihi na'a nau ngāue mateaki mo ngāue mālohi 'i he lolotonga 'a e ngaahi faingata'a ko eni na'e tō. 'A ia ko e ni'ihi ko eni mahalo 'oku nau kei fakaongoongo mai ki ha fakahounga'i kinautolu, 'a ia 'oku kau ki ai 'a e kau Polisi, ko e kau Sotia, ko e kau ngāue 'a e Potungāue Mo'ui, pea mo e ni'ihi pē 'o e Potungāue Ako 'oku nau kei fakaongoongo mai.

Ko e faka'amu pē Sea, ke toe fai ange ha sio ki he ngaahi fakamole ko eni 'oku 'ikai ke fu'u fiema'u ke fai ki ai ha fakamole, kae lava ke tofuhia 'a e ngaahi me'a 'oku mahu'inga ki he anga 'etau ngāue 'i he fonua ni. Mālō 'a e ma'u faingamālie Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'a mai Minisitā Pa'anga.

Tali fekau'aki mo e tokanga ki he teunga ngāue 'a e Takimamata

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu mo e Feitu'una Sea, pea fakamālō pē ki he fehu'i ka ko e me'a mahu'inga heni ko e ngaahi tu'utu'uni ngāue pē, pea ko e ngaahi vouti ko ia 'oku 'oatu 'oku ou tui ko e me'a mahu'inga heni ko e Takimamata. Ko e koloa mahu'inga eni ke fai hono tu'uaki pea mo hono fakatau atu hotau fonua, 'a ia 'oku 'i ai 'a e mahu'inga ai 'o 'enau fakafōtunga, pea mo honau teunga. Pea 'oku pehē pē pea mo e ngaahi tafa'aki ki he feitu'u kehe. Sea ko e me'a pē na'e tokanga ki ai 'a e Fakafofonga, 'a e ngaahi me'a kehe 'oku hangē pē 'oku mea'i, ko e taha ia 'a e me'a na'e tokanga lahi 'a e patiseti ko eni ke fakamalavalava 'a e ngaahi tafa'aki kehe ko ē 'oku fai ki ai 'a e tokanga.

Mahalo ko e me'a mahu'inga pē 'oku ou fie tānaki heni Sea, ko e anga ko ē 'a e fo'u 'o e Patiseti 'oku 'i ai hono ngaahi ta'ofi, 'oku 'i ai hono ngaahi tu'utu'uni fakalao, fakatu'utu'uni ngāue, pea 'oku fai'aki hono fakafuofua ko ē hono fakalele 'a e patiseti hili ha tali 'e he Fale 'eiki 'o e Feitu'una Sea.

'A ia ko e tokanga atu pē 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a mahu'inga ia 'oku makatu'unga ai hono fokotu'u ko eni, kau ki ai 'a e teunga, pea 'oku 'i ai hono ngaahi ta'ofi. 'A ia 'oku hangē ko kinautolu 'oku fili 'e he Pule'anga ko e kau pule ki he ngaahi polokalama ko eni, 'oku 'i ai 'a e falala kiate kinautolu te nau fakafuofua lelei pea lava 'o fakahoko lelei 'a e fatongia 'o hangē pē ko e ngaahi tu'utu'uni ko eni, mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai Tongatapu 5.

Dr. 'Aisake Eke: Sea, hūfanga 'i he fakatapu, ka u fakahoha'a atu, 'ikai ko 'eku tu'u hake pē 'aku 'o fakatapu ki he Hou'eiki Komiti Kakato.

Sea ko 'eku tu'u hake pē 'aku 'o poupou'i ki he ngaahi me'a ko eni kuo me'a ki ai 'a e fika 2, he'eku fakatokanga'i ko ē 'alu pē taimi mo e 'alu 'a e ngaahi teunga. Ko e 'uluaki teunga ko ē he fonua ni he ngāue fakapule'anga, na'a ku fakatokanga'i ko e 'Atita Seniale, 'Ofisi 'Atita. Pea 'oku ou fakamālō au ki he 'Eiki Palēmia Mālōlō ko ia na'a ne taki, nau teuga, honau teunga, hangē pē ha teunga ako, ka na'a nau kumi pē 'enautolu 'enau teunga. Pea 'oku ou tui ko e

ngaahi me'a eni te tau fokifoki ki ai, tautautefito he taimi ko eni 'oku tau 'alu atu ai 'i he ngaahi vaa'ihala ko ē, lava lelei pē 'e he Hou'eiki Takimamata 'o 'ai honau ngaahi teunga fo'i ta'ovala.

Pea ko e me'a 'e taha 'oku ou fakatokanga'i ko e taimi ko ē na'a mau hū mai ai 'o ngāue fakapule'anga ko e kau tautefito ko e Sekelitali Pule ko ē 'o e taimi ko ia na'a ne fakatokanga kiate kimautolu 'a e teunga, 'oua 'e fai ha 'aloha, 'oua 'e fai ha ngaahi me'a, ko e me'a pē na'a ne fale'i mai, mahu'inga 'aupito 'a e ta'ovala pea 'ai mo e teunga lelei. Ka 'oku ou fakatokanga'i hangē 'oku liliu, ka ko e akonaki ia na'a mau foki mai ai, ka na'a mau fononga mai 'i he kuohili, ka 'oku ou tui ko e tu'unga 'i he taimi ni 'a e tu'unga fakapa'anga 'osi taimi ke toe fai ha sio.

Ko e kole pē ia kia tautolu, tau toe vakai pē 'a e ngaahi me'a ko eni, koe'uhi ka tau, ka ko e sio pē ki he vaka Sea, ka 'oku ou fakamālō atu.

Fokotu'u pea poupu'i Vouti Potungāue Takimamata

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō, Hou'eiki fokotu'u pea poupu.

(Poupu...)

Vouti 8 – Potungāue Pa'anga

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Sai tau hoko atu ē. Ko e faka'osí leva eni ko e Pa'anga. Koe'uhi pē ko 'etau ki'i taimi 'oku kei toe, 'e Hou'eiki, ki'i me'a mai Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu ki he Feitu'una Sea, tapu atu ki he Tama Pilinisi mo e tēpile 'a e Hou'eiki. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia Le'ole'o, Fatafehi mo e tēpile 'a e kau Fakafofonga 'o e Kakai. Tapu pea mo e 'Eiki Palēmia kae hao atu pē mu'a 'a e motu'a ni Sea. Ko e vouti 8 eni ko e vouti ia 'a e Falepa'anga, ko e ki'i polokalama 'uluaki, ua ki he tolu, ko e polokalama angamaheni pē ia ki he potungāue, pea ko e 4 mo e 5, ko e polokalama fakalukufua ki he Pule'anga. Ke toe mahino ange Sea, ko e vouti, ko e fofonga'i fa'ē eni 'a e ngaahi Potungāue mo e Pule'anga 'oku fai hono fakakakato.

Sea hangē pē ko e fo'u Patiseti na'e fai ki ai 'a e fakamatala, ko e hili ko ia 'a e pā 'a e mo'unga afi, mafola mo e KOVITI 'i he kamata'anga 'o e ta'u ...

<005>

Taimi: 1200-1205

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... pea na'e mahu'inga ke fai hono langa vave 'o hangē ko e taumu'a e Patiseti. 'Oku kau atu he fokotu'u pea mei he vouti ko eni ko e tuku makehe ange 'a e vouti angamaheni 'a e potungāue. Ko e ngaahi ngāue lalahi 'a e Pule'anga 'oku te'eki ai ke maau ke 'alu ki he ngaahi vouti fakafo'i potungāue, 'oku meimei ke nofo atu ia he vouti 'a e Falepa'anga ke ai ha faingamālie 'a e Kapineti ke ne faitu'utu'uni ki hono fakaikiiki.

Sea ko e kongā lahi 'oku 'i loto he vouti fakalukufua. 'A ia ko e fakapa'anga eni e langa ko ia 'a e Hunga Tonga Hunga Ha'apai 'a ia ko e meimei 'oku 'i loto he vouti 'a e potungāue ko e meimei ko e 85 miliona. Sea ko e hangē pē ko e fokotu'u atu ko e meimei langa ko ē Hunga

Tonga Hunga Ha'apai ko e 120. 'A ia ko e taimi ni kuo 'osi 'i Falepa'anga meimei ofi he 90 miliona kuo lava 'o fai hano t'ānaki pea mo e ngaahi 'ofa mo e tokoni kotoa pē ki he ngāue ko eni.

Fakatonutonu Vouti 8

Sea 'oku lolotongā ngāue 'a e Pule'anga ke fai hono toe fakalahi 'a e ngāue kuo mei tau hono alea pea fakakakato ki ai pea mo hono pa'anga ke lava 'o fakahoko lelei ki he 'Esitimetri ko eni. Sea ko e fie tataki mai pē ki he ngaahi polokalama fakalukufua 'a ia 'oku meimei nofo heni he polokalama 4 pasina 151 pea mo e 152 'o 'unu'unu mai ai Sea. 'A ia ko e ki'i hao atu ai pē Sea ko e ki'i fakatonutonu faka'osi pē 'oku tonu pē 'esitimetri ko ia he pasina 152 keti 15 ka ko e t'ānaki atu pē 'oku, 'a ia ko hono paaki 'i he fakamatala fakaikiiki tonu pē 'esitimetri ka ko e fakamatala fakaikiiki ko ia he 15 'osi 'a e *Government expenditure* pea ko e pa'anga 'a e Pule'anga, 'alu hifo mai pē kimui. Ke mea'i pē Sea 'oku tu'u pē ai e Hunga Tonga ka ko e ki'i t'ānaki atu pē ke kau he fakamatala 'a ia 'oku tu'u ai ko e 10 miliona ka 'oku 'i loto pē ia 'oku tonu pē 'a e 'esitimetri Sea.

Ko e fie t'ānaki pē 'oku 'i loto pē he vouti ko eni 'a ia 'oku meimei 'i heni Sea 'a e ngaahi ngāue lalahi na'e tokanga ki ai 'a e Pule'anga. 'A ia ko e 'uluaki ko e ngāue ko eni ki hono tau'i 'o e faito'o konatapu hili ko ia 'a e fono fakafonua na'e fai hono taki 'e he Hau 'o e fonua pea fokotu'u leva ia ai ke hiki, na'e 5 miliona ke 'alu hake ki he 7 miliona.

Tali fokotu'u mei he Pule'anga foaki monū'ia peseti 3 me'a'ofa kau ngāue fakapule'anga

Sea 'oku 'i loto ai pea mo e fokotu'u pea mei he Pule'anga ko e me'a'ofa ki he kau ngāue pea mo hono fakalelei. Sea na'e fai 'a e ngāue heni pea mo e fale'i fai 'a e sio ki he ma'u mafai ki he ngaahi vāhenga 'a e Pule'anga 'o fai 'a hono siofaki 'a e monū'ia ko ē ki he hikihiki e totongi koloa he fonua. Pea na'e, ko e anga ko ē fakafuofua e ma'u vāhenga mafai ki he ma'u vāhenga meimei ko e peseti 'e 8 pea na'e tali ai he Kapineti ke foaki e monū'ia peseti 'e 3 ki he me'a'ofa 'a e kau ngāue fakapule'anga.

Sea 'oku mea'i pē ko e taha e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Patiseti ko eni ke toe fakalelei ange 'a e fua fatongia pea mo e ma'ama'a 'a hono fakahoko 'a e ngaahi fatongia ko ia 'a e Pule'anga pea 'oku mahu'inga ki he Pule'anga ko e talu eni pea mei he ta'u 'e 6 'a hono 'ikai ke foaki 'a e tokanga ko eni pea fai e tokanga ki ai Sea.

Sea ko e taha e me'a na'e fai ki ai e sio na'e lahi 'aupito 'a e ngaahi fokotu'u lelei na'e 'omai pea mei he ngaahi potungāue he fo'u Patiseti ko eni ka na'e sio pē 'a e mahu'inga ki he Kapineti ke toe fai hano fakaikiiki pea 'oku fokotu'u ki ai 'a e 3 miliona. Sea 'oku 'i loto heni ko e ngāue 'a e 'Eiki Minisitā Potungāue Fefakatau'aki ke toe lelei ange hono fakamāketi'i e fua e fonua pea mo hono 'ave ki muli pea na'e kau ai pea mo e tokanga ko eni ke fai ha fakanaunau 'a e ongo *pack house* kuo 'osi langa 'i 'Eua mo Lapaha pea mo e ngaahi ngāue ki he tafa'aki ko ia.

Sea na'e 'i ai mo e tokanga 'a e Potungāue Lao pea mo e Potungāue ki he Pilisone ki he, ko e tokoni fakaloea 'ikai ke 'i ai ha taha 'oku 'ikai hane loea pea mo e ngaahi ngāue pehē faka-Pilitānia ko e *legal aid* ke fai hano fakapa'anga.

Na'e 'i ai mo e fiema'u Sea ke 'i ai ha fale tāmāte afi ki Hahake atu koe'uhí he ko e tāmāte afi pē ...

<007>

Taimi: 1205-1210

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'i Lapaha he taimi ni 'oku ne *cover* atu 'o a'u ki Niutoua pea 'alu hake ai ki he faka-Hahake, faka-Tonga Hahake Fua'amotu mo me'a, 'a ia na'e faipē sio ke fai ha sio ki ai.

Sea 'oku 'i ai leva pea mo e tokanga 'a e Pule'anga ki he fakalelei'i 'etau ngaahi tauhi vā mo muli pea 'oku fai 'a e sio 'oku 'osi mahino pē 'a Nu'usila kae pehē pē foki ki Fisi. 'A ia ko e ngaahi ngāue ko eni Sea 'oku fokotu'u pē 'a e 3 miliona ko eni ke fai 'a e tokanga ki ai Sea.

Sea fokotu'u leva mo e 4 miliona ke tokanga makehe ki he fakalalakaka e kakai fefine koe'uhí 'oku mou mea'i pē 'oku, kae toki fai hono sio ki he fakaikiiki. Pea ko e fakalahi 'e taha na'e 'osi fai 'a e feme'a'aki ki ai 'a e Fale 'a ia na'e fokotu'u 'a e 3.1. Ko e meimei ko e 'i loto pē he vouti ko eni 'oku 'i ai e konga pē heni 'i Falepa'anga ki he ngaahi sipoti pea mo e Potungāue ko ē *MIA*. Ka ko e me'a ko ē na'e fai e sio ko e meimei ko 'etau seniti ko ē 'oku ma'u fakataha pea mei he, ma'u fakata'u pea mei he *levy* 'oku 'i he laine 4 'a ia na'e 3.8 he ta'u kuo'osi. 'A ia ko e meimei ko e pa'anga ia 'oku mau fokotu'u atu ko ē ke lava 'atā fakata'u ke fai'aki e fakalalakaka ko ē 'o e sipoti.

Sea ko e tānaki pē ki ai mo e fakalahi ko eni fakalukufua 'a e mahu'inga ko ē ki he Pule'anga ke teke 'a e ngāue ko ia 'a e *private sector*. 'A ia 'oku fokotu'u atu 'i he ngaahi ko eni pea mo e 10 miliona Sea. Ko e me'a ko ē 'oku fai 'a e sio ko e tu'u ko ē 'a e 'ekonōmika ko e ngaahi 'ekonōmika ko ē 'oku lava ke nau matengata'a 'i he taimi ko ē faingata'a 'oku ma'olunga 'aupito 'a e *investment* pē ko e ngaahi ngāue lalahi. Ko Tonga ni ko e ta'u eni 'e 20 meimei nofo pē 'i he peseti 'e 21 ka ko e ngaahi 'ekonōmika 'oku mālohiange 'oku 'alu ia 'o 'ova he peseti 'e 40. 'A ia ko e me'a ko ē 'oku fai ai e sio pea ko e ta'u eni ia 'e 20 ko 'etau kau *invest* mei muli.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā koe'uhí pē ko 'etau taimi ko u lave'i pē 'oku 'ikai ke 'i ai ha taimi ke tau mālōlō ai ko e ki'i taimi pē eni talu 'etau ma'ulōloa mei he pongipongi koe'uhí ko e tu'utu'uni 'oku 'omai he Fale. 'Oku ou kole atu mu'a ke tau mālōlō ka tau toki hoko mai 'i ho'o fakamatala pē 'i he 2:00 'anai, tau liliu 'o Fale Alea.

(Liliu 'o Fale Alea pea me'a mai 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki toloi e Fale ki he 2:00

(Mālōlō ai 'a e Fale)

<007>

Taimi: 1405-1415

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Tokoni Sea e Fale Alea (*Lord Tu'iha'angana*)

‘Eiki Tokoni Sea: Ki’i me’a hifo Hou’eiki. Mālō e laumālie ‘a e ‘Eiki Palēmia, Tama Pilinisi, kae ‘uma’ā e Hou’eiki Fale Alea ‘o Tonga ki he ho’atā ni. Ko e ki’i fakahoko atu pē Hou’eiki ko e ‘uhinga na’a, ki’i fakatonutonu pē ki he 4.2 ‘uhinga ki ha taimi ‘e a’u ki ai e feme’a’aki he Komiti Kakato. ‘Oku ‘i ai e ki’i fakatonutonu ai he Lipooti ko eni mei he Komiti Tu’uma’u ko ia. Ka ko e kole pē ke toki fakahoko mai pē ‘e he Sea ‘o e Komiti ‘a e taimi ‘e a’u ai ‘a e feme’a’aki ‘o fakahoko mai pē ki he Komiti Kakato ka ‘oku mahino pē ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i fakatonutonu ki he ‘asenita 4.2 ‘Eiki Sea Komiti Kakato. Kātaki kae toki fakahoko atu pē ‘e he Sea ‘o e Komiti Tongatapu 5 ‘i ha taimi ‘e a’u ki ai e feme’a’aki he Komiti Kakato. Ka tau liliu ‘o Komiti Kakato.

(Ne me’a mai leva ‘a e Sea Le’ole’o Komiti Kakato – Lord Tu’ilakepa ki hono me’a’anga)

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō e laumālie ‘a e ‘Eiki Palēmia Hou’eiki ‘o e Fonua kae ‘uma’ā ‘a e kau Fakafofonga. Hou’eiki mālō mu’a ho’omou laumālie lelei he ho’atā ni. Ko e ki’i taimi na’e fai ai e mālōlō ko ha ki’i taimi lelei ia. Ko e talu e kamata ‘a e uike kuo ‘osi ‘o faai mai ‘o a’u ki he uike ni, mo e hokohoko atu pē feme’a’aki ‘o ‘ikai toe fai ha mālōlō. ‘A ia ko e fo’i mālōlō tu’o taha pē ‘o hangē ko ia ‘aneho’atā, pea toenga atu leva e ‘aho hoko atu ai ‘etau ngāue. Kole pē ke u hūfanga he fakatapu kuo ‘osi hono aofakí ka tau hoko atu mu’a ‘Eiki Minisitā Pa’anga ko u tui kuo ‘osi taimi ke tau a’u ki he tu’unga kae fai ha tipeiti ka ‘i ai ha me’a ‘oku tokanga ki ai e kau Mēmipa ‘e toki fakahoko atu ka ke me’a mai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu Sea pea tapu atu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti ‘eiki. Na’e hoko atu pē faka’osi’osi ‘anenai ‘a ia na’e ki’i ngata atu pē fakahoha’a ko e faka’osi ia e ngaahi fokotu’u fo’ou ‘i he vouti fakalūkufua ‘a e Falepa’anga ko e tokoni ki he langa hake ‘o e ngaahi pisinisi hotau fonua ni. Ko e fo’u patiseti foki ia ‘a ia ‘oku fokotu’u ai ‘a e 10 miliona pea mo e ‘amanaki ke liunga 5, ‘i ha kau mai ‘a e ngaahi kautaha ko ē ‘oku fai hono tokoni’i pea ke lava ke tokolahi ange ai ‘a e faingamālie ngāue ki he fonua. ‘A ia ko e fokotu’u ko ia Sea ‘oku ‘i he polokalama 4 *sub* (10) he peesi 155.

Sea ko e ngaahi fokotu’u fo’ou pē eni ‘e lave ki ai e motu’a ni, ka ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi vouti angamaheni hangē ko e tokoni ko ia ki he ngaahi kautaha vaka ki he ‘otu motu, Niuu, Ha’apai, ‘Eua pea mo Vava’u. Pea mo e ngaahi angamaheni pē ia kuo tau lele mai ai pea mei he ngāue ‘a e Falepa’anga ‘a ia ‘oku hoko atu pē ia Sea.

Sea ko e me’a faka’osi pē ‘oku fie tokanga atu ki ai e motu’a ni ia, ‘uluaki pē ko e mahu’inga ko ē ‘a e falala’anga ‘a e malu ‘a e fo’u patiseti ko eni ‘oku fai e fokotu’u atu ‘e he Pule’anga. ‘A ia na’e kakato ko eni pea mo e talu foki eni e ngāue Sea ‘a e Pule’anga pea mei Sanuali, Fepueli mo e fai atu pē ngāue mo e ngaahi potungāue ‘i hono fakakakato ‘a e te u ‘o e Patiseti ko eni.

Faka’ekonōmika hangē pē ko ia kuo ‘osi toumoliliu hono ‘oatu pea mei he ‘Eiki Palēmia mo e Tēpile ‘a e Pule’anga. Na’e lava ai pē pea mo e sivi tau’atāina ‘a e anga ‘etau ngaahi me’a faka’ekonōmika mo e fakapa’anga ‘e he kautaha fakatu’apule’anga ko eni ko e *International Monetary Fund*. ‘A ia ko e ta’u ‘e 2 kotoa pē ‘oku nau hanga ‘o fai hangē eni ia ha sivi mo’ui lelei e ‘ekonōmika.

‘A ia ko e me’a ko ia na’e fai ‘a e fakalotolahi ki he fokotu’utu’u ko eni ‘o e fo’u patiseti na’e mahino mei ai ‘oku nau mahino’i ‘a e ‘uhinga ‘oku fai ai e teke ke hiki e fakamole ‘a e Pule’anga pea mahino mei ai ‘a ‘enau tokanga ki he hangē ko e ngaahi kautaha ‘i tu’a he

Pule'anga fakapangikē 'oku kamata ke holo ka 'oku mahu'inga ke hanga 'e he Pule'anga 'o teke'i 'a e fakamole pea ko e taumu'a pē ia Sea hangē pē ko ia na'e 'oatu. Ke malu hotau fonua, ke malu e fonua 'o Tupou mo Hou'eiki pea ke tokanga'i makehe 'a kinautolu 'oku uesia he Hunga Tonga pea mo fakamālohi'i 'a 'etau langa fakalalakaka.

Ko 'ene 'unu mai ko eni ki he tafa'aki ki hono fokotu'utu'u fakanofonofa kinautolu ki he ngaahi polokalama mo e 'esitimeti, hangē pē na'e 'oatu 'anenai Sea 'oku ongo'i pē 'i he fokotu'utu'u ko eni 'oku malu pē faka-tu'utu'uni hangē pe ko e 'oatu 'anenai. Na'e me'a hake 'e he Fakafofonga Ha'apai Fika 1, 'a 'ene tokanga 'oku fu'u lahi e ngaahi ta'ofi 'i he ngāue 'a e Pule'anga. 'A ia ko 'eku 'uhinga Sea ko e Potungāue Pa'anga ngaahi me'a fakapa'anga 'a e Pule'anga ko e fo'i lao 'e 10. 'Oku 'i ai mo hono ngaahi Tu'utu'uni Ngāue 'e 12.

'A ia Sea ko e ngaahi ta'ofi fakapa'anga eni 'oku fai ki aia 'a e tokanga. Pea ko 'ene, tau 'unu mai ko eni ko ē ki he 'etau pa'anga hū mai. Kimu'a ko ē ko e kamata mai 'a e Pule'anga 'i Sanuali na'e kimu'a ko ē ke tō mai e ngaahi fakatamaki, ko e tānaki pa'anga ko ē 'a e Pule'anga 'i Tīsema na'e 'ova 'aki meimei ko e 9 miliona pea tau holofa mai ai ko e'uhiā ko e ngaahi tātāpuni 'o e uesia.

Sea ne fai leva mo hono tautoloi e totongi e ngaahi tukuhau ka ko 'ene 'osi ko eni 'a Me tau situ'a atu mei ai, na'e toe ha'u pē pea mo e tānaki pa'anga 'a e Pule'anga ki Me 'oku mālohi. 'A ia 'oku tonu pē 'a e fakafuofua ki he anga ko eni neongo ko e taimi faingata'a pea 'oku fai 'etau fokotu'u atu ko eni ke hiki 'etau patiseti ka 'oku 'i ai 'a e 'amanaki lelei ki he kau kotoa ...

<008>

Taimi: 1415-1420

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ki he fonua ke tau hanga 'o ngāue'i 'a e fatongia ko eni.

Tali Pangikē 'a Māmani foaki 35 miliona 'Amelika tokoni Patiseti Pule'anga

Sea ko e ko e tafa'aki leva 'e taha ko e kongā lahi taha 'o e ngaahi ngāue ko eni 'a ia 'oku fai e ngāue mo e ngaahi hoa ngāue tokoni. Pea 'oku 'i he Falaite ko eni 'aho 10 'o Sune Falaite uike kuo 'osi na'e tali ai 'e he Poate 'a Pangikē 'a Māmani 'a e *World Bank* ke foaki mai ko e 35 miliona 'Amelika ke tokoni ki he Patiseti 'a e Pule'anga.

Sea ko e meimei ko e ofi eni he 75 miliona Tonga 'a ia ko e 20 ai Sea ko e meimei ko e 43 miliona 'a ia 'oku nau tokoni mai ia ke ki he tokoni pa'anga *cash* ke tokoni mai ia ki he hulú. Pea ko e 10 miliona leva 'alu ia ki he langa ko eni kau ai e langa e 'ū 'apiako pea mo fakalelei'i kinautolu ke nau toe matu'uaki ange ha ngaahi fakatamaki pea 'oku 'i ai leva mo e nima miliona 'Amelika 'alu ia ki he Potungāue ko eni e 'Eiki Tokoni Palēmia ke toe fakaonopooni ange e ngaahi naunau tala matangi pea honau 'ofisi mo, ke fakalelei'i Sea.

Sea ko e, ko e taha e fokotu'u na'e 'oatu ko e pa'anga 'e 22 miliona ke toe nō mai mei he *IMF* 'oku hū ia ki he Poate 'a e *IMF* 'aho 12 'o Siulai. Sea ko, e ko e fengāue'aki ko eni 'oku fai mo e hoa ngāue koe'uhí pea mo e tokoni ko eni kuo tali ke 'omai ke fai hono fakapa'anga ko e ko e mahu'inga ia 'enau toe vakai'i tau'atāina 'a e faingata'a faka'ekonōmika 'oku 'i he fonua pea mo 'enau hanga 'o poupu'i 'a e ngaahi fokotu'u ko eni 'oku fokotu'u atu he Patiseti.

Sea ko u kole ke, ke hao atu ai pē ‘a e motu’ a ni ke u ngāue’ aki pē fakamālō kakato fakamālō lelei na’e ‘oatu he ‘Eiki Tokoni Palēmia he’ene voutí ke u kaiha’ asi mai ia ma’aku ko ‘eku fakamālō atu ia koe’uhí ko e ngaahi tokoni kotoa pē ‘a e ‘Eiki Palēmia pea mo e kau Hou’eiki Minisitā ko ‘etau tumutumu Sea ko e ki’i kau ngāue ‘oku nau fai e tali fatongia fai e falala ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmia pea mo e Hou’eiki Kapineti ke fakakakato honau ngaahi fatongia ki he fonua ‘o Tupou mo Hou’eiki. Sea ‘oku ‘oku pou pou atu ki he me’a na’e ‘ohake na’e ‘i ai pē e ngaahi me’a na’e fai e talanoa ki ai pea mo e Hou’eiki Komiti Pa’anga pea tuku atu pē ki he Feitu’una Sea ke fai hano tataki mai ‘a e ngaahi fokotu’u ko ia mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō. Mālō ‘aupito Hou’eiki Minisitā Pa’anga Hou’eiki ko e me’a ia ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ki he Vouti Pa’anga pea mo hono fakaikiiki ‘o e tu’unga ‘e ‘ave ki ai ‘a e ‘ū *item* ko eni mo e tokoni pea mei he Pule’anga mulí. Hangē ko ē ko e me’a ‘oku ne me’a ki aí ‘e Hou’eiki ‘oku ‘i ai foki e fokotu’u ‘a ia ‘oku ‘i he’etau ‘asenita ‘o fekau’aki mo e ‘asenita, ko u kole atu tau hoko atu pē mu’a ‘i he me’a ko ē ‘a e Pule’anga ko e me’a kehe ia ‘a e fo’i polokalama ko ia mo e fokotu’u ko ia. ‘E kau pē ia heni ka he ‘ikai ke u fakahoko leva hono pāloti fakakātoa koe’uhí ka tau sio ange ki ai pē ko e hā ha tu’unga ‘o e fakalelei na’e ‘omai mei he Komiti Pa’anga ‘o fekau’aki pea mo e Patisetí ‘o kapau te mou laumālie lelei ki ai. Ka ko u kole atu fakamolemole hoko atu ‘a e feme’a’akí fakaulo mai pē he ngaahi maama kae ‘uhí ka u fakahokohoko atu ‘a ‘etau ngāue.

Me’a mai Tongatapu 5.

Dr. ‘Aisake Eke: Mālō. ‘Eiki Sea ‘uluaki pē tapu mo e Feitu’una pea pehē ki he Hou’eiki Komiti Kakato kae fai ha ki’i fakahoha’a pē heni ‘Eiki Sea he vouti ko ení. ‘Uluaki pē ko e ai ‘eku fakamālō lahi ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga. Mālō ‘aupito si’i fai ‘etau ngāue ko eni ‘o tau a’u mai ki he ‘aho ni. Ko u lave’i pē ‘oku ‘ikai ko ha ngāue si’isi’i hangē ‘oku te fiefia pē sio atu kau seniale ‘oku nau tu’u mai pea kuo te fiefia pē neongo pē ‘Eiki Palēmia he taimi ni’ihi fa’a hū mai ia ‘o toe fehalaaki e ‘Eiki Minisitā Pa’anga he’ene fa’a fika ka ‘oku te fa’a fiefia he’ete sio atu ko e kautama eni. Pea ‘oku ‘i ai e fiefia lahi mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā e fai e ngāue ‘etau ngāue he koe’uhí ko hono tokangaekina e fonua ‘oku ‘ikai ko ha me’a si’i.

Pea ke kātaki pē he’ete fa’a fakahoha’a ko e anga pē foki e sio atu he ‘oku ke mea’i mou mea’i pē Hou’eiki ‘e ‘Eiki Sea ko e anga foki ‘etau fononga ko ‘etau fu’u loli eni ‘oku ‘amanaki ke tau lele pea ‘oku ‘i ai pē faka’ulí tau pehē ko e ‘Eiki Palēmia eni ‘oku faka’ulí ko e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘oku tokanga’i e kia pea mo e ta’off. Pea ‘oku ‘i ai mo e fu’u kau pasese ‘i mui. Ko e taimi lahi ko e fa’a fai pē fakatalanoa mou fakatokanga pē ki he kau pasese ‘oku ‘i ai pē ngaahi afe ‘oku ‘osi talamai he patiseti ke tau afe ai, ‘oua ‘e fa’a afe afe. Ka ko e ‘uhinga e me’a ‘oku ‘ai koe’uhí ke tau felongoaki pē koe’uhí he ‘oku mahino ko e anga ē ‘o e ngaahi me’a kuo tau ‘omai pea ‘oku tonu pē ke tau fetokoni’aki he koe’uhí ko u tui ko e ...

<009>

Taimi: 1420-1425

Dr. ‘Aisake Eke: ... ko ‘etau patiseti ko eni ko ‘etau patiseti fetokoni’aki pea ko e ‘uhinga pe ai ‘a e, ‘i he laumālie ko iá. Tau faka’amu ko e taupotu tahá ‘e ma’u ‘e Tonga pea ‘oku tau fiefia ai Sea. Ko u lave’i pe foki ko e potungāue ko eni ko ‘enau potu folofola e Saame 23. Lave’i pe ‘Eiki Sea ‘ikai ke ke fa’a me’a mai koe ngaahi potu folofolá ka koe sio ko e Saame 23: “Ko hoku tauhi ‘a Sihova ‘ikai pe te u masiva” pea ko u tui ko e laumālie ia ‘oku fai’aki e ngāue ko ení Sea.

Sea foki mai ki he fakalukufua 'o e patiseti ko ení, ko e Patiseti mahu'inga taha eni 'ikai ke 'uhingá 'oku mahu'inga pe ia ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá ka ko e 'uhinga ko ē ko e lahi ko ē pa'anga fakalukufua ko ē fonuá ni. Sea ko e pa'anga ko eni 'oku 764.7 miliona foki 'e tau Patiseti Fakalukufua. Ko e Potungāue Pa'angá 'oku 'i ai 'a e 240 miliona, peseti ia 'e 31, 'a ia ko e seniti 'e 31 tokanga'i ia 'e he Falepa'anga, seniti 'e 69 'oku tufotufa holo ia he ngaahi potungāue kehé 'a e mahu'inga ko ē e potungāue ko ení.

Pea ko e taimi ko ē 'oku ha'u ai ko ē ki he pa'anga fakalukufua ko eni 'oku fakapa'anga 'i he pa'anga ko ē hotau ivi pe 'o tautolú 'a ia 'oku fe'unga ia mo e 355.5 miliona pea mo e ha'u pea mo e tokoni ko ē mei mulí *Budget Support* 21.5. 'A ia ko e lahi 'o e pa'anga ia ko ia Sea 'oku 'i he 437 miliona. Ko e pa'anga ko ē 'oku ha'u ki he Potungāue Pa'angá ko e 144.7. 'A ia tau pehē 145, peseti ia 'e 33, 'a ia ko 'ene tu'u ko ē 'o e, ko e leva'i ko ē 'a ia ko 'eku 'uhingá 'a e mahu'inga ko ē potungāue ko ení mo e me'a ko ē 'okú ne puke ma'ú he ko ia te ne lava 'o faka'uli holo ko ē 'e tau fonongá. 'A ia ko e seniti 'e 33 'oku nofo 'i Falepa'anga ke ne fai'aki hono tokangaekina 'o e me'a fakapa'anga 'o e fonuá ni pea ko e toenga leva 'oku seniti 'e 67 ko e ngaahi potungāue kehé ia. 'A ia ko 'eku lave pe 'a e mahu'ingá 'a e potungāue ko eni Sea.

Sea 'oku mahino foki ko e pa'anga ko eni 'oku ma'u 'e Falepa'anga ko eni ki he'ene ngāué 144.7. 'Okú 'i ai ai ko e me'a lahi ai ko hotau fatongia ia ko ē ki he fonuá 'a 'etau nō 'a ia ko 'etau nō fe'unga mo e 43.6. Pea ko e to'o leva 'a e pa'anga ko iá mei he 144 pea toe leva 101 miliona. 'A ia ko ia 'oku fai'aki e ngaahi fatongia ko ení, ngaahi *special project*, 'a ia ko 'eku lave ko ē ki hení 'a e mahu'inga e potungāue ko ení.

Ka 'oku mou mea'i pe foki ko 'etau tu'u ko ē he tau vakai'i ko ē 'etau Patisetí, palanisi pe 'a e patiseti ia ko ē 'a e pa'anga mulí, pa'anga ko ē *cash* 'oku 'omaí. Palanisi pe pea mo e pa'anga ko ē tokoni pea mei muli he ngaahi ngāue lalahí. Koe feitu'u eni ko ē 'oku 'i ai 'a e fe'amokakí, 'a e *deficit* he pa'anga ngāue ko ē 'a e Pule'angá. 'A ia 'oku fakapa'anga ko ē 'e kitautolu ko ē pea mei hetau ivi pea pehē mo e tokoni *budget support* ko ē pea mo e ngaahi tokoni patiseti ko ē ki he'etau pa'anga ngāué.

Ka ko e tu'u ko ē 'o 'etau vahevahe ko ē silini ko iá Sea tukukehe ange e nō. Ko e peseti ko ē 'oku 'alu ko ē ki he ngaahi koloa ko ē ke tau *invest* ai ko ē 'i he pa'anga ko eni 'e 437 milioná peseti pe 'e 3 ai 'oku tau 'alu ki he'etau ngāue invest ko e he'etau *asset*, ki'i peseti pe 'e 3. Ka 'oku mahu'inga e me'a ko ē ko e *expenditure composition*. Ko e hā e fa'ahinga fakamole ko ē 'i loto, he ko e tau lahi ko ē 'e tau *invest* ko ē 'i he ngaahi ivi ngāue ko ē 'oku tau lava ko e *growth* ko ē 'oku ha'u mei aí 'oku lahi ia fakafehoanaki pea mo e me'a he *operation* Sea. 'A ia ko 'eku ki'i fakatokanga'i pe ia 'a e mahu'inga 'o e poini ko iá.

Ko e peseti ko ē 'e 20 'ova he 20. Ko e tñnaki kãtoa ia, ma'u e pa'anga tokoni mei muli, ngaahi langa *cash* pea pehē pea mo e *in-kind*. Ka 'oku mahu'inga 'aupito e fo'i *ratio* ko iá he'etau tokanga ki ai Sea. Sea ko e tu'u ko ē 'a e vakai ki loto 'i he potungāue ko eni Sea, 'a ia ko 'etau tu'u foki ko ē he fakalukufuá *overall*. Na'a tau vakai pe ki ai he'etau fakamatala pa'angá Sea 'oku mahino ko e 43 miliona 'oku tau *deficit* 'aki e 95.3.

Ka 'oku 'i ai e fakatonutonu 'oku 'omaí 'i he, 'e toki tufa mai ia koe'uhí ke lipooti 'a e Komiti Pa'angá koe'uhí ko e ki'i fakatonutonu ia aí koe'uhí ko e 16 ia he fika ko eni ko ē 'a e 'omaí ko ē he Pule'angá he tēpile 18. Ko e nō ia 'atautolu pea mei he'etau mei he pangikē mei he

domestic, ‘a ia ko e pōnite ia. ‘A ia ne tākaki ia ki he ‘etau pa’anga hū mai ka ‘oku tonu ke ‘alu hifo ia ki lalo ko e pa’anga ia ‘oku tau nō mai. ‘A ia ‘o tākaki leva ‘etau pa’anga nō felāve’i.

‘A ia ko e 22 miliona mei he *IMF* tākaki mo e 16 ‘e tau nō fakalotofonua pē ko e toe totongi atu e nō na’e ‘osi ha’u. ‘A ia ‘o tākaki ia ‘o ‘alu hake ‘etau nō ‘atautolu ia, tau fe’amokakí 111.13

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea, ke fai pe ha ki’i fakatonutonu.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Fakatonutonu, me’a ki lalo Fakafofonga Tongatapu 5, ‘io Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ‘oku ‘uhinga pe ki he motu’á ni ‘a e fakatonutonu ‘oku ‘ohake ‘e he Fakafofongá pea mo e faka’apa’apa ki he Fakafofongá ka ko e founa ko ē ‘oku fakahoko’aki e Patisetí ko e founa *cash basis*. He ko e pa’anga hū mai pe mo e pa’anga hū atu. ‘Oku mahino kiate au ka ko hono founa faka’akaunitingi ‘oku mahino pe kiate au ‘a e ...

<010>

Taimi: 1425-1430

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... mea’i ‘e he, ‘a e Fakafofonga, ka ko e founa ia ‘oku ou fokotu’u atu ‘aki ē fakalukufua ‘o e Patiseti. Pea ko e founa pē ia ‘oku fai’aki ko ē hono lipooti hono ‘atita Sea. Mālō.

Dr. ‘Aisake Eke: Sea hūfanga ‘i he fakatapu.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō.

Dr. ‘Aisake Eke: ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē ia. ‘Oku kehe ‘aupito ‘a e me’a ia ko e *Cash Budget* ia mo e *Accrual*, ko e me’a ia ko eni ‘oku *cash*. Pea ‘oku tonu ke fakafehoanaki eni kapau ‘e ‘alu eni ki he peesi, ‘oku ou tui ko e me’a ia na’e ‘ohake heni ka ‘oku hala ia, hūfanga pē ‘i he fakatapu. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē ia. Ko ‘etau tu’u ko eni ko e *move* ko ē ‘o e pa’anga nō, ‘a e pa’anga ko ē ‘oku tau nō mai ko ē, ‘a ko eni te tau pōnite, ko e fo’i pa’anga pē ia ‘oku ha’u.

He koe’uhí ko e 16 ‘oku ‘i ai ‘etau mo’ua ‘atautolu ia ke totongi ‘i he ta’u fakapa’anga kaha’u, ko e me’a ko ē ‘oku ou fakatokanga’i hifo ‘i he patiseti ko eni peesi ‘a ē ko eni ‘a e Minisitā Pa’anga, ko e 15.1 pē ia ‘oku ‘ai ke totongi, ka ‘oku ou sio atu au ko e fo’i nō ia ko ē ‘oku ‘omai ko eni ko e 16, ka ‘oku ‘ai ke u ‘eke ‘e au ki he ‘Eiki Minisitā ko e hā ‘a e me’a ‘oku ‘ikai ke ‘ai ai pē 15.1 kae ‘ova. Kae kehe ka ko ‘eku talaatu pē ‘e au ‘a e me’a ko ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē ia heni.

Ko e me’a eni ‘oku tau ui ko ē ko e *cash*, ko ‘etau ‘alu ko ē ki he, ‘oku ui pē me’a ko e *cash budgeting* mo e *accrual budgeting* ‘oku te’eki ai ke tau ofi kitautolu ki he me’a ‘oku ui ko e *accrual*, ko e ‘ai pē ‘e au ke fakatonutonu, ‘uhi mahalo ko e ‘ofisa ‘oku ne ‘ohake me’a ko ia kimui ki he Minisitā Pa’anga ‘oku ‘ikai ke tonu ē, ‘a e ngaahi fakamatala ko ia.

Kae kehe ka u foki mai. Sai, ‘a ia ‘e toki ‘oatu ‘a e fakatonutonu ia ko ia, ‘alu hake ‘o 111.3, ka ‘oku, ka ko e sino ko ia, ko e fo’i, ‘a ia ko ‘etau *deficit* ia. ‘A ia ko e 43 mei he *World Bank* ‘e ha’u mei ai, 22 pea mei he *IMF* 16 ‘e ‘omai pē ia mei he ‘etau *debt* koe’uhi ko ‘etau *domestic* koe’uhi ko e toe *refinance*, pea mo e 30.3. Ka ‘oku ou fiefia lahi he, pea ‘oku ou kole atu pē ‘Eiki Minisitā Pa’anga ke fakapapau’i mai ko ‘etau, me’a mai ‘a e Minisitā ko e 43 ia ko ē ‘e ma’u ‘e Pangikē ‘a Māmani.

Ka ‘oku ou, kapau ko ia ‘oku ‘osi tonu ke to’o ‘a e 43 ia ko ē ‘o pulia ‘oku ‘i ‘olunga pē ia. Ka ko ‘eku ‘eke atu angé pē ‘oku mo’oni ‘a e fo’i 43 ‘oku ‘osi ma’u mai ia, he ko ‘ene tu’u ko ē 43 miliona ko eni he tu’u ko eni he tēpile 18, tu’u ia ko ia ‘oku te’eki ai ke mahino ia pē ‘e ma’u mai. Pea kapau kuo ma’u mai eni e, fakafiefia ia, ka ko ‘eku, ki’i ‘eke atu pē ka u toki hoko atu pē he fo’i fika ko ia Sea fakamolemole.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Io, me’a mai Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko eni na’e toki fakahoko atu pē Sea na’e toki tali ‘e he Poate Pangikē he Falaite kuo ‘osi. ‘A ia ko ene pau ia ‘oku ma’u. Kapau na’e tali mai kimu’a ‘i he taimi na’e teu ai ‘a e patiseti na’e fakamahino atu, pea ko e tokanga pē hangē ko e 15.1 ko ē mo e 16 ‘a e nō fakalukufua. Sea ko e ‘uhinga eni he koe’uhi ko e hangē hano fakalōloa, ‘a ia ko hono totongi atu pea to e pōnite’i mai, ka ko e taimi ko ē fai ai ‘a e fo’i ngāue ko ia, mea’i pē ‘e he Fakafofonga, ‘a ia ko e fakafuofua pē he taimi ni, he tesi e māketi pē ko e fiha ‘e totongi ‘aki ‘a e, ka ko e anga ia ‘a e fakafuofua Sea. Mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō, me’a mai. Fakafofonga 5 ‘o Tongatapu.

Dr. ‘Aisake Eke: Mālō ‘Eiki Sea, ‘oku ou tui ko e fakafeta’i lahi ia hotau laumālie ko e 43 ko ē na’e tu’u na’e ‘ikai ke, ‘a ia ko e tu’u ko ē ‘i he taimi ni, ko ‘etau pehē ko ‘etau *deficit* ko ē 113, to’o ai ‘a e 43 ia, ‘uhinga kuo pau ia ‘e ha’u. Na’e tu’u ia ko ē hangē na’e tu’u ko ē ‘i lelenga. Ka ‘oku ou tui ko e me’a fakafiefia ia, he toe to’o atu leva ‘a ia ko ‘etau tēpile 18 ‘e to’o ia ‘a e 43 ko ia Sea, ‘a ia ko e to’o ko ē ‘a e 43 ko ia, pea holo hifo leva pē ‘etau, ki he 68, ki he’etau fika ko ē ‘atautolu.

Pea ko e me’a fakafiefia ia, ‘oku ou tui ko e kamata lelei ia 66 ‘etau me’a ko eni, pea ‘oku ou fakamālō lahi ‘e holoki hifo leva ai ‘etau fe’amokaki. ‘A ia leva ‘e kei tu’u pē fika ko ē ko e 30, mo e 22, ki’i foki mai pē ki he fika ko eni tapu pē mo e ‘Eiki Minisitā, ‘i he fika ko eni, ko e māketi ‘i he taimi ni fu’u lahi ‘a e pa’anga, ‘oku ‘ikai toe ai ha me’a ia ke tesi ‘a e liquidity, ko e tu’unga ‘i he taimi ni ‘a e pa’anga ‘i he ngaahi pangikē, kau ai mo e Pangikē Pule, fe’unga mo e 5 ngeau tolungofulu tupu miliona. Pea ko e me’a ia ‘oku faingamālie ‘aupito ‘a Falepa’anga ia ‘i he taimi ni. Ko e me’a ia ‘oku fa’a ‘ai he, he te nau lava pē nautolu ‘o nō pē ‘a e peseti ‘e 3 peseti ‘e 2, ko e ‘uhinga foki ko ‘etau o ko ē ‘o kumi *deposit* ko ē he pangikē mahalo ‘oku si’isi’i ia he peseti ‘e 1, ka ‘oku ma’u ‘aupito ‘e he Pule’anga ia ‘a e mafai ko eni.

‘A ia ko e me’a ko ē ‘e pehē mai ‘oku si’isi’i, ‘ikai, fu’u lahi e pa’anga pea ‘oku monū’ia, ‘a ia ko ‘eku ‘eke pē ‘e au ai, kapau ko e ‘uhinga ‘oku mou kei ta’eta’epau he pa’anga ko e fu’u lahi ia. Ka ke toe ki’i me’a pē ki ai ‘e Minisitā ‘o vakai ki ai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ke u tokoni atu pē kapau ‘oku laumālie pē Fakafofonga.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'A ia ko e, hangē ko ia na'a ku fakahoko atu, ko e 'aho 12 'o Siulai 'e poate ai 'a e 22 miliona. Ko e ngāue ko eni 'oku fai ke tali, pea ko 'ene tali pē ko ia ko 'ene pau ia. Ko e toenga leva ko ē 30 na'e toumoliliu hono fakamahino atu 'o a'u ki he me'a atu 'a e 'Eiki Palēmia, 'oku tu'u ko ē ko e hulu, he 'oku 'i ai pē 'amanaki lelei ia ...

<005>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'i ai pē 'amanaki lelei ia 'i he ngāue atu ko eni a'u ki he lolotonga e ta'u 'e toe 'i ai pē 'a e faingamālie ke kole 'o ma'u. 'Oku 'uhinga kiate au 'a e me'a 'oku fakamalanga mai ki ai 'a e Fakafofonga ka ko e me'a eni 'oku fai ki ai 'a e tokanga kapau ko e 'uhinga kiate au 'a e Fakafofonga ke tau fakakaukau ke tau nō fakalotofonua ke tapuni'i'aki ē. 'Oku sai pē ia ka 'oku 'i he fakakaukau 'a e Pule'anga 'e ma'u pē ia ko e tokoni ko e *grant* he'etau ngāue kapau 'e toe ma'u pē ha ngaahi tokoni ia 'o lahi pea 'oku sai ange ia kae kapau pē 'e fiema'u ke nō pea tau toki fienga'i ke nō ka 'oku 'uhinga kiate au 'ene, ka 'oku ou tataki pē ke mahino ko e me'a ko ē 'oku ne 'ai mai na'e 'osi fai 'a e fakakaukau ia ko ia he ngāue ko eni mālō Sea.

Dr. 'Aisake Eke: Mālō, mālō 'Eiki Sea hūfanga pē he fakatapu kae fai e fakahoha'a ko eni. Ko 'eku lave ko eni ki he, ko e fakahoha'a pē au he me'a ni he kuo 'osi 'omai he Pule'anga e Patiseti ko e anga ē 'ene tu'u ka ko e anga ē e polokalama tapu pē pea mo e Sea mo e Hou'eiki Komiti Kakato ko 'eku 'uhinga atu ko e fakahoha'a pē eni he me'a 'oku 'asi mai he Patiseti mo e Palani ko ia pē.

He ko e tu'u mai ko ē 'i he Patiseti ia ko eni 'e fai e nō ia 'a e 16 miliona pea kapau leva 'oku mahino ia 'e 'ikai ke 'ai 'oku ou tui 'oku totonu ke lilii eni, ka kapau ko eni ka ko 'ene tu'u ia ko ē he taimi ni. 'A ia 'oku 'uhinga 'eku lave ko ē ki ai ko e 16 ko ē, ko e me'a na'a ku 'eke ai, Ko e hā e me'a 'oku 'ai ko e nō tau mo'ua pē he 15.1 hā e me'a 'oku tau toe nō ai e 16 ka 'oku talamai ko e si'isi'i e pa'anga 'oku 'ikai ke u tui au, 'oku fu'u lahi e pa'anga ia. Pea kapau 'oku toe fakakaukau e Pule'anga ia ke totongi. 'O kapau 'e toki ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ke u ki'i fakatonutonu atu pē he ko 'eku tokanga pē na'a faifai kuo ki'i 'alu hala e ma'u ki he Patiseti Sea. Hangē pē ko e me'a 'a e Fakafofonga ko e fokotu'u nō ko ē na'a mau 'omai ko e fokotu'u ki he Fale ko e fo'i 9.9 miliona 'Amelika pē. 'A ia 'oku 'alu ki he, tatau pea mo e 22.

Na'a mau sio ki heni Sea na'e 'i ai pē 'a e ngaahi me'a he Fale ni. Ko e me'a ko ē na'e fai hono kumi fale'i fakalao eni pea ko e me'a pē na'e 'omai kia mautolu 'a e nō pē ko ē nō fo'ou. Ko e talanoa ko eni 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga 'oku pehe ni Sea 'oku 'i ai 'etau pōnite 'oku 'osi hono taimi he lolotonga 'a e ta'u patiseti. Ka 'oku 'ikai ke totongi 'osi ia ka 'oku totongi pē ke toe fakafo'ou toe hoko atu.

'A ia kapau te mou me'a ki he 5 ko eni toki 'osi ko e ngaahi ngāue pehe ni 'i he Fale ko eni na'e 'ikai ke toe 'i ai ha fokotu'u makehe ia ki ai. 'A ia na'a mau sio ki ai pea na'e, 'oku mea'i

pe he Kalake na'e fai 'a e ki'i sio tafa'aki fakalao ki he me'a ko eni ke fai hano fale'i ke tonu 'a e faitu'utu'uni 'oku fai he Feitu'una Sea mālō.

Dr. 'Aisake Eke: Mālō 'Eiki Sea. Hūfanga pē he fakatapu 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Komiti Kakato fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga Sea ko e nō ko eni 'oku pehe ni. 'A ia ko 'eku lave ko ē ki ai 'anenai 'a ia ko e poini ua. 'Uluaki ko e palani ia kuo 'omai ko ē he Pule'anga te nau fai'aki e ngāue 'a ia te nau nō 'oku 'i ai e pa'anga 'e 15.1 'oku mo'ua *due* ia 'i he ta'u fakapa'anga ka hoko, ko 'enua palani ko eni heni 16 ko ē 'omai ia ko e nō. 'Oku 'asi ia he peesi 84 kapau te mou me'a hifo ki he peesi 84 Tonga fakasio 'oku 'i ai e ki'i tēpile 4 ia ko ē 'oku 'asi ai ko ē 'etau ki'i me'a. Ko e ha'u ko ē ki he nō Sea ko e nō fo'ou eni ia.

'Oku hangē eni ia Sea ko 'eku pehē te u totongi 'a e pa'anga 15.1 'i he kamata'anga 'o Siulai sai ko e hā leva ho'o me'a 'e fai 'uluaki pē te ke totongi ho'o pa'anga pē teke toe nō. Ko e nō ia ko ē ko e nō fo'ou pē ia Sea he koe'uhí ke toe nō fo'ou koe ia 'o toe lele atu ia he toe teemi kehe ia kehe e teemi ia ko ia mo e ta'u. 'A ia ko e me'a 'oku lau ai fika ia ko e, ko e nō ko ē ke toe fakapa'anga ia ki ha toe nō ko e nō fo'ou ia Sea. 'A ia 'oku 'uhinga ia ko ē ke fai ai ko ē ko e 16 ko eni kapau 'oku nō, 'a ia 'oku fai 'a e fokotu'u ko ē tānaki mo e 22. 'A ia ko e nō fakalotofonua pea mo e nō ko ē 22. 'A ia 'oku hangē pē Sea ha'ate ki'i nō mo'ua pea te toe 'alu pē 'o nō fo'ou ke toe, pea 'oku *term condition* kehe ia Sea.

Mahino ko e Fokotu'u Tu'utu'uni ki he Nō Pa'anga Tokoni ne fakatatau ki he Fale'i Fakalao Pule'anga

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko e ki'i fakatonutonu atu pē. Sea ko e ngaahi me'a ko eni 'oku, na'e fai 'a e fakatonutonu ki ai pea 'oku, na'e fai 'a e ngāue ki ai 'i he fale'i mo hono fakatonutonu fakalao pea na'e kau pē ai 'a e Kalake 'a e Fale ki ai Sea koe'uhí ke tonu hono fale'i e Feitu'una. He koe'uhi kapau, he na'a mau sio fakamuimui ko e fokotu'u fakamuimui ki heni ko e 2015. Ko e ngaahi me'a pehe ni ko ē kimui ni mai na'e 'ikai ke pehē, ka ko e me'a ia 'oku mau tokanga ke mahino ko e fokotu'u ko ē na'a mau 'oatu 'o fakatatau ia ki he fale'i fakalao mālō Sea.

Dr. 'Aisake Eke: Sea tapu pea mo e Feitu'una pehē ki he Komiti Kakato. Mou me'a hifo pē he peesi 84 ko e nō ka 'oku sai pē ka ko u 'oatu pē e ngaahi fakakaukau ia Sea kae tuku pē ia kae toki 'omai ha me'a fakalao ki ai, ka ko 'ene tu'u 'a'ana ko eni mo e founa ngāue ko eni 'oku 'asi ia ko e nō fo'ou 'a ia ko e me'a 'oku ou toe lave'i atu ai ko e nō ko ē 'oku ...

<007>

Taimi: 1435-1440

Dr. 'Aisake Eke: ... fokotu'u mai eni ia 'i he ta'u kaha'u ko e 22 mo e 16. 'A ia ko e 'uhinga ia ko ē 'o e toe lave ki he fika ko ia Sea. Sai kau foki mai au ia ki he, kae kehe 'a ia ko 'eku poini 'aku ko ē 'i ai, 'uluaki fakafeta'i ki he 'Eiki kuo ma'u mai 'etau 43, holo 'etau *deficit* toe leva 'etau 32 'a ia te tau tokanga ko ē ki ai. 'A ia 'oku mahino he'ene tu'u ko ia, ko e 22 te tau nō mei muli 16 mei loto ni.

Ko e *IMF* foki 'Eiki Sea ke ke mea'i, hangē ko e toutou nō mei he *IMF* ko eni. Kau talaatu ...

‘Eiki Palēmia: Ki’i fakatonutonu pē Sea ko e ‘uhinga pē ko e lekooti Sea. Hangē ko ia na’e me’a atu he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ko e Fakahinohino Lao eni kapau pē ‘oku kei fie fakakikihi pē Fakafofonga ia pea mo e Fakahinohino Lao ‘a e Pule’anga ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pē te tau a’u ki fē. Ka ko e Fakahinohino Lao eni na’e ‘omai na’e fai ai. He na’a mau mei lava mautolu ‘o kole mai ‘a e 30 miliona ka ko e Fakahinohino Lao na’e ‘omai, ko e me’a totonu eni ke fai Sea. ‘Oku ‘ikai ke mau ‘ai noa’ia pau pē ke fou pē he founa Sea mālō.

Dr. ‘Aisake Eke: Sea, tapu mo e ‘Eiki Sea pea pehē ki he ‘Eiki Palēmia. Ko u kole atu pē ke ‘omai ange toki ‘omai pē ki’i fakamatala ko ia ‘a e Fakahinohino Lao ko u tui ‘e tokoni ia ki he’etau ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō. Sai pe.

‘Eiki Palēmia: Sai ke toki ‘oatu ia ka tau hoko atu Sea mālō.

Dr. ‘Aisake Eke: Toki ‘omai ia ‘amui ke tau sio ange ki ai.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ko u kole atu pē, ‘oku mo’oni pē me’a ‘oku mou feme’a’aki ki ai, ka mou mea’i ko e pepa eni ‘a e Pule’anga pea ‘oku mahu’inga ke ‘omi ho’omou feme’a’aki ‘o fekau’aki pea mo e me’a ko ē. ‘Eiki Minisitā tali mai ange he ‘oku ou nouti pē heni ‘a e me’a ko eni ‘oku ‘omai ‘e he Fakafofonga pea te tau fai’aki ia ka tau ‘unu. Ko e nō fo’ou ‘a e 15 pē ko e 16, 15.1 he peesi ko eni fakataha mo e 22 *IMF* ‘a ia ko e nō ia mei tu’apule’anga. ‘Oku mo’oni e me’a ‘oku ‘omai ‘e he Fakafofonga pē ‘ikai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ko e mo’oni eni ko e nō fo’ou mei he *IMF*.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: *Ok.*

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e nō ko eni fakalotofonua ko e hoko atu fakalōloa kapau ‘e mahino. ‘Ikai ko ha fo’i nō, kapau ko e fo’i nō fo’ou toki kamata fo’ou ‘e ‘uhinga ko e nō fo’ou ko e nō fo’ou ka ‘oku ‘ikai ko ia.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Osi fe’unga ia.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e nō lolotonga kae fakafo’ou. Mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Hoko atu Fakafofonga ki ha ...

Dr. ‘Aisake Eke: Ko e ‘ai pē pōini ko ia ke mahino ‘uluaki kole atu pē tapu mo e Feitu’una tapu pea mo e Hou’eiki e Komiti Kakato. ‘Omai ange ha me’a ki ai. He koe’uhi mou me’a hifo pē ki he peesi 84. Ko e nō ko eni ‘e alea’i ko eni ‘i Siulai ‘oku ‘i toe ‘i ai mo e *condition* kehe ia fakatefito ia...

‘Eiki Palēmia: Sea kole atu pē te tau ‘oatu e Fakahinohino Lao pē te tau fakafekiki pē heni fakatatau ki he ‘ilo fakalao ‘a e Fakafofonga mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘O hangē pē ko e me’a na’a ku ‘uhinga ki ai Fakafofonga ko e Kupu 60 koe’uhi ‘oku fai e fakakikihi ia ‘i he me’a ko eni. Pea ko u tui ‘e ‘i ai ‘a e founa ngāue ‘e taha ko ho’o ‘omi e Tohi Fehu’i ki he Fale ni pea ke fehu’i hangatonu pea nau tali

talamai ko e me'a ko eni 'oku me'a ki ai e 'Eiki Palēmia ka tau hoko atu mu'a. Ka 'oku 'osi 'i ai 'a e mo'oni'i me'a 'oku ke 'omai ki he Fale ni pea 'oku lekooti ia 'e he Fale ni.

Dr. 'Aisake Eke: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'una mo e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato. 'A ia, ko u 'oatu 'a e peesi 84 'oku ke 'osi mea'i pē ko e me'a ko e nō Sea 'oku 'ikai ko ha me'a eni 'oku fihī. Kapau te u mo'ua te u tā 'eku nō 'i Siulai...

'Eiki Palēmia: Sea kole atu pē mu'a ke fai ha'o fai tu'utu'uni 'e 'ikai ke mau toe hoko atu 'i he feme'a'aki ko eni ha me'a kuo ke 'osi fai tu'utu'uni ki ai kae kei vilitaki pē 'a e Fakafofonga. Kole atu Fakafofonga ke tau faka'apa'apa pē ngaahi tu'utu'uni 'a e Fale. Mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Sai mālō 'Eiki Palēmia.

Dr. 'Aisake Eke: Mālō 'Eiki Palēmia 'Eiki Sea mālō 'aupito hoko atu au ka 'oku ou fakatokanga'i pē mo e ngaahi peesi ko eni 'Eiki Sea ē kau hoko atu au.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Sai. Mālō.

Dr. 'Aisake Eke: Sai 'i he, kae kehe ko e poini ko ē 'i heni ko e ko e leva'i ko ē 'a 'etau vaka ko eni tautefito ki he 30 'a ia 'oku 'i he 'Eiki Minisitā ia pea 'oku tau 'amanaki pē mo e falala ki ai koe'uhi ko 'etau lele atu ko eni.

Tokanga ke tokoni'i ngaahi sekitoa taautaha ne uesia tātāpuni e fonua

Ko hono 2 foki Sea, ko e, ko e fo'i ta'u 'aki pē eni 'a e anga ko ē hono feinga'i ko ē ke fakakake ko ē 'ekonōmika 'i he fo'i taimi pē ko ē 'oku tau tō lalo ai. 'Oku kehe 'aupito 'a e me'a ko e *stimulus* pea mo e fakaakeake. Pea ko u tui ko e fakaakeake ko eni, ko u tui talu hotau mo'ua mai he 2019, 20, 21, 22 eni. Ko u tui 'a ia ko e taimi eni ko ē 'oku fiema'u ai e tokoni mai 'a muli. 'A ia 'oku tau lava tokoni'i tautolu 'i he ngaahi tokoni ko eni. Ko u tui kapau kuo fakaavaava leva 'a e fefolau'aki mo e me'a, tau tui 'e 'alu ange ke toe kamata mo'ui e fu'u misini.

Pea ko e anga ko ē lao pehē taimi ko ia 'oku kamata ke mo'ui e fu'u misini 'oku 'i ai e taimi 'oku 'ilo pē 'e he Pule'anga ho'omou ki'i holomui. 'I ai pē taimi ke faka'uli pea mo ki'i holoholomui ki'i *break* ki'i tukutukuhifo si'isi'i koe'uhi kae 'alu hake kautama ko ē. 'A ia ko e tu'u taimi ni ia ko ē tau fakafuofua atu ko e ta'u ni pē 'i he polokalama ko eni tau feinga'i ke tokoni'i. Pea 'oku 'i ai pē 'eku ki'i fokotu'u. Ko u tui pē 'osi tokanga ki ai 'a e 'Eiki Palēmia mo e 'Eiki Minisitā ki he pa'anga ko ē hono tokoni'i ko eni e 10 miliona 'a e *private sector* taautahá. Pea ko u kole au ki he, ko u tui 'oku 'osi 'i ai pē nau, 'a e me'a pē 'anautolu ke fakapapau'i 'aupito 'a e fo'i 10 ko eni 'o tefito ia si'i fanga pisinisi na'e uesia kinautolu 'i he fo'i taimi ko eni na'e ...

<008>

Taimi: 1440-1445

Dr. 'Aisake Eke: ... hoko ai ko ē tāpuni 'a e Pule'anga he koe'uhí, koe'uhí ke ma'u ha'anau faingamālie ke nau toe kamata hake tautautefito 'a kinautolu he toutaí 'i he, 'i he tafa'aki ko eni ki he mahino 'oku 'i ai pē toutai mo e fa'ahinga ko ē nautolu 'i he takimamata mo e ngaahi me'a pehē he ko u 'ilo pē 'oku 'i ai e ni'ihī 'oku 'i ai 'enau nō. Neongo 'e Sea na'e fai e

fakahoha'a atu ia 'oku nau tupu 'aupito e ngaahi pa'anga, pangikē tupu 'aupito hangē nau lave ki ai tupu 'aupito 'a e Pangikē BSP. Ko u tui 'oku pehē pē mo e mo e Pangikē ANZ mo e MBF. Ko e Pangikē Fakalalakalaka eni 'oku fai ki ai 'a e tokanga he koe'uhí 'oku fai foki 'etau nō ngoue pea mo e ngaahi nō ko eni ko e tama eni mahalo na'a me'a koe'uhí ke si'i tokoni'i 'a e ngaahi kautaha ko eni fakapatonu he koe'uhí ke nau lava 'o toe mo'ui.

Ko u tui 'oku 'i ai e fanga ki'i kautaha ia na'e si'i faingata'a'ia heni pea mahino mate 'aupito nautolu ko u tui 'oku nau 'osi 'alu nautolu ki ha pisinisi kehe. Ko e taha e me'a fakafiefia Sea na'e fai e ki'i konifelenisi 'a e 'Univēsiiti ko ē 'o Kalaisi na'e fai 'i Sepitema 'i Maseia na'e 'i ai mo e Fakafofonga Fika 1 'o Tongatapu he vakai. Ko e taumu'a ko ē 'o e kaveinga ko ē 'o e konifelenisi ko ia fakavaha'apule'anga kau mai ai 'Univesiti Melipoane mo e *New South Wales*. Ko e ta ko e kaveinga ko ē 'o e konifelenisi ko ia, "Anga fēfē ke tau feinga ke tau haofaki kitautolu he fu'u vaha'a ko ē tō e fakatamaki ko eni ki he mahaki faka'auha ka tau teuteu ai ke tau 'alu ke tau toe ngāue ke toe fakatupulekina."

Na'e 'i ai e tokotaha na'e ha'u pisinisi heni ko e kau ia he kau mo'unga'i pisinisi he Hou'eiki Fafine 'oku 'i ai 'ene pisinisi 'i he *hospitality* mo e nofo'anga. Ko 'ene ko e me'a fakafiefia 'a ia ne 'osi hoko pē ko e fatongia 'a e hoko ko ē 'a e palopalema, 'osi 'alu ia 'o fai e fo'i pisinisi kehe ko e me'a ia na'e fakafiefia 'Eiki Sea lava pē ia 'o totongi 'ene kau ngāue toe, 'oua 'e mole 'enau ngāue pea na'e fai 'e ia e fo'i pisinisi kehe 'one lava ai 'e ia 'o ha'u mai 'o a'u ki he 'aho ni. 'A ia ko 'ete sio ko ē kau Tonga 'oku nau fu'u mataotao. Ka ko u kole atu pē au koe'uhí 'oku 'i ai e ni'ihi heni pea ko e kole pē ko u tui 'oku 'osi mea'i pē ia he 'Eiki Palēmia ke sio atu pē na'a lava ha ni'ihi ke lava ke toe fakakake hake Sea ka u ki'i ko e lave ia ki he tafa'aki ko ia Sea.

He taimi ko ē 'oku lave ai ki he tafa'aki ko ia Sea ko u tui pē 'oku 'oku 'ohake ai pē ai 'a e fatongia ko eni 'etau vakai ki he 'etau kautaha vakapuna 'etau Lulutai. 'Oku ou 'ilo pē koe'uhí he 'oku 'i ai e ngaahi kautaha hangē ko e *Real* Tonga 'oku 'i ai pē foki e ngaahi 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi me'a, ngaahi kautaha ko e 'uhinga ko e fokotu'u atu pē ki he 'Eiki Palēmia ke toe fai ha sio ki he si'i kau me'a ko eni he 'oku 'i ai honau mālohinga. Nautolu ia ko e 'enisinia 'oku 'i ai mo 'enau 'ū taukei kehe pea 'e lava ke tau fepoupouaki ki he ngāue ko ia. Ko ia 'a ia 'i he laumālie ko ē 'o e teke ko ē 'a e *private sector* mo toe ki'i vakai pē ki he ngaahi ngāue ko eni.

'I he taimi tatau pē Sea 'oku mahino pē 'oku ai pē fatongia 'a e Pule'anga pea 'oku 'i ai pē ngaahi fatongia e ngaahi pisinisi pea 'oku ou tui 'oku tonu ke nau ha'u nautolu 'i ha ngaahi fokotu'utu'u ke mahino 'oku toe sai ange koe'uhí ke tau 'oatu ko ē 'etau silini 'o *invest* 'oku mahino te nau lava 'o toe 'ave tautolu ki mu'a 'Eiki Sea.

Sea ko e tu'u ko ē 'a e fakamole ko ē 'a e potungāue ko eni 'Eiki Sea 'oku 'alu fakakulupu foki 'enau, 'enau kapau te mou me'a pē ki he peesi 'uluaki ko eni 'oku 'i ai 'enau vouti 'a ia ko e Vouti 8 hūfanga he fakatapu 'Eiki Sea. Kapau te mou me'a pē ki ai 'i he peesi 139 Sea ki'i me'a pē ki ai ko e, ke mea'i pē foki 'Eiki Sea ko e anga ko ē hono fokotu'u ko ē ki mu'a 'a eni 'oku hā he peesi 'uluaki ko hono feinga'i ia ke fakamatala'i fakalukufua 'a e lahi ko ē pa'anga ko ē 'oku ngāue'aki he potungāue takitaha mo e fa'ahinga fakamole ko ē 'oku 'alu ki ai Sea.

Tokanga ki he fokotu'u fekau'aki fakakalasi pa'anga fakalelei vāhenga

Ka ko u lave'i heni ko e, ko e vāhenga Sea ke mea'i pē kapau te ke ki'i me'a hifo ki he fika peesi 139 'oku 9.3 miliona 'a e fika ko ē 'esitimetri kuo 'osi. Ko e fika ko ē 'oku fokotu'u mai

ko ē 'i he ta'u ni 'oku fe'unga ia mo e 5.8 Sea, 'a ia 'oku holo 'aki ia e 3.5. Ka ko e poini eni 'oku toki 'i ai e poini ai 'oku toki 'ohake he pepa ko ē 'a e Komiti Pa'anga fo'i 6.7 ia heni he COLA 'a ia 'oku te tau toki lau ki ai 'oku, ko e me'a eni ia 'oku felāve'i mo e vāhenga. Pea 'i he'ene pehē 'oku hangē 'oku 'oku holo ka 'oku 'ikai ke holo ia, 'a ia 'e toki fai e feme'a'aki ki ai kapau 'e to'o mai e 6.7 ko eni 'a e COLA.

'A ia 'oku 'ave ia ko ē ke pehē ke 'ave ia pea mei he vāhenga 'o 'alu ia ki he, 'a ia ko e 10 'a ia foki ko e fakamole 'a e Pule'anga he 'ai ko ē fakapatiseti 'oku 'alu ia mei he 10 ki he 22. Pea 'oku fokotu'u mai he Pule'anga ia ke 'ave pa'anga ia ko ia 'o fakakalasi ia ko e *grants and transfer* 'a ia ko e kupu 15 ia 'alu ia ko e ngaahi me'a'ofa mo e ngaahi 'inasi. Ko e 'uhinga ia ko ē holo 'a e fika ko eni Sea. Pea ko u tui 'e toki fai e feme'a'aki ai, kiate au tonu ke 'alu e fika ia ko eni ko e 5.8 ko ē tonu ke 'alu ia ko e hoko ko e 16 koe'uhí pea ko e 'ova ia 'aki e 6.7 Sea. Pea ko u tui ko e, te tau toki feme'a'aki ki ai ka ko e taha ia 'o e *issue* lahi 'i he patiseti. Ko e ...

<009>

Taimi: 1445-1450

Dr. 'Aisake Eke: ... ngaahi me'a pē foki 'a e feinga'i ko ē ke leva'i 'a e pa'anga ko ē 'oku 'alu ki he kau ngāue' ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fakatonutonu ki'i me'a hifo.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko e fakatonutonu pe ko e fakalea pehē ko e *issue* lahi eni. Na'e 'osi faka'apa'apa pe mo e motu'á ni ko e me'á ni na'e talanoa'i 'i he Komiti Pa'angá ka 'oku 'osi fokotu'u atu 'e he Pule'angá 'oku malu pe. 'Oku malu pe hono fokotu'u 'a e 6.7 ko eni he *Cat. 15*. Sea pe te u fakamalanga ai kae 'oleva ke toki a'u mai ki he *item* ko ia Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Dr. 'Aisake Eke: Tapu pea mo e Sea kae pehē ki he Komiti Kakato, ko u 'osi fa'a lave pe foki au ia ki he 'Eiki Minisitā malu ka ko e palopalema 'oku 'alu ia ki he feitu'u hala. Tonu ke 'alu e vāhenga ki he vāhenga 'oua 'e 'alu 'a e me'a e vāhengá 'o 'alu ki he feitu'u kehe 'a ia ko e palopalema ia hení Sea. Ko e me'a ko e falala'anga ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko u kole atú ko e fakatonutonu 'oku halá 'ene pehē 'oku 'ikai ke malú.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'E Fakafofonga tuku pē mu'a ke fai e fakatonutonu e 'Eiki Minisitā he koe'uhí ko 'enau pepá pe ia. Ko u kole atu pe 'e 'i ai pe ngaahi founa ia te ke toe ngāue'aki pe 'i Falé ni. 'E toe fai pe tipeiti he 'ikai ke pehē 'e tāpuní ení ko e 'osi ia founá. 'E 'omai ho'o pepa ki he Falé ni 'o 'ave ki he Seá peá ke fehu'i pea kapau 'e a'u ki ha tu'unga 'oku 'osi malava pe ke faka'ilo. 'Oku a'u ki he tu'unga ko iá 'oku 'osi faka'ilo 'e he kau Mēmipa kimu'á 'a e Minisitā Pa'anga koe'uhí ko e ngaahi ngāue pehē.

Ka ko u pehē, tuku mu'a ke u 'atu pe koe'uhí ke ke fiemālie kae tukuange ke hoko atu e Minisitā Pa'angá he'ene me'a ko ē 'oku ngāue'akí hē, ka ke me'a mai pē he 'oku fanongo mai pē kakai

tokolahi ki ho'o. Ko e tu'u he taimi ni 'oku ou tuku atu e taimi 'ova ia. Ka ko e 'ai ke ke fiamalie pea mahino ho'o me'a ko e ke me'a ki ai ka ke me'a mai.

Dr. 'Aisake Eke: Tapu mo e 'Eiki Sea pea pehē ki he Tama Pilinisí pehē ki he Hou'eiki pehē ki he Hou'eiki Komiti Kakato. Sea ko 'eku lave atu pe au ki ai koe'uhí foki koe'uhí 'oku kehekehe 'a e anga ko e fakakaukaú ka te tau foki mai ki ai 'i he pepa ko ena Komiti Pa'angá ka ko 'eku kai kehe ka teu toki lave atu ki ai koe'uhí 'a e me'a ko e ko u hoha'a ki ai he taimi ia ke tau liliu e ngaahi me'a ko ení. 'E 'i ai 'a e uesia ai 'etau falala mai 'a mulí.

Kae kehe Sea ka ko u lave, ko u ki'i lave pe au ki he vahé he taimi tatau. Ko 'etau hiki COLA foki ko eni Sea toe 'alu hake 'o 6.7 ka 'oku mahino 'aupito 'e 'alu ko e peseti 'e 53 ko e na'e 'omai tau toe hiki tautolu 'o onongofulu tupu. Pea 'oku 'asi pe 'i he pepa ko eni 'oku 'omai mei he Pule'angá. 'Oku nau tokanga mo nautolu ki ai ...

'Eiki Palēmia: Sea ko e kole pē pe 'e lava ki'i tokoni atu na'a tokoni ki he feme'a'aki.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Tali pe tokoní, 'io me'a mai 'Eiki Palēmia.

Kole ke 'omai lipooti e komiti ke alea'i fakataha ai pē

'Eiki Palēmia: 'E Sea tapu mo e Feitu'una, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa Komiti Kakatō. Ko e kole pe ia ki he Fakafofongá kae tautefito ki he Feitu'una pe 'e lava 'o 'ai ai pē 'a e me'a mei he komiti he ka 'ikai te tau fefokifoki he fo'i *issue* tatau pē. Ka ko 'eku 'uhingá pe 'aku ia kapau 'oku tau talanoa'i ai e *salary* pea ha'u ai pē mo e fo'i konga ko ena ko e mei he komiti ke tau lava ai pē ai.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Sai, koe'uhí ko e pepa ko ia kuo 'osi 'omai ki he komiti te u tali 'Eiki Palēmia e me'a ko ia ko ena ke me'a mai kau pe mo ia koe'uhí ke tau fakanounou ai pe heni. 'Oku 'i ai pea mo e fakalahi ki'i me'a hifo ki lalo, fē 'a e kau Sātiní, Mafile'o tufa e faha'i ko e. Kātaki koe'uhí ko 'etau tu'utu'uni 'oku 'ikai ke ngofua ke fai ha tufa lolotonga e feme'a'akí, 'osi tufa kotoa mo e tafa'aki ko e, 'io mālō.

Ko e fakalahí ena 'oku 'oatú 'a ia 'oku 'i ai e fakalahi 'oku 'omai kehe mei he pepa ko e na'e 'uluaki 'omai mei he Komiti Pa'angá ke mou me'a ki ai pea ko u tui te u tuku atu ai pe mo e me'a ko iá. Nau 'osi talanoa pe mo koe Tongatapu 5 mo e Feitu'una fakamolemole 'oku 'ikai ko ha angalelei ia ke u fai e lea ko iá fakamolemole atu. Na'e fai pe e feme'a'aki mo e Feitu'una 'i he tu'unga 'oku 'i ai ka ko e Palēmiá 'okú ne me'a mai ke kau ai pē mo ia. Koe'uhí ke vakai e Pule'angá ko e fē ha feitu'u heni 'e 'ave ki ai e me'a na'e 'omai mo e Komiti Pa'angá.

'Oku ou lave'i pe ne 'i ai pe tu'unga na'a mou alea mālohi 'aupito 'aupito ki he me'a ko ení ka 'e kau ia he'etau alea feme'a'aki ko ení. Kae hoko atu.

Dr. 'Aisake Eke: Mālō 'Eiki Sea, tapu atu pe ki he 'Eiki Sea pehē ki he Komiti Kakato, Hou'eiki. 'Io pou pou 'aupito ki he me'a 'oku me'a mai 'e he 'Eiki Palēmiá. Kai kehe tau 'oatu pe foki 'i he 'ahó ni ko 'etau patiseti eni kuo 'omai ki he Hou'eiki e Fale Aleá ke teuteu atu ki he'etau loto, tui ki ai 'osi pea 'oatu ki he'ene 'Afió ke fakamo'oni Huafa ki ai. 'Oku fai hotau lelei taha ko u tui ko e me'a 'oku fai ai hotau lelei tahá, 'atu ha me'a ko iá 'oku tau 'osi fakapapau'i 'oku malu mo tonu.

Ko e taha e me'a ko ē 'oku mau 'oatu 'emautolu ki he fika ko ení 'oku 'ikai ke 'okú ne hanga 'e ia 'o fūfuu'i 'a e lahi ko ē 'o e fika ko eni Sea. 'A ia ko u pou pou atu au ke tau hikinima ai pe heni. ...

<010>

Taimi: 1450-1455

Dr. 'Aisake Eke: ... Ko e me'a ko e vahe 'oku 'i ai hono, 'oku hangē pē ia Sea ko e vahe 'oku hangē pē ia ha ki'i fanga ki'i kulupu ko eni 'oku 10 ki he 21, 'oku hangē pē ia ha fanga ki'i loto'ā ko ē ki'i loto'ā sipi ē, ki'i loto'ā kosi ē, hufanga 'i he fakatapu, ki'i loto'ā *deer* ē, ko e ki'i me'a ko eni ki he vāhenga ko e ki'i loto 'ā lami ia ka 'oku 'ave ia ki he ki'i loto 'ā ia ko e ki'i pusi, ko e fanga ki'i pusi 'oku tuku ai 'a e 15. Ko e me'a ia 'oku mau pehē 'oatu 'a e lami ki he pusi, 'e hanga 'e he pusi 'o vaku 'a e lami, kae 'ikai ngata ai 'e toe holo 'a e tokolahi 'o e fanga lami. Ko e ki'i fakatātā pē ia Sea, ka 'oku ou tuku pē 'e au ki he Hou'eiki ko e hā 'a e me'a 'oku mou loto ki ai, ko ia pē.

Sea ka 'oku ou hoko mai pē au ki he poini ko ia, 'oku ou tui ko e poini ngāue mahu'inga ia 'e fai 'e he Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ke 'oatu mu'a 'a e faingamālie ke tali atu 'a e ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Lelei 'aupito 'Eiki Minisitā Pa'anga, me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Uluaki pē 'oku 'ikai ko ha loto'ā fanga monumanu hūfanga 'i he fakatapu 'a e patiseti. Ko e pa'anga ngāue eni 'a e fonua. Sea ko e, na'e 'uhinga 'a e fokotu'u ko eni, 'uluaki 'oku 'i ai 'a e palopalema kuo laui ta'u, 'ene hoko mai 'i he patiseti. Sea ko e palopalema eni na'a tau a'u ki ai 'i he 2007 'a e fu'u lahi 'a e fakafuofua 'esitimeti ki he vahe, pea na'e pau ke fakatokosi'i 'a e kau ngāue fakapule'anga.

Sea ko e ta'u lolotonga 'oku peseti 'e 64 'a e pa'anga ngāue ko ē 'a e Pule'anga ki he patiseti, 'a e fonua, ko e vahe. Pea ko e anga ko ē 'a e ngāue ko ē ki he tokoni fakapa'anga ko eni 'a e ngaahi hoa ngāue pē ko e *budget support*, ko e ngaahi me'afua faka'ekonōmika mo e fakapa'anga ko ē 'oku tau ngāue mo nautolu, ke tau muimui ai ki he lelei koe'uhi pē ko e fakakaukau ke lahi ange 'a e pa'anga 'oku fai'aki 'a e ngāue, kae holo ki lalo 'a e pa'anga 'oku fai'aki 'a e monū'ia 'a e kau ngāue.

Ko e ta'u ko eni 'e 5 tau situ'a mei ai, pea 'oku kau ai pē mo 'emau fakafuofua ki he ta'u ko eni 'osi ki he māhina ni, 'oku 'ova hake he pa'anga 'e 10 miliona 'a hono, pē ko e 'esitimeti *overstate* 'oku fu'u lahi 'a hono 'a 'etau hanga ko ē 'o tu'u 'a e pa'anga 'o loka'i 'i he vahe ke fai'aki 'a e vahe, ka ko e taimi ko ē 'oku 'osi ai 'a e ta'u fakapa'anga, 'oku 'ikai ke ngāue'aki ia.

Sea 'oku mahu'inga 'aupito ki he fokotu'u 'esitimeti 'a e ofi taha ke tonu, ke tatau 'a e me'a 'oku fakafuofua pea mo hono totongi atu Sea. Sea 'oku ou tali ia 'e he Pule'anga pea 'oku mo'oni ia, 'oku pau ke nofo pē 'a e pa'anga ki he me'a 'oku ngāue'aki. Ko e vahe, ke 'ave pē vahe ki he loki 'o e vahe, ke fai'aki 'a e vahe. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema ia 'i he tafa'aki ko ia, pea ko 'emau sio ia.

Ko e fo'i patiseti ko eni 'oku 'oatu, ko e taimi pē ko ē na'e kamata ai 'a e Pule'anga 'i Sanuali pea mau sio 'o 'ilo 'a e fo'i palopalema ko eni, pea 'oku fiema'u ke fai ha ngāue ki ai. Ko e ngaahi, ka ko e meimei ko e 'uhinga ko ē 'oku 'ova 'esitimetī ai 'a e vahe, fakalukufua 'a e Pule'anga koe'uhi ko e ngaahi lakanga 'atā 'oku 'ikai ke, 'oku 'ikai ke fakafonu. 'Oku 'i ai 'oku meimei ko e teau fitungofulu 'i he ta'u, mavahe atu pea mei he ngāue fakapule'anga, pea tānaki mai mo e kakai fo'ou. Pea ko 'ene ha'u ko ia, koe'uhi ko e fu'u tokolahi ko eni, talu pea mei Sanuali, Fepueli, pea tali 'e he Kapineti ke fai 'a e ki'i ngāue makehe ko eni ki he vāhenga fakalukufua 'o e Pule'anga koe'uhi ko 'ene tūkunga ko ē 'oku ne hanga 'o fu'u 'alu ki 'olunga ka 'oku fiema'u ke lava 'o mapule'i, ke lava 'o mapule'i lelei.

Na'e fai leva 'a e sio ki he founa, pea ko e founa Sea, na'e fai ki ai 'a e sio, ko e a'u mai ko ē ki he 'aho ni kuo 'osi hanga 'e he fengāue'aki mo e ngaahi Potungāue 'o tamate'i ai 'a e *post* 'e 115. Ko e *post* 'e 115 ko ia ko e meimei ko e 2.1 miliona 'osi vahevahe atu ia ke fakalahi 'aki 'a e pa'anga, na'e vahe, ka 'oku 'osi vahevahe ia ko e pa'anga ngāue ki he ngaahi Potungāue. 'Oku toe leva 'e Sea 'a e fo'i *post* 'e 458, ko e fakafuofua ko ē 'a e Pule'anga 'oku meimei ko e 9 miliona, 9.2 miliona.

Ko e me'a leva 'oku taumu'a ki ai 'a e Pule'anga ko e ngaahi monū'ia vahe ko eni 'oku me'a mai ki ai 'a e Fakafofonga, koe'uhi 'oku fakapapau'i 'e he Pule'anga ia ko e ngaahi *post* ia ko eni ko e fo'i 6.7 ko ē na'e fai ki ai 'a e fokotu'u ko ē 'a e Komiti Pa'anga, ko e anga ko ē 'a e, 'oku mau fakapapau'i 'emautolu ia 'e fakapa'anga pē ia mei he pa'anga 'oku 'ikai ke ngāue'aki 'e he vahe, 'a eni ko e 9 miliona 'oku ou 'uhinga atu ki ai. Taimi tatau 'oku fokotu'u pē koe'uhi na'a toe fiema'u, ka ko e anga 'emau fakafuofua he 'ikai ke toe fiema'u ia, ko e fo'i 9, ko e fiema'u ia ke faka, ke ngāue'aki pē 'a e fo'i 9 miliona 'oku lolotonga 'i he vahe.

Kapau te tau fai ki he fokotu'u ko eni 'oku fai mai 'e he Fakafofonga, ko 'ene tu'u ko ē 'a e vahe 'i he taimi ni 'oku fakafuo, ko 'emau sio ki ai 'i he laini ko e 9 miliona he 'ikai ke ngāue'aki ia. 'E toe 'oatu leva mo e fo'i 6.7 'e 15.7 ia 'o tu'u ki he vahe. ...

<005>

Taimi: 1455-1500

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'Oku mea'i pē he Fakafofonga ko e loki ko eni 'o e vahe ko e loki ia 'oku malu taha hono ngaahi ta'ofi fakapatiseti. Te ke hanga 'o to'o mei ha ngaahi polokalama ka ko e vahe ta'ofi ma'u pea ko e tu'utu'uni ia 'a Falepa'anga. 'A ia ko e 'uhinga ia ko ē 'oku sio ko ē Pule'anga ko e fo'i 9 miliona ia ko ē 'ikai ke ngāue'aki te ne lava pē 'o fakapa'anga 'a e ngaahi me'a ko eni 'oku fokotu'u atu. Ka 'oku fokotu'u 'i he fakalukufua e Pule'anga tu'u pē ai ke malu pea mo ha ngaahi me'a kehe 'e fai ki ai ha tokanga.

Sea ka 'oku ou loto ke mahino 'aupito kapau 'e fai ki he fokotu'u ko eni 'oku 'omai te ne hanga 'e ia 'o 'alu ki 'olunga kae 'ova 'esitimetī 'a e vahe 'i he vahe 'a e Pule'anga pea 'oku fepaki ia. Ko e, kapau te tau fai, ko e me'a ko eni 'oku fokotu'u mai ko e me'a ia na'e fai mai he ta'u 'e 5 ko eni na'e toki 'osi pea 'oku 'uhinga ia 'oku 'ikai ko ha palopalema eni. Fiema'u ke liliu Sea ke tau hanga 'o holoki e vahe ke ofiofi pē 'i he pa'anga ko ē 'e totongi atu pea tonu 'etau fakafuofua tokoni ia ki he ngāue 'a e Pule'anga pea mo e ngaahi hoa tokoni, ko eni 'oku mou me'a ki ai ke nau tokoni'i. 'Oku hangē kiate au Sea tapu pē mo e fakatapu hangē kiate au 'oku 'ikai ke loto e Fakafofonga ia ke tokoni'i fakapa'anga 'a e ngāue 'a e Pule'anga. 'Oku loto pē ia ke tau toe kolosi ke toe lahiange 'a hono, 'o faka'esitimetī 'o e vahe ka ko e a'u ko ē ki he

‘osi e ta’u he’ikai ke totongi ia. ‘Oku tataua ia pea mo e fakahua Sea fakahekeheka he motu’a Hihifo kainga ke heka he pasi Kolovai pea fakahifo atu ia ‘i Ha’ateiho. Mālō Sea.

Dr. ‘Aisake Eke: Sea tapu mo e ‘Eiki Sea pehē ki he Hou’eiki fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga. Hangē pē ko ‘eku lave Sea ‘uluaki ko e hā e fakamole ko eni ko e vahe. Ko e hā eni ko e ki’i lami ‘ave ia ki he loto’ā e fanga lami. Ko e me’a ko ē ‘oku talamai he me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā kapau ‘e tuku ai pē ‘a e fanga lami kapau ‘e ‘omai e lami ia ko ē 6.7 miliona ‘e tokolahi ‘e ‘asi tokolahi e fanga lami ia pea ‘i he’ene pehē ‘ave nautolu ‘o fa’o he puha e fanga pusi ‘a ia ko e me’a ko ē te ne hanga ‘o ...

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Fakafofonga fakamolemole ‘oua te tau toe ngāue’aki ‘a e founa ko ia, ‘oku ongo ia ki he Pule’anga ‘a e feme’a’aki Patiseti pehē. Ko e fakatonutonu ia me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Mālō ‘aupito Sea. Tapu mo e Feitu’una tapu mo e Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakato. Ko e fakatonutonu Sea ko e ‘uhinga ko eni ko e pehē ke toe ‘oatu, na’e mahino ‘aupito hono ‘oatu ‘e he Minisitā Pa’anga. ‘Oku ‘i ai e 9 miliona ‘i he *vacancy* ‘i he vāhenga. Ko e tu’u e seniti ko ē ‘o talifaki kae ngāue’aki e *vacancy* ke fakasi’isi’i ‘etau hanga ko eni ‘o fakalahi ‘a e vāhenga ‘ilo, mea’i pē he Fakafofonga. Ko e *guideline* ke peseti pē ‘e nimangofulu tupu ‘a e lahi ‘o e vāhenga ‘i ha Patiseti. ‘Oku *even* ‘alu hifo ki he 45, ka ko eni ‘oku tau ono ngofulu tupu tautolu. Pea ko e feinga ia to’o mai e seniti ia ‘o tuku hē ‘o kapau ‘oku toki nounou pea toki ‘oatu ha seniti ‘o fakalahi kae ngāue’aki ‘a e *vacancy* 9 miliona ko ē he ko e ‘esitimetri ia he *COLA* ‘oku 6 miliona pē.

‘O kapau leva ‘e lava pē ia ‘i he *vacancy* he’ikai leva ke toe hiki e vāhenga ia ‘a e lahi ko eni ‘oku tau feinga ke holo. Ko ‘eku ‘uhinga pē ‘a’aku ia ke fakatonutonu ko ē pehē he Minisitā he Fakafofonga ‘oku *mis-represent* pē ‘oku hala hono fakahoko ko ē ‘o e fatongia. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha hala he ko e ‘osi ange ko ē ko ia ‘o kapau na’e fakamole e pa’anga ko ia ‘i he 10 pē ko e *salary* ‘e ‘asi mai he’etau taimi ko ē ‘e ‘atita’i ‘etau ‘akauni na’e fakamole ‘i he 10 pea ‘oku ‘osi ‘ilo pē ‘e he Fakafofonga ‘osi mea’i pē ‘e ia ‘a e founa he ‘oku lava pē ‘o *sequest* mei he fo’i vouti ko ē ‘o ‘ave ki hē me’a pē ‘oku angamaheni ki ai ‘a Falepa’anga mālō Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō.

Dr. ‘Aisake Eke: Mālō ‘Eiki Sea tapu mo e Hou’eiki e Komiti Kakato kai kehe Sea ko ‘eku lave faka’osi atu pē ‘a’aku ki he poini ko eni. Ko e ‘uluaki ‘alu pē pa’anga ki hono feitu’u, ‘alu e vahe ki he vahe pea ko e ‘osi ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e palopalema pea fai ai e ngāue ai ko eni he ‘oku ‘osi ange ko ē ‘o e vahe ko ē fakafehoanaki e Patiseti lolotonga mo e pa’anga ko ē ngalingali ‘e fakamoleki he vahe, me’a ia 8.8 miliona tupu ai ‘oku toe pea fai e fakalelei he vahe he ‘oku mahino ‘oku tau fu’u tokolahi. Ko ho ‘ave ko ē 6.7 ‘o tuku ko ē ‘i he vouti he *sub vote* ko ē 15 ‘oku hanga ‘etautolu ‘o tukuhifo ‘ai ‘ene si’isi’i ‘oku ‘ikai ko e palopalema ka ko ‘etau ‘alu ko ē ‘o ‘ai e 6.7 he vāhenga ‘oku mahino ko e fu’u palopalema pea te fau feinga leva ke holoki.

‘Eiki Palēmia: Ki’i fakatonutonu pē Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Io fakatonutonu me’a mai.

‘Eiki Palēmia: Ko hono tuku ko ē hē he ‘oku te’eki ke mahino ia ‘e ngāue’aki ki he *salary*. Ko ‘emaau feinga eni ke lava ‘o ngāue’aki pē ‘a e *vacancy* ‘i he 10 kapau ‘oku toki nounou’aki ha 1 kilu pea toki ‘oatu e 1 kilu pea *reflect* leva ia he taimi ko ē ‘e ‘ave ai ki he vouti *salary* ka he’ikai ke ‘oatu leva ia he ‘oku te’eki ke ‘ilo ia pē ko e hā e *amount* ‘o e *vacancy* ‘e ngāue’aki ki he *COLA* pea toe ‘oatu 6.7 ia ‘o *parking* mo’ui pē ai. Ko e ‘ai pē ke mahino pē ‘e Fakafofonga ‘oku ‘ikai ha taumu’a hala ia ko e taumu’a ko e ‘uhinga ke fakasi’isi’i ‘a e vāhenga ...

<007>

Taimi: 1500-1505

‘Eiki Palēmia: ... pea kapau leva ‘oku toki tōnounou pea toki fakalahi atu mei he vouti ko eni. Mālō.

Dr. ‘Aisake Eke: Sea faka’osi atu. Hūfanga ke fakatapu. Tapu mo e Hou’eiki Sea, kapau ko e ‘uhinga ē mai pē ‘o *parking* he kae toki ‘ai. Na’e tonu ke ‘a e 6.7 ko eni ‘ave ki he *contingency fund* he ko e ‘uhinga ‘o e *contingency fund* ko e pa’anga he’ikai te ke fakapapau’i ko e hā ‘a e me’a na’e ‘ai ai pea ma’a ia. Ko e me’a ko ia ki ho’o ‘omai pa’anga vāhenga ‘o ‘omai ia ‘o hū ia ‘i he pa’anga ia ko e ngaahi tokoni ngaahi me’a kehe, ‘e palopalema ia. Pea ‘e ai ‘a e palopalema ia ‘a e *World Bank* ko e me’a eni ‘oku nau tokanga ki ai. Ke ‘oua ‘e hā mai ‘oku tau fai ha fa’ahinga me’a ‘oku tau ue’i e fika koe’uhi ke fakapuliki ha me’a. Kapau na’a ko e pa’anga ko eni ko ‘etau nō kae toki a’u mai ‘ave ki he *contingency fund* kae hao e me’a ko eni.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ko e fakatonutonu.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e tu’o fiha hono ‘ohake tokua ko e fakapuliki ha me’a. Sea ko e fakatonutonu atu ko e takihala eni ki he Fale.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Sai, ‘e Fakafofonga ..

Dr. ‘Aisake Eke: Paasi au ki ai.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Io ‘oku mahino kiate au e me’a ko ia ‘oku ke me’a ki ai.

Dr. ‘Aisake Eke: Ko ia.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Pea ‘oku ‘i ai pē pa’anga ‘i he *constituency fund* ‘a ia kapau ‘oku ‘i ai ha potungāue ‘oku nounou pea te ne tau vakai’i ‘a e pa’anga ko ia. ‘A ia ko e me’a ko ia na’e tonuke ke kole, kole pē Pule’anga pē te ke ‘ave ‘a e pa’anga ko ē ki hē . Ka ‘oku, ‘oku me’a mai e Pule’anga ‘oku ‘ikai ke fakapulipuliki ha me’a ‘io pea ‘oku mo’oni. Ko e 9 miliona ‘oku ‘osi mea’i ia ‘e he Fale. Ka ke hoko atu ki he faha’i ‘a e Feitu’una ki ha me’a he kuo a’u mai ‘a e me’a ‘oku ke tokanga ki ai.

Dr. ‘Aisake Eke: ‘A ia ko ‘eku a’u atu pē ‘eku fika ko eni tonu taha ‘alu 6.7 pea kapau ‘oku ‘ikai ko e *COLA* eni to’o ‘oku ‘ikai ko ha *COLA* kae tuku. Ko e me’a ia ‘oku ou lave ai ko ē kapau ‘oku ‘ikai ko ha *COLA* pea ke ‘ai leva ha hinga kehe koe’uhi ‘oku ‘ikai ko ha vāhenga ka u hoko atu leva Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Sai, ko e me'a pē taha 'oku ou fakatokanga'i 'e Fakafofonga pea 'oku ou mahu'ingā'ia. Ta'u 'e 5 kimu'a me'a mai e Minisitā ko e founa motu'a. Ko 'enau founa fo'ou eni. Ka ko u pehē mu'a tuku mu'a ke nau, tau 'unu he ē ka 'oku mo'oni e me'a 'oku ke me'a ki ai. Fakamolemole hoko atu.

Dr. 'Aisake Eke: 'Oku ke 'ilo'i e mo'oni 'oku 'ikai ke motu'a ia ha taimi. Mo'oni, mo'oni pē ko e me'a ia 'oku lau ko ē 'e he Folofola. 'Oku ai 'a e ni'ihī 'oku nau pehē 'o fu'u Tohi motu'a, 'ikai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu atu Sea. Ko e takihala ena he 'ikai ke 'osi.

Dr. 'Aisake Eke: Ko e me'a ia 'oku ou feinga ai he me'a ko eni, tuku e loi.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fakatonutonu. Me'a mai.

'Eiki Palēmia: Tuku ai leva ke u fakatonutonu atu Sea. 'I he taimi ko ē na'a tau tui ko e mo'oni ko e fo'i māmani na'e tapafā, toki ha'u ai e ngaahi ta'u lahi ai ta ko ē 'oku fuopotopoto pē 'a māmani. 'A ia 'oku 'ikai ke pehē ia 'oku... hangē ko e me'a ko ē 'a e Fakafofonga. Mālō Sea e ma'u faingamālie.

Dr. 'Aisake Eke: 'Ikai tali ke fokotu'u atu ā ki he 'Eiki Sea feinga'i ke holoki e vāhenga hūfanga he fakatapu. Ko u 'ilo si'ene me'a ka 'oku ou kole atu pē fuoloa ko e me'a ena ia 'a Kalileo. Ko Kalileo foki na'a ne 'uluaki ilo 'e fo'i me'a ko eni kau ki'i hisitolia. Toki hanga 'e he siasi ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'E Fakafofonga.

Dr. 'Aisake Eke: Fakamolemole kau foki mai.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Te u ta'ofi leva e Feitu'una koe'uhi 'oku ke fakafaingata'ia'i 'eku ngāue. Te tau 'alu atu ke tau 'alu kia Kaliloa pē ko Kalileo kae tuku 'etau patiseti 'atautolu 'o mou faka'uhinga 'i he, ka 'oku mālie pē ia pea 'ai pē ke tau ki'i kata ha ki'i me'a. Kae 'oua te tau fu'u fakamaatoato na'a faifai kuo tengetange ha taha he Fale ni. 'Ai pē ke mou laumālie lelei. Fēfē ke ke ki'i mālōlō ai.

Dr. 'Aisake Eke: Kau faka'osi atu pē au e poini ko eni Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ko ho'o faka'osi eni.

Dr. 'Aisake Eke: 'Io kau toki foki mai 'anai.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Ikai ko ho'o faka'osi eni. Me'a mai.

Dr. 'Aisake Eke: Hūfanga he fakatapu. Ko u fakamālō pē ki he 'Eiki Sea e Feitu'una mo e 'Eiki Palēmia he 'omai e palau. Ka ko u tui ko e 'osi ko eni toe 'omai e kī 'e taha 'e 'ai e palau 'e taha he fo'i me'a ko eni.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'E Fakafofonga 'oku mālie. 'A ia 'oku ke, si'i 'ai 'onau tuputāmaki.

Dr. 'Aisake Eke: 5 kilu Sea ko u ki'i kole ai ko e ki'i kongā pē ia 'e taha heni 'i he'ene ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io pe 'i me'a mai.

Dr. 'Aisake Eke: 'I he fakalahi ko eni e 6.7 'oku ai 'a e 1.5 kilu ai 'oku ne talamai 'e ia ke 'omai ia ke fakalahi e ngaahi lakanga mahu'inga. Me'a mai foki e Minisitā Pa'anga fu'u toko lahi e pa'anga 'ave ki he vāhenga. Ko eni 'e toe 'omai fakalahi 'a e 5 kilu 'omai ia 'o toe tānaki mai. Ka ko u kole pē ki he 'Eiki Minisitā ko e ha e me'a 'oku feinga'i ai ke fakasi'isi'i kae toe fakalahi mai e 5 kilu.

Ko hono 2 pē kole atu ko e 5 kilu ko eni ko e 'ū tu'unga mahu'inga ia ki fē? Ko e ha 'a e potungāue ko ia? 'Ai ke 'ave ki ai e 'ū me'a ko 'eni Sea.

'Eiki Palēmia: Tuku ke u tali atu au Sea ko e tu'utu'uni faka-policy ia 'ikai ko ha loto ia e Minisitā Pa'anga. Ka ko e fakakaukau 'oku faingofua ange hono tauhi 'i loto ha fo'i sino'i pa'anga ki he 'ū *critical post*. He ko e taimi ko ē ko ē 'oku 'i he 'ū potungāue ia 'oku nau 'osi tala pē 'enautolu 'oku *critical* e me'a kotoa pē. Pea ko e 'uhinga ia e me'a ke ai pē ha ki'i *control* 'i he *what we call* 'a e ngaahi *post* mahu'inga pea na'e fai ai ko ē 'a e kole ki he Minisitā ke tauhi mu'a ia makehe pē ia.

Ko e 'uhinga pē ko e ngaahi *project* makehe pē ko ha ngaahi tu'unga makehe hangē ko eni ko e 'alu hake 'a e *Deputy* 'a e Pule Ako ia 'o e 'ū ako lalahi 'a e Pule'anga 'o a'u ki he *Deputy CEO*. 'Ikai foki ke 'i ai ha palani pehē ia mei ai 'e lava leva 'o fai ha ngāue'aki 'a e ki'i sēniti ko ia he 'oku fo'ou 'aupito. ...

<008>

Taimi: 1505-1510

'Eiki Palēmia: ... 'A ia ko e 'uhinga pehē pē ia 'a e fo'i *policy decision* ko ia Sea pea na'e toki fakahoko pē ia 'i Fale Pa'anga mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō.

Dr. 'Aisake Eke: Ka u ki'i faka'osi atu ai leva e ki'i me'a ko ia Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'a mai.

Dr. 'Aisake Eke: 'Asinga na'e talamai he kautama ia kuo 'osi 'i ai e feitu'u 'oku 'ave ki ai e silini ko ia ka 'oku sai pē mālō.

Tokanga fekau'aki mo e pa'anga malu'i kau ngāue

Ko e me'a 'e taha Sea ki'i poini faka'osi pē mo e ki'i me'a fakamuimui ko e pa'anga ko eni malu'i. Fakamālō 'aupito 'oku 'i ai peesi 150 'a e malu'i ko eni e si'i mo'ui e kau ngāue. 'Oku fe'unga kātoa eni mo e pa'anga 'e hiva kilu fitu mano. Ko e fokotu'u pē ia 'Eiki Sea ke ki'i vakai'i ange e ta'u 'e nima kuo 'osi ko u tui ko e ngaahi me'a ia ko eni 'oku 'ikai ke si'i 'i ai ha taha ia 'e lavea pē hā ke ngāue'aki eni, na'a kuo taimi muimui he kaveinga ko eni he feinga'i 'ai pē malu'i fakalotofale ia 'a e Pule'anga mo e ngaahi pisinisi 'ai pē ia 'e tautolu 'o tau malu'i 'oua 'e totongi ia ki he ngaahi kautaha.

Pea ko 'eku 'ai atu pē 'a'aku ki he 'Eiki Minisitā fakamolemole ke ki'i fai ange pē ha toki me'a hifo ki ai kapau ko e hiva kilu ia ko eni 'oku 'ikai ke me'a 'ai pē ha'atau ki'i *policy* fakalotofale pea 'ave pē ki ai e siliní 'osi e ta'u 'e 10 mei heni meimei a'u e pa'anga ia 10 miliona pea ko 'ene 'osi pē 'a'ana ko ia mavahe tautolu mei ai ka 'oku lava pē he pa'anga ko eni 'o tokangaekina kitautolu 'i he kaha'u.

Ko e faka'osi Sea 'oku 'i ai e ki'i me'a mou ki'i me'a pē ki he peesi 13 ko eni 'a e me'a kātaki ko e ki'i peesi ko eni ki he 'oku 'i ai 'a e poini mahu'inga 'oku 'ohake 'e Fale Pa'anga ki he'enua palani ngāue. Peesi 13 faka-Tonga ko 'eku ki'i 'ai pē ki ai ke kātaki pē 'Eiki Minisitā ki'i me'a mai pē ko fē 'oku tonu? Peesi 'oku 'asi ia he peesi 13 ka 'oku toe 'asi mo e fakapālangi he peesi 12 'uhī he ko u mahu'inga'ia heni koe'uhí ko e si'i fatongia 'o e Feitu'una hono feinga'i ke leva'i hotau vaka.

Ko e 'asi ko ē he fakapālangi peesi 12 Sea 'oku 'asi ia 'i heni ko e, ko e poini mahu'inga eni ko e poini ko e fika ono ko eni tāketi *GPA* fika ono 'oku ne pehē mai ko e tu'u ko ē 'a e ngaahi potungāue ko e fetaiaki ko ē mo e felāve'i hangatonu ko ē 'a e palani mo e 'ave ko ē pa'anga 'oku 'ikai ke, 'asi heni peseti pē 'e 50 'a ia ko e me'a 'oku 'ikai ke fu'u fetaulaki lelei. 'A ia ko e palani hē pa'anga hē pea talamai ia ko e, ko e fakapālangi foki eni 23 'e feinga'i ke 50 pea ko e 24 peseti 'e 55 pea ko e 'alu 'o 2025 'alu hake 'o 60. 'A ia kapau 'oku pehē mani e fakapō 'alu e palani hē 'alu e pa'anga hē he ko e mahino foki ko e patiseti ko e *allocation of resources*. Ka ko u ha'u ko ia ki he faka-Tonga 'oku kehe ia. Peesi 13, 2023 'oku 'asi mai ia kuo 85 ia pea talamai ia 'oku 90 pea 95 ko u kole atu pē pē ko fē me'a 'oku tonu he koe'uhí ko e poini mahu'inga eni ko e fetaulaki 'a e palani mo e pa'anga 'oku 'oatu ke fai e ngāue Sea mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea fakamālō atu ki he Fakafofonga he, ko e tonu ko e 85,90, 95 he faka-Tonga pea kātaki pē he kehekehe ko ia ka 'oku toe tonu ange pē 'esitimetu Sea.

Ko e malu'i ko ē na'e me'a ki ai e Fakafofonga 'oku, ko e nima ngeau ono noa, nima kilu mano pē 'a e malu'i ko ia ki he kau ngāue 'a ia ko e malu'i eni mei ha fa'ahinga fakatu'utāmaki pē he fuafatongia. Pea ko u fakamālō ki he Fakafofonga he'ikai te ne fai e ngaahi fo'i fakakaukau lelei ko ia he taimi ko 'e ē ka ko u fiefia ke kau pē eni ia he ngāue 'oku lolotonga lele ki ai he potungāue.

Ko e ki'i malu'i ko ena ko ē 'i he peesi 150 fā kilu taha mano Sea 'oku mou mea'i pē ko e malu'i ena hotau ngaahi 'api 'a e, 'a e Palasi 'i Tonga ni pea mo 'otu motu Sea. 'A ia ko e ka 'oku fakafiefia e fokotu'u mai 'a e Fakafofonga pea pou pou atu ki ai Sea mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai 'a e Fakafofonga 11 'Eua.

Tokanga ki he nō mei he *IMF*

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea mālō. Ko e ki'i kole pē ke fakama'ala'ala mai ko e tafa'aki ko eni ko ē he mahino foki 'e fai 'a e nō mei he *IMF*. Ka 'oku mahino foki he ma'u 'a e motu'a ni ko e ngaahi nō pehē pea 'e tatau pē foki mo e ngaahi pa'anga ko eni 'oku 'omai ki he *budget support* 'e 'omai fakataha pē foki ia mo hono ngaahi fekau mei he, mei he ngaahi pangikē pea mo e ngaahi fonua ko eni ko ē 'oku nau mai e pa'anga.

'Oku tau fa'a ui pē ko e *milestones* pea 'oku pau ke tau ngāue'i 'e tautolu e ngaahi fo'i fekau mahu'inga ko ia kae toki 'omai 'a e ngaahi pa'anga. Pea ko e ma'u ko ē 'a e motu'a ni 'e 'ikai ke mai faka'angataha 'e 'omai kongokonga pē 'o fakatatau ki he'etau malava ko ē 'a e ngaahi

makamaile ko ia pē ko e ngaahi ngāue mahu'inga ko ē ke tau fai 'e 'oku angamaheni pē ia hono 'omaí 'o kau ai 'a e ngāue ki he ngāue ko ē 'a e ngāue fakapule'anga ko e sekitoa taautaha pea mo e ngaahi tapa pehē. Ka ko u kole pē au ke fakama'ala'ala ange tafa'aki ko ia he koe'uhí he 'e kau mo e ngaahi ngāue pehē ia he'etau palani ngāue. ...

<009>

Taimi: 1510-1520

Tokanga pe 'oku kau 'i he 6.7 miliona 'a e PMS

Dr. Taniela Fusimālohi: ... Ko hono ua Sea ko e kole pe ke fakama'ala'ala mai he 'oku 'ikai ke mahino kiate au pe 'oku kau 'i he 6.7 ko ení 'a e totongi ko ē 'o e PMS. Mahino foki e COLA ia 'oku pau ki ai ke fai ia he 'oku 'osi 'i ai e CPI 'oku mahino. Ka ko e tafa'aki ko ē ki he PMS 'e fakapa'anga leva ia mei fē?

Tokanga ki he hazard allowance kau ngāue laini mu'a he KOVITI

Pea ko hono uá, ko u kole pe ha fakama'ala'ala ki he tafa'aki ko eni he KOVITI, 'oku 'i ai foki heni 'a e tokoni ki he KOVITI. Pe 'oku kau heni 'a e hazard allowance ko ē 'a e kau ngāue ko ē frontliners ko ē 'a e Potungāue Mo'uí. Ko u tui ko e ta'u kuo 'osí na'e fai ai ngāue lahi 'a e Potungāue Mo'ui mo e Public Service Commission ke fokotu'utu'u 'a e allowance ko ē 'oku entitle ki ai 'a e kau ngāue laini mu'a.

Ko hono faka'osí Sea ko e tafa'aki ko eni ki he grant, 'oku ou fakamālō ki he 'Eiki Minisitā 'i he fakakaukau ko ia ke 'oatu 'a e grant ki he ngaahi potungāué he taimi ko ē 'oku nau mateuteu ai. Pea ko u tui ko e fakakaukau lelei ia ka ko e anga pe eni 'eku vakai atú 'e 'Eiki Minisitā Pa'anga pe ko e taimi ko ē 'e maau ko ē ke 'oangé pe ko e 'uhinga ko ē 'a e mateuteu 'a e potungāué 'o hangē ko ení. 'Oku 'osi 'i ai 'a e ngaahi palani mei he ngaahi vāhengá, ko 'etau fakatātā mei he Vāhenga Ha'apai pe ko e Vāhenga 'Euá pe ko Vava'u ki ha palani ngāue ko 'eku fakatātā eni ki he kakai fefiné pe ko e tafa'aki ko ē ki he to'utupú.

Ko e taimi ko ē 'e vahe ai 'oku toe fai ha vahe ki he ngaahi fakafonuá he 'oku 'i ai foki e ngaahi komiti. 'Oku 'i ai e 'Eua Development Committee, ko e Ha'apai Development Committee, ko e Niua Development Committee. Kapau ko e fo'i pa'anga ko e 3 miliona te ke hanga nai 'Eiki Minisitā Pa'anga 'o vahe mai pe ke mahino 'oku 'i ai e fika pau ki he ngaahi vāhengá. Fa'a hoko foki he kuohilí 'a e tuku fakalukufua pehē hangē 'okú ne faka'aia'ai 'e ia e lova ki he pa'anga. Pea 'oku 'i ai fo'i taimi 'e ni'ihí 'oku fa'a tomui e ngaahi vāhenga 'e ni'ihí pe 'oku tomui e ngaahi kulupu 'e ni'ihí pea 'oku fa'a hoko ai e ngaahi loto mamahi.

Ka ko e anga 'eku fakakaukau ki ha'o fakama'ala'ala ko e taimi ko ē te ke fengāue'aki ai pea mo e ngaahi potungāué tautatutefito ki he MIA ko e MEIDECC, ko e Potungāue ko eni e Economic Development. Ko e taimi ko ē te ke 'oange ai 'e 'i ai ha femahino'aki ko e ngaahi vahevahe ē ke hangē pe ko e fakamalanga 'aneuhú ke taau pea mo e ngaahi fiema'u ko ē ko ē ngaahi feitu'u ki he fakalakalaká ka 'oku 'ikai ke ngalo ai ha tafa'aki koe'uhi ko e 'ikai ke pau pe mahino ko e hā e ngaahi vahevahe 'e fai 'i he ngaahi pa'anga grant ko ení.

Ka ko u fakamālō pe au hono mahino ‘oku ‘i hē ka ko e taimi ko ē ‘e ‘alu ai ko ē ke fai hono ngāue’i ‘e ‘alu nai he founa ko ia pe ‘oku ‘i ai ha founa kehe ia ‘e fai’aki ‘a e vahevahe ko iá, fakamālō atu Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō, me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatapu atu Sea pea fakamālō atu ‘i he fehu’í, ‘a ia ko e ‘uluakí pe ko e PMS. Pe ko e me’a’ofa eni kau ngāue fakatatau ki hono fua ‘enau ngāue fakata’ú, ‘oku kau pe ia he fo’i 6.7 ko ē na’e fai ki ai e talanoá pea ko u loto Sea ke tapuni’i ā fo’i 6.7 ‘oku ‘i loto pe ai hangē pe ko eni ko e fakamalangá.

Sea ko e KOVIT ko e fokotu’u ko ení ‘i he fakakaukau ko e fokotu’u ko eni ko e ‘uhingá ko ‘etau lele mai ko eni he taimi ko ē lokoloka e fonuá pea na’e lahi ‘aupito e. Ko e me’a mahu’inga ia ki he Pule’angá he taimi ‘oku lokoloka ai pe lōloa e fonuá.

‘Uluaki ke malu’i hotau kakai ko ē ‘oku nau lavea ngofua hangē ko ‘etau kau toka vaivai pea mo e kau faingata’a’ia mo e me’a pehē. ‘A ia ko e fakatātā pe ki ai ko e taimi ko ē ne ki’i lōloa ai ‘etau loká mo e me’á na mau toe hanga ‘o fakalahi e vahe ‘a e kau vaivai. Ko ‘eku fakatātā pe ko e fa’ahinga fakakaukau pehē pea mo e ngaahi tautautefito ki he kau fakafofonga mei he ‘otu motú ‘a ia na’e lahi ‘aupito e ngaahi fiema’u mei motú. ‘A ‘enau kole tokoni makehe ki he Pule’angá hangē ko e tokoni totongi fakavaka mo e ngaahi me’a pehē, fakalahi.

Ka ‘oku ‘uhinga eni ia na’e fakafuofua ka toe hoko tau pehē ka toe mapuna hake ha, ‘i he ta’u lolotonga ko eni e ta’u kuo fokotu’u ai patisetí. ‘Okú ‘i ai pe mateuteu e Pule’angá ke ‘i ai ‘ene silini ke fai’aki e ngaahi ngāue fakavavevave tautautefito ki he ngaahi me’a ‘oku mahu’ingá. Ka ko e hangē pe ko ‘ene tu’u hē ‘oku toki faitu’utu’uni ki ai Kapinetí ko e hā e me’a ‘oku fakavavevave.

Sea ko e me’a ko ē ki he kakai fefiné ‘oku mau sio he taimí ni ‘oku lolotonga ‘i ai foki e pa’anga ‘oku vilo ko e tokoni ki he kakai fefine ‘oku vahevahe fakavāhenga. Pea ‘oku ‘i ai pe mau sio ‘oku ‘i ai ngaahi vāhenga ‘oku vave ‘aupito ‘enau ngāue’aki pea ‘oku ‘i ai ngaahi vāhenga ‘oku ‘ikai. Ka ko e hangē pe ko ho fakamalanga ‘oku te’eki ke fakaikiiki ka koe hangē ko e taha eni ngaahi me’a kuopau ke fai ha fokotu’u ke me’a ki ai Hou’eiki Kapinetí pea mo e ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Me’a Fakalotofonuá. ‘Okú ne tataki mai e ngaahi me’a ki he kakai fefiné pea mo e fakalalaka e kakai fefiné hotau fonuá Sea, mālō. ...

<010>

Taimi: 1515-15

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ... Mālō, me’a mai Fakafofonga ‘o Tongatapu 10 ka tau foki ki Tongatapu 1.

Dr. Pohiva Tu’i’onetoa: Tapu mo e Feitu’una Sea, pea tapu mo e Tama Pilinisi, pehē ‘a e fakatapu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki ‘o e Komiti Kakato.

Fakamālō atu ki he ngāue lahi ko eni ki he patiseti. Ko e ki’i fehu’i pē eni, ko ‘eku ki’i fehu’i pē eni ‘oku, te u toe hoko atu pē ‘i he *grant*, ka ko e fehu’i ko eni koe’uhi, na’e faka’ilo foki ‘a e motu’a ni he *grant*, pea ko e ‘uhinga ia ‘eku fehu’i Minisitā Pa’anga ke ke ki’i me’a fanongo

lelei mai angé ‘a e, ke u ki’i faka, ne u tohi atu pē foki ki he Feitu’una, ka ke ki’i fakamatala mai pē ke mahu’inga mālie ki he motu’a ni.

‘I he peesi 139, ko e taha ia ‘a e fo’i *amount* lahi ‘oku ‘i he, he *category* 15 ‘a e *grant* mo e *transfer*, pē ko e faka-Tonga, me’a’ofa fakangāue mo e ‘inasi. ‘A ia ‘i he’ene tu’u ko ia ‘i he 2021, ‘oku tu’u ai ko e 42.1 miliona, ‘i he’ene tu’u ko ia ‘i he 21/22 ‘oku tu’u ai ko e 55.5 miliona. Pea toe *revise* ko ia ‘a e 21/22, ‘o ma’u ai ‘a e 52.7 miliona, pea ko ‘ene tu’u ko ē ‘i he fo’i patiseti ko eni, hiki lahi leva ia ‘o 116.8 miliona, ‘a ia kapau ‘e tau lau pea mei he patiseti ko ia 21/22 ‘oku hiki ‘aki ia ‘a e 61 miliona. Pea kapau te tau ‘alu leva ki he, ‘alu ko ē ki he ngaahi polokalama, peesi 141, ‘oku ‘asi ai ‘i he polokalama 1 *subprogram* 2, ‘oku ‘asi ai ‘i he ‘a e pa’anga ‘e 22.5 miliona. ‘A ia ‘oku fakamatala’i ai ko e totongi pa’anga ki he, ko e *grant* mo e *project* makehe ko e 22.15 miliona, kapau te tau ha’u ki he peesi 143 ki he kei polokalama 1 pē kae *subprogram* 4, ‘oku ‘i ai ‘a e 20, ‘a e 2 mano ai ki he me’a ‘oku felāve’i mo e *grant*. Na’a tau ha’u ai ki he polokalama 2 *subprogram* 3 ‘i he peesi 147 ‘oku ‘i ai ‘a e 37 miliona poini ‘e 4 miliona ai.

‘A ia ‘oku ‘i ai ko e tokoni pa’anga ai pē ia mo e ngaahi *project* makehe, pea tau a’u ki he 149, peesi 149 ‘oku tau ha’u ai ki he polokalama, ‘isa, tau ha’u ki he polokalama, polokalama 4, ngaahi tokoni fakapa’anga ki he *Government General Fund*, polokalama 1, *subprogram* 1 ‘oku ‘i ai ‘a e 3.7 miliona ai, a’u ki he polokalama 4 pē kae *subprogram* 3, ‘oku ‘i ai ‘a e 4.2 miliona ai, pea a’u mai ki he polokalama 4 ai pē ko e *subprogram* 5, ‘oku ‘i ai ‘a e 49 miliona ai, pea tau a’u mai ko ia ki he peesi 153, faka’osi *subprogram* 4 ai pē, *subprogram* 7, ‘oku ‘i ai ‘a e 3 miliona ai.

Kae kehe ko ‘eku feinga pē ke u ki’i laulau lōloa pehē ai, koe’uhi ko u, ko e, na’e ‘i ai foki ‘a e me’a ‘a e Minisitā Pa’anga mālōlō ki he kakai fefine ko ia ‘o Tongatapu 10 ‘i he ki’i kātōanga faka’ali’ali ko ia ‘a e ngaahi ngāue fakamea’a pea na’e māfana ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Mālōlō pea ne tala ai ki he finemātu’a ko ia ‘o Tongatapu 10, ‘oku ‘i ai ‘a e *grant* pa’anga ‘e 50, ‘e 5 mano ...

<005>

Taimi: 1520-1525

Dr. Pohiva Tu’i’onetoa: ... ka ‘e ala ma’u mai ‘i he uike taha. ‘A ia pea na’e hanga ai, pea na’e hoko foki ai ‘a hono faka’ilo e motu’a ni ‘o pehē ko e *gift* ia ‘a e me’a ko ia, *indirect link* na’e ‘ikai ko au na’a ku hanga ‘o *announce* ia ka ko e anga pē ia ‘eku fakakaukau ko e *announce* ia he Minisitā Pa’anga. Ko ‘ene, ko hono fatongia ke tala ki he finemātu’a ‘oku ‘i ai ‘a e me’a pehē.

Ka ko e taha ‘o e ngaahi fakamo’oni ‘i he talatalaaki ‘oku, na’e ‘ikai ke ‘i ai ha *grant* pehē ia ‘i Falepa’anga pea ko e me’a ia ko ē ‘oku ou hoha’a ai, ko e pehē ‘e he talatalaaki ‘oku ‘ikai. Ka ko ‘eku sio ko eni ‘i he Patiseti ko ē ‘aho ni he’etau talanoa ‘oku kamata pē mei he 2021 ‘o lele mai ai ‘o a’u ki he 2003(2023) ko e fōtungā pē ia. Pea na’e ‘i ai ‘a e tokotaha mei Falepa’anga na’e ha’u ‘o fakamo’oni pea na’e kau mo ia ‘ene pehē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *grant* ia, ‘ikai ke ‘i ai ha *grant* ia pea ko u toe hoha’a foki ai. He koe’uhí na’e iku ia ‘o hangē kuo loi ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga Mālōlō pea ko u faka’amu ke u fakamahino mai na’a tau ‘ohovale ke toe lohiaki’i mo kimautolu ‘i he ‘aho ni ‘i he me’a ko ia, ka ko falehopo foki eni ‘oku ou fakamatala atu ai.

‘A ia ko ‘eku fehu’i ia. ‘I he ‘osi ko eni ‘eku vakai ki he fu’u ‘otu’otu *grant* ko eni pea neongo ‘oku ‘i ai e me’a ‘e toki fakamaau hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e 11 ‘e toki *work out* hono fakaikiiki pea na’e me’a pē ia na’e hoko ‘i he ta’u uaafē he ta’u kuo ‘osi mahino pē ia ki he motu’a ni. Ka ko ‘eku fehu’i atu pē na’e mo’oni nai ‘a e me’a na’e me’a’aki ‘e he ‘Eiki Minisitā pē ‘ikai pē ‘oku hā hono tu’unga totonu he na’e pehē ‘oku kei faipē ‘a e, koe’uhí kuo pau pē foki ke ‘i ai e ngaahi *condition* mo e me’a kae toki foaki e *grant* ka na’e ‘ikai foki ke ma’u ha seniti ai. Ka koe’uhí kuo ‘osi fakamo’ua ia ‘e he Fakamaau’anga ko ia e ki’i fehu’i fakamolemole pē ‘Eiki Minisitā. Neongo ‘oku ‘ikai ko koe ia ka ko ‘eku fehu’i nautolu ke me’a pē na’a ku ki’i tohi atu ai ke toe ki’i fakama’ala’ala mai ka ko u tui ‘e mahino pē kia koe e me’a ‘oku ou kole atu mālō Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ko u fakamālō atu ki he Fakafofonga Tongatapu 10 he fehu’i. ‘Uluaki pē ‘oku ‘ikai ke u fu’u fakapapau’i ‘e au ia ‘a e ngaahi me’a ko eni ko ē ‘i he fehu’i, ka ko e me’a pē ‘oku mahino ‘i he lolotonga ‘oku ‘i ai e ngaahi tokoni ki he ngaahi kulupu fefine. Pea na’e ‘i ai ‘a e tokoni angamaheni ka ‘oku pau ke ‘i ai hano aleapau mo e ngaahi, ‘i he lele mai ko ē ‘o fakapa’anga mei he fakatātā pē eni hangē ko e polokalama tokoni’i e KOVITI. Na’e ‘i ai ‘a e ngaahi tokoni ai na’e fai hono tokonia ‘a e, ko u kole fakamolemole atu pē ‘oku ‘ikai ke fu’u ma’u e fakaikiiki fe’unga ke fakataata ‘o hangē ko e fiema’u.

Ka ko e mo’oni e me’a ‘oku ‘ohake he Fakafofonga he ko e meimei ko e kongā lahi hangē pē ko e fakamalanga he kamata. Ko e 85 miliona ko ē tokoni ngaahi pa’anga ko e lahi taha ko e pa’anga tokoni ki he langa ko ē ‘o Ha’apai pea mo Hunga Tonga Hunga Ha’apai. Ko e ngaahi ngāue langa ia ko ia ‘oku ‘i he Vouti ‘a e Falepa’anga pea ko e tātaki fakalukufua hifo e ngaahi me’a ‘oku fa’o he kato 15 ‘a eni na’e me’a mai ki ai ‘a e Fakafofonga ‘oku meimei ko e 56 ‘a ia ko e pasina 141 ‘oku ‘i ai ‘a e 22 ai ko e pasina 147 *cat* 15 ‘oku ‘i ai mo e 34 ai ka ‘oku ‘i ai pē mo e ngaahi tokoni kehe ‘oku fa’o ‘i he kato ko eni. Ko e fakatātā pē hangē ko e 151 ‘oku ‘i ai ‘a e *cat* 15 ‘oku ‘i ai ‘a e 4.2 miliona ai.

Sea hangē pē ‘oku mea’i he Fakafofonga ‘o e ngaahi mea’i pē mei he 11 ‘o fai atu ki 17 ‘a ia ‘oku ‘i loto heni e ngaahi me’a’ofa mo e tokoni ko eni ki he ngaahi vaka pea mo e ngaahi kautaha vaka pea mo e me’a ko ē ki ‘otu motu ka ‘oku meimei natula pehē ko e me’a ‘oku ki’i ma’olunga ai ...

<007>

Taimi: 1525-1330

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ‘a ia ‘oku ki’i teke’i lahi hake he, ‘i he pa’anga ko eni ke fai’aki hono fakapa’anga ‘e ngāue ‘i Hunga Tonga mo Hunga Ha’apai. Ka ‘oku hangē pē ko e me’a na’e ‘oatu ko e kongā lahi e ngāue ‘oku kei fai hono *design* mo hono fokotu’utu’u ke lava ‘o mau kae lele e ngāue Sea. Mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Me’a mai Tongatapu 1.

Tevita Puloka: Mālō Sea tapu atu ai pē mo e fakataha ‘eiki. Fakamālō atu pē ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga kae pehē ki he fokotu’utu’u e patiseti ko eni ‘oku tau me’a ki ai e Fale ‘eiki ni pea ‘oku ou tui pē ‘oku tau ma’u e mahino. Kae hangē pē ko e me’a ‘oku na feme’a’aki ki ai pea mo e Fakafofonga ko eni ‘o Tongatapu 5 ko u tui ko naua pē Sea ‘oku mataotao ‘i he

mala'e ko eni. He na'e talu e kamata 'etau patiseti pea fokotu'u mai 'e he Pule'anga ko e fe'amokaki 'oku 30.3 miliona kae me'a atu 'emau Fakafofonga Tongatapu 5 'amautolu 'oku 95 miliona. Ngingali te nau fononga pehē ai pē 'o a'u ki ha 'osi 'a e patiseti ko eni.

Ko u ki'i fehu'i 'aku ki he Pule'anga mahino 'aupito pē 'a e ngaahi kaungā ngāue mei muli 'oku tokoni fakapa'anga ki he fonua 'a ia ko e lahitaha pē foki 'a e *IMF* pea pehē ki he *World Bank* mo e *ADB*. Ko 'eku fie 'oatu pē 'e au fekau'aki pea mo e pangikē fo'ou ko eni fakamāmani lahi na'e fokotu'u he 2015 'a ia 'oku ui ko e *AiIB* mahino pē na'e taki 'a Siaina ai. Ko e *Asian Infrastructure Investment Bank*. Pē 'oku 'i ai ha fa'ahinga faingamālie 'a e Pule'anga Tonga pē ko e fonua ke fengāue'aki mo nautolu. Ko e 'uluaki pē ia.

Ko e ua pē ia Sea ko e *Insurance* ko eni pē ko e malu'i 'o e kau ngāue fakapule'anga pea ko 'eku tokanga 'aku ki he si'i kakai ko eni 'a ē 'oku ui pē foki ko e kau *frontliners* 'anautolu si'i talu mei he tō 'a e KOVITI. Ko e taimi ko ia 'oku nau puke ai hūfanga he fakatapu he fokoutua makatu'unga ko 'enau *expose* ki he kakai pē ko e fa'ahinga ko eni kuo mo'ua 'i he KOVITI. 'Oku 'i ai ha *cover* 'a e *insurance* ki ai ka nautolu makehe ko hono 'uhinga 'i he makatu'unga 'i he' enau fua fatongia 'oku fai. Ko ia pē Sea ko u fokotu'u atu pē 'e au mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea fakamālō atu ki he fehu'i pea mei Tongatapu Fakafofonga Tongatapu I. Sea ko e, te'eki ke ma'u 'e he motu'a ni ia ki ha *claim* ha taha koe'uhi ko ha fa'ahinga fakatu'utāmaki kuo hoko. Ka ko e me'a'ofa pē 'oku ma'u he taimi ni 'oku tukukehe ange pē 'enau ngāue tu'ataimi pea mo e ngaahi me'a'ofa ko ia, ka 'oku 'i ai 'a e fanga ki'i *hazard* hangē pē 'oku fa'a fai 'a e talanoa ki ai. 'Oku 'i ai 'a e ki'i monū'ia makehe 'oku 'oange kiate kinautolu koe'uhi ā ko e faingamālie ke nau fokoutua 'i he mahaki Sea.

Ko e Pangikē ko ē 'a Siaina 'a ia ko e pangikē langa fakalakalaka eni tautautefito ki he ngaahi ngāue lalahi. 'Oku 'osi kau pē 'a Tonga he mēmipa ki ai. Pea 'oku tau sio pē ki he ngaahi faingamālie. Ko e me'a ko ia 'oku mahino ko e hangē pē ko e fakatātā na'e 'ohake 'anenai 'e he Fakafofonga Nōpele 'o 'Eua 11. 'Oku pehē pē 'a ia ko e meimei 'uhinga pehē pangikē ko eni 'a 'Aositelēlia 'a e *IFFB* pea pehē pē foki mo e pangikē lalahi ko eni 'a Siaina. Ka 'oku mau kamata ngāue mo 'Aositelēlia koe'uhi 'oku 'i ai mo e polokalama tokoni *grant*. 'A ia ko e taumu'a ke, ka 'oku te'eki ai ke mau sio 'oku 'i ai ha faingamālie ke ma'u mai ha tokoni *grant* ke tokoni ka 'oku 'i ai pē 'enau polokalama nō pea 'oku te'eki ai ke fai ha ngāue ki ai Sea. Mālō.

I ai tokanga 'ovataimi kau ngāue laini mu'a Tāmate Afi Vava'u

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. 'Eiki Minisitā fakamolemole pē koe'uhi pē 'oku 'i ai e ki'i me'a 'oku ou manatu'i hake heni ka koe'uhi ko hoku fatongia e Sea. Me'a atu mu'a ki he si'i ni'ihī 'o e kau *frontliner* tāmate afi ko ē 'a Vava'u. Na'a nau kau 'i he tokoni ki he me'a ko ia KOVITI. 'Oku, na'a ku 'osi ma'u pē fakamatala 'i he uike kuo 'osi ka nau pehē pē tuku pē ke u toki ha'u 'o mu'a kole atu ki he Feitu'una te'eki ke ma'u 'enau ki'i 'ovataimi ko ē pē ko e ki'i me'a makehe ko ia 'oku ke me'a ki ai. Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea kātaki pē ke tali vave atu. 'Io kuo 'osi tali 'enau me'a 'anautolu 'enau monū'ia pea 'oku fai e ngāue ki ai. Mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā. ‘E Fakafofonga 5 koe’uhi na’e me’a mai e ‘Eiki Palēmīa ko e fokotu’u ē na’e ‘omai mei he Komiti Pa’anga. Te ke toe lava fakaikiiki mai ke tokoni.

Dr. ‘Aisake Eke: Tapu pē mo e ‘Eiki Sea. Ko eni hūfanga mo e Hou’eiki. Na’a tau hikinima pē ā kae ‘osi koe’uhi ‘oku ‘osi mahino pē fokotu’u ia. ‘A ia ko ena, ko e mahalo na’e 3 pē ‘uluaki pē ko e fo’i lao ke monomono pē fo’i lao. Ko hono 2 pē ‘a e me’a ko ē vouti ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Toe ki’i fakamanatu mai pē ki he kau Mēmīpa ko e ‘uhinga kae toki fai ‘etau pālōti ke makatu’unga e mea’i ‘e he kau Mēmīpa ‘a e tu’unga ko ē te nau ‘i ai. He ‘oku lahi ‘a e ngāue. Ki’i to’o kongā lalahi mai pē me’a ka tau pālōti’i pē ‘oku loto ...

<008>

Taimi: 1530-1535

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ... loto ke hū atu ‘i he me’a ko eni e Pule’anga pea kapau ‘oku ‘ikai ke loto e Pule’anga ki ai pea ko u tui ko e ngata’anga ia ‘etau faitu’utu’uni. Ka ke ki’i me’a mai ange.

Lord Nuku: Sea ‘e Sea kātaki mu’a ka u ki’i fehu’i pē kae ‘uhī kae toki hoko atu e me’a. Kātaki pē ‘Eiki Sea ko ‘eku ki’i fehu’i pē ki he Hou’eiki Pule’anga he me’a ko eni ko ē ‘oku fai ai e fetō’aki ko ē he fika ‘i he vāhenga pea mo e ngaahi lakanga ‘oku ‘atā fakataha pea mo e COLA pē ‘oku, ko e fehu’i pē au ki he Pule’anga pē ‘oku fakalao pē?

He ‘oku hangē ko e me’a ko eni ko ē ‘oku tu’u mai mei ai e, ‘a e ngaahi fehu’i ko eni ko ē ‘oku fai mai ko ē he Fika 5 ‘oku ai e ‘a e hoha’a ki he fehu’i. Koe’uhī ko e anga ko ē fetō’aki kehekehe ke ‘uhī ki hono ‘ave e pa’anga ‘o tuku ‘i he pē ‘oku fakalao pē hono tuku e pa’anga ko ia ‘e he ngaahi tu’unga ‘oku ava pē ko e *vacancy post* pea mo e pa’anga vāhenga kae toki fengāue’aki atu ko ē ‘i loto ai ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ia pē ‘oku kapau ‘oku fakalao pē ia ke ‘uhī kae ‘ata’atā e anga ko ē ‘o e pālōti pea mo e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai e patiseti. Mālō Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō me’a mai Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ko e founga fakapatiseti ia ‘oku ‘oku ‘atā ‘a ia ko e ‘uhinga ia ‘emaui fokotu’u atu.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Fakalao pē ia ‘Eiki Minisitā ē.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ia.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Io sai. Mālō.

‘Eiki Palēmīa: Ki’i kole atu pē Sea ke ki’i faingamālie.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Io me’a mai.

‘Eiki Palēmīa: Tapu mo e Feitu’una tapu mo e Hou’eiki Mēmīpa ‘o e Komiti Kakato ko e kole atu ia ko e faitu’utu’uni eni ia ‘a e Pule’anga ko eni ‘a e founga ko ē ke fai ‘aki, hei’ilo na’a fakasi’isi’i ai e *vacancy*. ‘Oku ‘oku faka’ohovale ‘a e ‘ai ia ke faitu’utu’uni mai ‘a e

Fakafofonga ia ki he'emaui tu'utu'uni *policy* 'a mautolu pea 'oku hangē 'oku me'a atu ko ē Minisitā Pa'anga 'oku fakalao pē. 'Oku mou 'osi anga pē ki ai e Hou'eiki Mēmipa hena na'a nau Minisitā 'oku ai e taimi na'e fiema'u ai ha ngaahi me'alele pē ko ha ngaahi fakamole makehe 'oku 'omai e pa'anga 'o *sequest* mai 'o 'ave mei he vouti kehe ki he vouti ke lava ai 'o fai e fatongia ko ia.

'Oku mea'i pē ia 'e Hou'eiki Mēmipa ka ko 'eku 'uhinga Sea ko e palani eni mo e fokotu'utu'u ngāue 'a e Pule'anga ko eni fakatatau ki he laó. 'Oku 'ai eni ia ke tau pāloti'i 'e tautolu ke 'omai e fakakaukau ia 'a nautolu 'oku 'ikai ke 'i he Pule'anga ke liliu 'aki 'emau fokotu'utu'u mo 'emau *policy decision* ke fakahoko 'aki homau fatongia fakatatau pē ki he Konisitūtone. 'Oku ou tui 'oku tau ki'i hangē 'oku tau ki'i 'alu fakaholomui hangē eni ia 'oku tau Pule'anga ua ka ko u kole atu pē ki he, 'oku 'i ai ha me'a 'e maumau 'oku mau, 'oku ta'efakalao 'emau me'a 'oku fai? Ka ko e 'uhinga pē ia he ko e fokotu'utu'u eni ia ke fakasi'isi'i 'aki e *vacancy* toki 'oatu pē seniti 'i he fiema'u pea 'oku 'i ai hono 'ū tu'unga fakalao pē mo ia. Ka ko 'eku 'uhinga pē ia Sea 'e 'ai eni ia ke pāloti'i ia ke mai ā e fakakaukau ia 'a e kakai kehe 'o fai ia kae 'ikai ke fai e fakakaukau ko eni 'oku fokotu'u atu he Pule'anga, mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia.

Lord Nuku: Kātaki fakamolemole pē 'Eiki Sea ko e ko e 'uhinga pē fehu'i ia he ko e lao eni 'oku tau hanga 'o alea'i ka 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ke pehē. 'Oku ou lave'i pē 'e au ia 'a e me'a ko eni 'oku me'a mai 'aki he 'Eiki Palēmia. 'Oku 'i ai e taimi 'oku fai e tau pehē 'oku meimei 'osi e 'a e ta'ú 'oku 'i ai 'a e, 'a hono fe'aveaki holo 'a e 'ū vouti mo e anga ko ē 'ū tu'unga ko ē na'e 'i ai ka ko e 'uhinga pē 'o e fehu'i ia koe'uhí ko e fanongo ki he anga ko ē 'o e tālanga ko ē 'aho ní. 'Oku pehē mei hē 'oku hala 'oku 'ikai ke me'a ka 'oku anga pehē anga ko ē, pea ko e 'uhinga pehē anga ko ē 'o e fehu'i ia koe'uhí he 'oku, ko e paasi ko ē me'a mei heni ko 'etau paasi ko ē me'a mei heni ko e fakalao ia ko ē ke 'alu. Pea 'oku tonu ke 'alu he me'a ko ē 'oku tonu kae kātaki fakamolemole 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ko e fehu'i pē ia pē 'oku tonu pē 'oku hala 'o fakatatau ki he tipeiti ko ē 'oku fai he Fale Sea mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea e ma'u faingamālie tapu mo e Feitu'una tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. 'Oku tali fiemālie pē he motu'a ni ia 'a e me'a ko ē 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga Nōpele 'a 'Eua. He na'e 'osi tali atu pē ia he Minisitā Pa'anga 'oku fakatatau pē ki he laó. Ka na'a ku 'uhinga 'a'aku ia ki he fokotu'u ko eni mei he Fakafofonga Tongatapu 5 ke pāloti'i 'ene fokotu'u 'a'ana ia ke toe *restructure* pē fulifulihi 'a e tu'u ko ē ko ē 'a e patiseti.

Te tau lava pē tautolu 'o pāloti ka 'oku hanga pē he fokotu'u atu 'oku pehē leva ia he taimi ni te ne ha'u ia 'o liliu 'emau tu'utu'uni 'a mautolu ia 'emau pehē ko e lelei taha eni ke fakahoko 'aki e patiseti. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga eni ia ki he fika pāloti ko e 'uhinga pē 'a'aku eni ia 'a e faitu'utu'uni mo e me'a 'oku tau 'unu tautolu ki ai mo e halafononga 'oku tau 'unu ki ai 'i hono alea'i e patiseti. 'Oku 'ikai ke pehē 'oku mau ilifia mautolu ke pāloti ka ko e 'uhinga ko 'etau pehē ko e, ko e natula 'o e fokotu'ú 'oku hangē eni ia 'oku, 'oku Pule'anga ua ia ke fokotu'u mai e me'a ia ko ē 'ikai ...

<009>

Taimi: 1535-1540

‘Eiki Palēmia: ... hala ho’omou fokotu’utu’u ‘amoutolu liliu. Kātaki fakamolemole Fakafofonga ko e fokotu’utu’u eni ia ‘a e Pule’angá ko ení pea ‘oku fakatatau pe ki he laó. Ka ‘o kapau ke pehē ‘e ko e ke tau pāloti sai pe ia ka ko e kole atu pe ke tau fengāue’aki fakataha, mālō Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō, Hou’eiki ko e Patisetí ē kuo lava ‘a e ngāue ki aí hē, pea ko u fokotu’u atu tuku e Patisetí ki he tafa’akí. Ka tau fai e feme’a’akí koe’uhí ko e pepa ko ē ‘a e komití ‘a ē nau ‘osi kole atu ke tuku maí ke tau feme’a’aki aí. Mou pou pou ki ai?

‘Eiki Palēmia: Sea kātaki fakamolemole pe he toe me’a hake ki ‘olunga ko e na’e ‘osi lolotonga e feme’a’aki ai Sea. ‘A ia ko e me’a ko eni ke ‘alu mei he *grant* ki he *salary* ko e konga foki ia ko ē ‘a e tukukehe kapau ‘oku toe ‘i ai ha me’a kehe ia ‘oku tokanga ki ai Sea Komiti Pa’angá. Ka ko u pehē ‘e au ia na’e faka’atā ia pea me’a mai ia ai, kae tuku atu pe ki he Seá.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ki’i tokoni mai ange Fakafofonga Fika 5 Tongatapu pea ko e Sea ia ‘o e Komiti Pa’angá. Na’e ‘ave e Patisetí he kole atu e motu’á ni he kole atu e motu’á ni ke fai mo tukuhifo ki he Komiti Kakato pe ma’u hamou faingamālie ka ke me’a mai angé ko e hā e me’a te u faí.

Dr. ‘Aisake Eke: Mālō, mālō tapu moe ‘Eiki Sea pea pehē ki he Tama Pilinisi pehē ki he Hou’eikí. Fakatapu foki ki he ‘Eiki Palēmiá pea mo e Hou’eiki Kapinetí pehē ki he tu’unga mātua ko eni mei he Fakafofonga Fale Alea Sea.

Ko e mahino ki he motu’á ni ia ko ‘etau ‘i hení tautolu ko e Fale Alea pea ‘oku ‘omai e me’a ‘a e Pule’angá ki he Fale Alea. Pea ko e fatongia ia ‘o e Fale Aleá ‘oku ‘i ai e lao ‘okú ne tataki kitautolu. Ko e kupu ko ē Lao Fakaangaanga ko eni kapau te mou me’a ki he peesi 2 kupu 3 ko eni e Lao ko eni Pa’angá. ‘A e Lao Fakaangaanga ki he Lao ke Fakahū atu ‘a e Pa’anga ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’angá. Kupu 3 ‘oku ‘i ai e lao ko ení. Ko e pa’anga ‘oku faka’atā ‘e he Laó ni ke ngāue’aki kuo pau ke ngāue’aki pe ‘o fakatatau ki he taumu’a ‘oku fokotu’u mai ‘i he Laó.

Pea ko e ‘uhinga ai ko ē ‘a e fakatonutonu ai Sea ko e me’a na’e ‘omai ki he vahe, ‘alu ki he vahe. Kapau ‘oku ‘omai e vahé ia ‘alu ia ki he feitu’u koe’uhí pe ko e feinga’í ke mapule’i e vahé. Ko e ‘uhinga ia e poini ko eni Sea, ka ko u kole fakamolemole atu Sea, ko e ki’i ngāue ‘a e komití ni ia ‘oku mau ngāue’aki pe koe’uhí ke taki tonu e Falé. Ko e me’a ia na mau fai ‘a e ngāue’aki ‘oku mau fakatokanga’i ai ‘oku me’a ‘e 3. Fakatonutonu e ki’i laó ko e me’a ia namau ma’ú. Fakatonutonu e ki’i Lao ko ení ‘o mahino ko ē, ‘o ‘ai leva ko e ta’u fakapa’anga ‘oku ngāue ki ai e Lao ko ení ‘oku ‘ikai ke ‘osi pe ia ‘i Sune 2022. ‘A ē ko eni he mahiná ni ka ku toloi atu ia he 2023, ‘a ia ‘oku mau fakatonutonu ki ai.

Fakatonutonu hono 2 pe eni ki he vahé, ‘a ia ‘oku mau lave ki aí, ko e vahe foki ‘osi ‘i ai ‘ene lao ‘ana. ‘A e ‘ai ko ē me’a ko e patiseti ‘oku ‘i ai hono lao, pea ko e me’a ko ē fakalokiloki, vahe ki he vahe ‘alu ki he ngaahi me’a kehekehe. Ko e me’a ko ē ‘oku ‘osi pau pe ia ko e founa pau pe ia koe’uhi ke lava e me’a ‘oku ui ko e *consistency* ke lele tatau pē vahé. Ko e vahe ko ē ke lava taimi te mou fakafehoanaki ai ha vahe ‘oku anga ai ko ē lele ‘a e vahé. He kapau ‘e fetuiaki ‘e fihhi lahi e ‘ū me’a ia ko iá Sea pea ko e ‘uhinga lahi ia ko ē ‘ai e me’á. Kuo ‘osi kau ai pe Lao ia ‘a e Patisetí, vahe ki he vahe pea ‘alu ai e ngaahi kulupu ko eni, ngaahi kulupu ‘e 21 Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io me'a mai 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Sea mo e Hou'eiki e Komiti Kakatō hangē pe ko e ngaahi feme'a'aki Sea ko u fokoutua pē 'o mālie'ia he ngaahi, he feme'a'aki 'a e kau taukei eni he ngaahi me'a fakapa'angá. Pea 'oku hangē pe ko e feme'a'aki Sea, 'oku mo'oni pē mahino 'aupito pe me'a 'oku me'a ki ai Tongatapu Fika 5 pea mahino e me'a 'oku tu'u mai Palēmia mo 'enau ngaahi tu'utu'uni fakangāué. Pea 'oku mahino pe 'oku 'i ai pe ngaahi me'a ia na'e 'osi angamaheni pe he ngaahi patiseti e ngaahi ta'u ko ení.

Ka 'oku hangē pe ko 'eku lave 'Eiki Sea 'oku ou, 'oku mo'oni pe foki ko e hū mai ko ē ki he Fale Aleá 'oku 'i ai e ngaahi me'a ke tau ka 'oku taimi tatau pē ke tau feveitokai'aki. 'Oku 'i ai e ngaahi hangē pe ko ē na'e me'a mai he 'Eiki Palēmiá ka 'oku taimi tatau pē 'oku mo'oni 'aupito. Ko e 'oatu ko tautolu ke tau lava pe 'o 'oatu e ngaahi fokotu'utu'u fakakaukau mo e tokoni atu ki he ngaahi me'a ko ē 'oku fai 'e he Pule'angá. 'Uhingá he 'oku hangē pe ko e lave ko e fokotu'utu'u fo'ou eni ia 'a e Pule'anga ko ení.

Pea 'oku hangē foki ke mea'i 'Eiki Sea pea 'oku mahino 'oku mahino'i 'e he tokolahi heni tatau pe he tēpile ko ē. Na'a nau 'i he Pule'angá pea na'a nau hoko ko e Hou'eiki Minisitā, 'a e founa ko eni na'e fakatokanga'i ko eni ko ē 'oku me'a mai'aki 'e he Hou'eiki Pule'angá 'a e 'alu e pa'anga ko ení ki he ngaahi voutí 'i he ngaahi *post* 'oku 'ikai ha lakanga pehē ia. Pea ko e ngaahi me'a angamaheni ia na'e fakahoko ko eni ko ē ki'i taimi ko eni 'eku fakahoko fatongia he Fale Aleá ka ko u tui 'oku pehē mo e ngaahi potungāue 'e ni'ihi. 'A ia ko e fo'i matāmama ia 'e taha 'a ē na'e me'a'aki 'e he Nōpele 'Euá ko e a'u atu ko ē ki he ngaahi mahina mai ko eni 'o 'Epeleli mo me'a. Ko e tae kātoa mai he 'oku mahino pe ia pea a'u pe ia 'osi mahino pe ia he ta'u ko ia ...

<010>

Taimi: 1540-1545

Lord Tu'iha'angana: ... he'ikai ke tapuni 'a e lakanga ia ko ia ko e, teteka, fakateketeka mai pē ia ke 'alu, 'a ia ko ē 'oku ui ko e fakamahamaha Sea 'o 'ano tae'i pē ia 'e he potungāue ko ia 'aki 'a e ngaahi me'a kehekehe. Ka 'oku ou tui, hangē ko e fokotu'u ko eni, 'e he Pule'anga ke ki'i malu'i ange ke malu ange 'a e seniti ko eni ko e 'uhinga, kae toki 'alu ia ki ha ngaahi fo'i ngāue mahino 'oku mahu'inga pea 'oku, hono vahevahe, ka ko e 'a ē ko ē na'e 'osi 'omai pē 'a e fakatātā ki ha ngaahi ngāue ko eni ko ē ke fakalahi 'aki 'a e peseti ko ē 'o e *operation*, ki ha ngaahi ngāue 'oku fu'u fiema'u.

'A ia ko e, ko e anga ia ko ē 'a e ma'u 'a e motu'a ni ki he fokotu'utu'u, pea 'oku ou tui Sea, ko e me'a ko eni 'oku fokotu'u mai 'e Tongatapu fika 5 'oku mo'oni 'aupito pē, ka 'oku ou tui pē 'e hangē pē ia ko e pāloti 'ikai ke u tui ki ai Sea. Hangē leva ia ko e me'a mai 'a e 'Eiki Palēmia ke tau pāloti'i atu 'etautolu ko nautolu na'a tau fili ke nau Pule'anga. Pea ko e ngaahi me'a faka *policy* mo e me'a pehē, 'oku tonu ke tau faka'apa'apa ki he'enau fokotu'utu'u. Pea tau muimui'i he ko e, 'oku 'ikai ko e patiseti faka, ko 'etau alea eni 'i he patiseti ko eni pea 'alu ia, 'ikai, te tau fononga pē mo ia, ha'u mo e ngaahi fakamatala, toe ha'u mo e fakamatala 'i he patiseti kaha'u, pea tau muimui'i.

Ka 'oku a'u atu ki ai, 'oku tonu 'a e faka'uto'uta 'a e Pule'anga ki he'enau fokotu'utu'u ngāue, 'oku ki'i malu ange ai pea mahino 'e 'alu ange, 'ikai ko e 'alu pē 'i he fakamahamaha pē ia 'i ha fa'ahinga me'a pē ia 'a e potungāue ko ia. Ka 'oku 'omai 'o tuku he, a'u ki he me'a, 'o

mapule'i atu mahino 'oku 'alu ki ha ngaahi me'a matu'aki mahu'inga, 'a ia pē ko e fakalahi hake 'a e pa'anga ko ē ki he *operation* 'a e Pule'anga ki he ngaahi me'a, tautefito ki he ngaahi taimi faingata'a ko eni.

Ko ia Sea 'a e ki'i 'oatu pē 'e he motu'a ni ia 'i he anga 'eku fakakaukau, mo'oni 'aupito pē me'a 'oku 'ohake 'e he fika 5 mo e Hou'eiki ko ia, tau fakatokanga'i pē ko e hā. Pea kapau 'oku fakalao pē, pea tau tuku ke fai 'a e fakakaukau 'a e Pule'anga pea tau muimui'i, a'u ki he patiseti ki he kaha'u, mahino kapau kuo 'i ai ha ngaahi fehalaaki ai, 'oku 'i ai pē mo e ngaahi me'angāue ke tau ngāue'aki he Fale Alea. Ka 'oku 'ikai ke tau fa'a loto ke a'u ki ai, ka ko e anga ia 'etau ngāue, pea 'oku ou tui ko 'etau, kuo 'osi 'ohake, ko e tangata ia 'o e taukei, Tongatapu fika 5. 'Oku ne 'osi 'ohake 'ene tui 'ana mo 'ene, 'osi 'oatu ki he Pule'anga.

Pea ka a'u atu ki he taimi pehē ni ta'u kaha'u, tau hanga 'o alea'i 'a e patiseti, na'e tonu ia, na'e tonu pē hono vahe 'ona ki he 'ū vouti, pea toki fai hono 'ohake. Pea kapau 'e a'u atu ki ai na'e tonu 'a e ki'i fo'i fokotu'utu'u ngāue faka-policy 'a e Pule'anga ia ke nau puke ia 'enautolu 'i he vouti ko ē kae toki tukutuku mai ki he ngaahi me'a mahu'inga, pea tau fakamālō ai. Ka ko e anga pē ia 'etau me'a.

'Oku ou tui pē 'e 'ohake pē ia kuo 'osi 'ohake 'a e tokoni, mo e fakatokanga ki he Pule'anga ki he ngaahi me'a ko eni, pea 'oku kole mai 'a e Pule'anga 'oku nau tu'u pē 'i he'enau fokotu'utu'u ngāue. Pea kapau te tau ki'i fetokai'aki atu 'o tuku atu 'a e ngāue, ka kuo 'osi 'oatu 'a e ngaahi me'a hangē ko ia kuo 'ohake, pea 'oku ou poupuu atu pē au Sea ki he ngaahi me'a pehē ni tau 'ohake pē, pea tau tuku atu, pea toki muimui'i 'i ha hoko mai 'a e ngaahi patiseti ki he kaha'u, mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: 'Eiki Sea kātaki pē mu'a 'Eiki Sea koe'uhi ko 'eku lave'i ko eni ko ē ki he lau hifo ko eni ko ē 'a e lao 'oku, ko e lao ni 'oku fakataumu'a ke ngāue'aki pē 'o fakatatau ki he taumu'a 'oku fokotu'u 'i he lao ni, kupu hono 3. Ko e kupu ko ē hono 4, 'oku toe fakangofua pē ai 'i he felotoi 'a e 'Ulu 'o e Potungāue pea mo e Minisitā Pa'anga ke totongi atu ha pa'anga.

Pea ko e anga ko ē 'eku vakai ko ē ki ai ko e me'a ko ē na'e fai ki ai 'a e me'a 'oku ou tui 'oku 'osi kapui pē ia 'i he lao. Ko e feinga pē ia ke 'uhi ke ma'ala'ala 'etau ngāue, ka ko e me'a ko ē na'e fai ki ai 'a e tipeiti 'oku 'i ai 'a e taumu'a 'o e lao, pea kapau leva 'oku 'i ai ha me'a 'oku felotoi ki ai 'a e Minisitā Pa'anga pea mo e 'Ulu 'o e Potungāue ke 'uhi ke tokanga'i 'enau ngaahi vouti pea mo e Minisitā Pa'anga. Ko e anga pē ia 'eku toe ki'i tokoni atu pē ki he me'a ko ē na'e fehu'i ta ko ē 'oku ha mahino 'aupito pē 'i he lao. Mālō Sea.

'Eiki Palēmia: Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō, me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'una tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato, hangē pē ko ē ko ia na'e ngaahi fakalea kimu'a, 'oku faingofua pea 'oku faka'amu 'a e Pule'anga ni ia ke tau ngāue fakataha. Ka 'o kapau 'oku tau felotoi mai koe 'i he ngaahi vouti ko ē 'o a'u mai eni ki he vouti ko ē 'a Falepa'anga, kapau 'oku pehē 'e he Fakafofonga fika 5 ia ke tau pālōti, mau poupuu atu ke tau pālōti a Sea. He'ikai pē ke toe afe mai mahalo 'a e fakakaukau ia 'a e Fakafofonga. Pea kapau ko 'ene me'a ia 'oku ne fiema'u pea 'oku tali pē ia 'e he Pule'anga, pea kapau 'oku 'ikai ke toe loto ia. Mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Me’a mai ‘a e Tongatapu 2 ka tau hoko atu ka tau nga’unu.

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: Tapu mo e Feitu’una Sea, pea tapu mo e Hou’eiki Komiti Kakato. Sea na’a ku lele atu ki he ki’i katoanga ‘i Tonga *Side School* he ...

<005>

Taimi: 1545-1550

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: ... ‘aho ko ‘enau fakanofu matāpule pea na’e ‘ai ai ko ‘enau ki’i moto ko e fai e me’a ‘oku totonu. ‘A ia ‘i hono faka-Pilitānia ko e *do the right thing* pea nau fiefia ‘aupito hono ako’i kei iiki e fānau ke nau fai ‘a e me’a ‘oku totonu. Sea ko ‘etau tau tipeiti ko eni ‘oku mahu’inga ke tau fai e me’a ‘oku totonu pē ko fē pē me’a tafa’aki ko ē ‘oku totonu pea tau fai ia he ko u tui ka ‘i ai ha’atau me’a ‘oku ‘ikai ke totonu ko e taimi eni mo e feitu’u ke tau fakatonutonu ai ‘oku ta’efakapotopoto ia ke toki omai ha kakai kehe ‘i ha kuonga kehe ‘o fakatonutonu ‘a e me’a na’e ‘ikai ke tau hanga ‘o ‘ai ke totonu.

Ko e hoko pē Sea ‘oku ou fiema’u pē ke mahino kiate au ‘a e tūkunga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi tu’utu’uni ‘a e Fale ko eni tautautefito ki he ngāue ‘a e ngaahi komiti. Na’e tuku mai ‘a e ngāue ko eni ki he Komiti Pa’anga ke mau lele atu ‘o fai ki ai ‘a e ngāue pea na’e ‘osi maau ‘a e ngāue ‘o felotoi ‘i he me’a kehe ko e ‘aho ni ia kuo kehe ia kuo toe fakafoki ia ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ki’i fakatonutonu atu Sea.

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: Kehe ia pea mei he me’a na’e loto ki ai e Komiti Pa’anga.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Fakatonutonu Minisitā *MEIDECC*.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea ‘oku ou ki’i fie fakamahino pē au ia na’e ‘ikai ke fai ha felotoi pea tatau pē mo e ‘aho ni, ‘i he ‘uhinga tatau pē. Pea mo toe fakatonutonu pē ‘a e toutou sai pē ‘a e moto ia ‘a e *Side School* ke fai e me’a totonu. Ko e toki ‘osi pē eni e tipeiti Sea tonu lōua pē ia founa pē ia ‘oku kehekehe pea ‘oku ‘i ai pē ‘uhinga hono ‘ai mālō Sea.

‘Ikai ke faitu’utu’uni ‘ū Komiti Tu’uma’u ki he ngāue Fale Alea

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Sai ka u ki’i tokoni pē Fakafofonga ē. Ka u tokoni atu pē ki he Feitu’una. Ko e komiti Hou’eiki ‘i he Fale ni ‘oku ‘ikai ke mou me’a atu moutolu komiti pea pehē mou me’a mai ko e tonu pe ko e, ko e, ‘e tali ia. Mou ō pē moutolu ‘o fakama’opo’opo pea mou foki mai ki he Fale ni ko e Fale te nau faitu’utu’uni. ‘Oku ‘ikai ke faitu’utu’uni e komiti ia he Fale, ka ‘oku ‘alu ki he ngaahi komiti koe’uhí ke fakasi’isi’i e ngāue ‘a e Fale pea ko e ngāue eni ‘a e komiti ‘oku foki mai mo e Komiti Pa’anga. Pea ko e tu’unga te u ‘i ai he taimi ni te u pāloti pē au, pē ‘e tali pē ‘ikai tali ko e me’a kehe ia.

Ka ko e totonu mo’oni ‘aupito e Feitu’una ‘ikai tanu ia he’ikai puli ‘a e mo’oni ia ka ko e me’a ‘oku ou fiefia ai ko e Pule’anga ko eni ‘oku ‘i ai pē ‘enau ngaahi folofola ‘oku nau ngāue’aki. He’ikai ke lava ha Pule’anga ‘o mavahe mei he ‘Eiki kuo pau pē ke kau e ‘Eiki pea kapau ‘e ‘ikai kau e ‘Eiki ko e koto kulanoa ha Pule’anga he fonua ko eni. Ka ko e fonua ko eni kuo ‘osi tāpuaki’i pē ia he ‘Otua talu pē mei mu’aki a’u mai ki he taimi ni. Tau ‘amanaki tautolu te tau ngoto hūfanga he fakatapu e fonua ni, ‘ikai ke ‘ilo pē ko e hā e me’a ‘oku tau kei tu’u ai

‘a Tonga he kolope, kai kehe ko e fokotu’u ē kuo ‘osi ‘omai mei he komiti ko u pehē ke tau pālōti.

Lord Tu’iha’angana: Sea kātaki ki’i tokoni atu pē ‘aku ia, ko e tokoni atu pē mo’oni e me’a ‘oku ke me’a ki ai pea mo e tokoni atu ki he me’a ko ia hangē pē ko ia na’e me’a ki ai ‘a Tongatapu 2 fekau’aki mo e komiti Sea. Pea neongo ko e to’u Fale Alea fo’ou eni ka te u ‘oatu pē au e fo’i hisitōlia ko ē ke tokoni atu ki ho’o me’a, ‘a e ngaahi komiti ‘i he ngaahi ta’u ko eni kuo ‘osi mo e ngaahi ta’u na’e hoko atu. Na’e ō ‘o fai e ngāue pea ōmai ia ‘o fakahū mai ki heni pea ta ko ē ‘oku ‘i heni e kau taki ia ko eni, a’u ki he Sea e Komiti hiki ia he me’a kehe me’a ko ē na’e tali he komiti hiki ia, ko ‘ene pehē atu pē me’a nau hiki nautolu ‘i he feitu’u, ‘a ia ‘oku ‘ikai ke pau, mo’oni ‘aupito ho’o me’a ‘akoe mai pē ngāue ‘a e komiti pea toki...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō. Na’e ‘i ai pē komiti na’e mea’i pē he ‘Eiki Palēmia na’e ‘i he tēpile ko ē, Minisitā Pa’anga ko eni na’e toki ‘osi tau sītu’a mei he ta’u kuo ‘osi. Na’a na me’a mai ki hē pea na’e faipē me’a tatau hangē mo e me’a ‘oku ke me’a’aki, ‘osi pē pea omai ‘o pālōti’i he Fale ni ‘ikai ke tui e Fale ni ki ai ‘i he Pule’anga ‘o e Palēmia tapu pē mo ia kuo pekia, ‘ikai ke tali pea hoko atu leva ‘a e ngāue. Ka na’e ‘omi ‘a e ngaahi fakakaukau hangē pē ko ia ‘a e fakakaukau ‘oku ‘omai he Feitu’una. Pule’anga ko eni ko honau taimi ‘a eni ko eni ‘oku nau me’a mai’aki ‘enautolu. Hou’eiki ko u pehē ke tau pālōti.

Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e pepa pea mo e fakamatala pea mo e fakatonutonu na’e ‘omai he Komiti Pa’anga fekau’aki pea mo e Lao Pa’anga ko eni.

Tau pālōti pē ‘a e ki’i fakatonutonu na’e fakatonutonu he komiti ‘a ia ko e kongā ‘oku ‘ikai ke tali e fakatonutonu ki he Lao Fakaangaanga Fika 2/2022. Lao ki he Fakahū atu ‘a e Pa’anga ki he 2023 ki ha Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’anga 2022 ‘oku hā ‘i he fakalahi. ‘A ia ko e me’a ko eni ia na’a mou tui pē moutolu ki ai ‘Eiki Minisitā Pa’anga ē ‘oku tonu. ...

<007>

Taimi: 1550-1555

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ... Pea ko e fakatonutonu ko ia ‘omai ‘e he Komiti Pa’anga ‘oku ou kole atu pē au ke, tali pē ‘e moutolu e fakatonutonu ko ia.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ke tokoni atu pē. Ko e, na’e ‘i ai ‘a e fanga ki’i fakatonutonu iiki ia na’e felotoi pea na’e tali pē ia.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Na’e tali pē ia.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ka ko e fo’i fakatonutonu pē ko ē ko u fai hono malanga’i na’e ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Sai ko e fo’i fakatonutonu ko ē ‘e 2 ko ē ‘a ia ko ē ‘oku hā ‘a ia te tau pālōti fakalukufua ai ‘a e lipooti, ke tali ‘a e ngaahi fakatonutonu ki he Polokalama Patiseti ‘Esitimeti Fakaangaanga ki he ta’u fakapa’anga 2022 ki he 2023 ‘a ia ‘oku hā ‘i he fakalahi 2. Mou ‘osi mea’i pē ‘a e fakalahi 2 ‘oku ‘asi atu pē ia na’e tānaki atu pē ia ke tali ‘a e ngaahi fakatonutonu e Fakamatala Patiseti 2022/2023 ‘a ia ‘oku hā ‘i he fakalahi 3 hangē ko

ia ‘oku mou mea’i. Ko ia ‘oku loto ke tali fakataha ‘a e lipooti ko eni hangē ko e me’a ko ia na’a ku lave ki ai, ki he fokotu’u ‘e 2 ko eni fakahāloto ki ai ...

‘Eiki Palēmia: Sea kātaki pē ko e ‘ai pē ke fakama’ala’ala. ‘A ia ko e me’a ‘oku tau vouti ki ai pē ‘e toe liliu mei he ta’u 15 ki he 10 ‘a e me’a ko ē. Ko e ‘uhinga pē ke fakafaingofua’i ‘a e fokotu’u ko eni ‘oku fai ko ē ki ai ‘a e ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘i loto kotoa pē ia ‘o a’u ki he hiki hake mei he peseti ‘e 3 ‘oku ‘i loto kotoa pē ia. Ka ‘oku ou kole atu pē au ki he Feitu’una ko u tui kuo mou ‘osi mea’i pē ‘emoutolu.

‘Eiki Palēmia: Ko ia.

Dr. ‘Aisake Eke: Tapu pē mo e Feitu’una pehē ki he Hou’eiki Komiti Kakato. ‘A ia ko e palakalafi fakalahi 2 eni ‘oku tau ‘i ai. ‘A ia ko e me’a eni ko ē felāve’i hangē ko e me’a ‘a e Palēmia ki he Patiseti ko eni ke liliu mei he 10 ki he 15 ‘alu mei he vāhenga. Ko ia mālō Sea ka tau toki hoko atu ki he fakalahi 3. Mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘A ia ko ena kuo nau ‘osi mea’i pē ia ‘enautolu. ‘Io ‘e Tongatapu 10 kau hoko atu ‘eku pāloti fakamolemole.

Dr. Pohiva Tu’i’onetoa: Tapu pē mo e Sea pea tapu mo e Hou’eiki. Ko u ki’i fihī pē te’eki ke fu’u loko maau ‘eku fakakaukau he ‘ai ke tau pāloti, pea ko u ki’i fakahoko atu pē. Ko e anga foki ‘a e fononga ‘o ha me’a ‘oku hangē ko e me’a na’e fai ki ai ‘a e lave, ko e *consistency*. Te tau e me’a he ta’u ko ē pea tau a’u mai ko ē ki he ta’u ko ē ko e ngaahi *convention* ia fakatauhitohi. *Consistency* te ke fai ma’u pē ‘a e me’a tatau koe’uhi kae faingofua ‘a e *comparison* kae ‘oleva ‘oku ‘i ai ha ‘uhinga lahi ke liliu ai. ‘Oku ‘ikai ke pehē ia ke tapu ‘a e liliu. Sai, ko e me’a ia ko ē ‘oku tau ‘i heni ai he ‘aho ni. Ko e *consistency* kae lava foki ‘o *compare* ‘a e fika ‘o e ta’u ko ē ki he ta’u ko ē.

‘A ia ko e, kapau ‘e fai ha liliu, pea ‘oku ai leva ‘a e toe ki’i *requirement* ia ‘e taha ‘oku talamai *disclose* ‘a e ‘uhinga ko ia ‘oku ke liliu ai. Ko ‘eku ki’i fehu’i pē ia ‘a’aku, ‘osi talamai ‘e he Pule’anga ‘oku ‘i ai pē ‘uhinga ‘oku nau hanga ‘o liliu ai, ‘oku ‘i ai pē ‘uhinga lelei. Ko ‘eku fehu’i, ‘oku ‘i ai ha ki’i sētesi ‘oku ‘ai ‘i he me’a talamai ‘oku mau fetongi mei he *category* kato ko ē ki he kato ko ē koe’uhi ko ē. Pea te u faingofua leva ‘eku me’a ‘a e anga ‘eku fakakaukau. He koe’uhi ko e liliu ia kuo pau ke fai ia he’ikai ta’ehoko ia he taimi kotoa. Ka ‘oku fiema’u pē foki he taimi tatau ke *consistent* ‘a e me’a koe’uhi kae faingofua ‘a e anga e ha’u mei he ta’u ko ē ‘o ‘alu ki he ta’u ko ē. Ko e ki’i fehu’i pē ia pē ‘e loto pē Pule’anga na’a ‘oku ‘i ai pē ha ki’i me’a ia kuo ‘osi kakato pē ia hē ka tau fononga kitautolu. Mālō Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu pea mo e Feitu’una Sea. Ko u tui ko e kole fakamolemole pē koe’uhi ko ‘etau toutou foki mai he me’a ko eni. Ka ‘oku ou tui ko u ‘amanaki pē ke fakamahino pē ko eni pea ‘uhinga pea tau hoko atu. Sea kuo ‘osi fakapapau’i ‘i he Patiseti ko eni ko e laine ko e 9 miliona he’ikai ke ngāue’aki e patiseti vahe. Ko e me’a ko ia ‘oku fai ki ai e talanoa ko e 6.7. Ko e fokotu’u ko ē ke fai’aki ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga ke ngāue’aki ‘a e 6.7 ko ia mei he 9 ‘oku ‘i loto ia he vouti vahe.

Sea ko e fokotu'u ko ia na'e 'oatu leva pea fokotu'u ki he vouti 'a e, ki he *cat* 15 ko ē 'a e Pule'anga tu'u eni 'i he polokalama 4. Ko e polokalama 4 ko eni Sea 'oku 'i ai pē 'a e polokalama si'i ai polokalama si'i hono (2) ka ko e sēniti ko ia 'oku fai ki ai e talanoa tu'u ia he polokalama si'i hono (5). ...

<008>

Taimi: 1555-1600

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... Ko e Lao ki hono Pule'i e Pa'anga 'oku lava ha fa'ahinga mahu'inga pē 'o 'alu holo pē he polokalama. Kapau ko ha 'alu ko ha polokalama kehe 'oku 'i ai hono fakangatangata peseti 'e 10. Ko e fokotu'u na'e 'oatu ko e fokotu'u ngāue 'alu hifo ko eni ki he fakaikiiki na'e fehu'i mai 'oku fakalao. Kuo 'osi fakapapau'i atu 'oku fakalao. 'Oku 'i lotu.

Ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e tokanga ko e mahino pē 'oku hulu 'aki 'a e fakafuofua e vahe 'a e hiva miliona kae fokotu'u mai ke tau toe tānaki ke lahi. 'Oku 'ikai ke fakapotopoto ia he sio 'a e Pule'anga. Ko e fakaikiiki ia 'e Sea 'a e me'a ko eni 'oku 'oatu pea 'oku tau 'osi talanoa 'oku 'i lotu fakalao 'a e founa pea mo hono tu'utu'uni ke 'ave holo 'a e pa'anga 'i he ngāue.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki tau pālōti ē.

Lord Nuku: Sea kātaki pē Sea he fakalōloa.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'a mai. 'Eiki Nōpele 'Eua.

Lord Nuku: Ko 'eku 'uhinga ko ē 'oku ou toe fakahoha'a atu ai 'Eiki Sea koe'uhí ko e lao ko eni 'oku 'amanaki ko ē ke tau hanga 'o pālōti'i. 'A e fo'i kupu 'uluaki, 1, 2, 3, 4.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fakamolemole 'Eiki Nōpele 'oku 'ikai ko ha lao eni ia 'oku tau pālōti'i ko e fokotu'u ko ē na'e 'omai he Komiti Pa'anga ko ia te tau pālōti'i.

Lord Nuku: 'Ikai ko e 'uhinga ia 'Eiki Sea ko e lao ko eni ko ē te tau iku ko ē ki aí ko e me'a ko ē na'e 'omai ko ē he, he 'ai ko ē he Komiti Pa'anga ko u tui ko e me'a ia 'oku tonu ke 'uluaki pālōti'i.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ko ia eni.

Lord Nuku: Pea toki 'alu leva ki hē kae tukuange, tukuange 'a e fo'i me'a ia ko ē ke 'atā he koe'uhí ko e laó ko e 'uhinga ia ko ē 'oku ou lave atu ai ki he laó ko e me'a ko ē na'e 'omai ko ē he Komiti Pa'anga ko e me'a ia 'oku tonu ke tau pālōti'i pē 'oku tali 'e he Fale pē 'ikai.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fakamolemole 'Eiki Nōpele ko ia eni 'oku 'ai ke tau pālōti'i 'a e me'a na'e 'omai he Komiti Pa'anga.

Lord Nuku: Mālō 'aupito Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io mālō. Te tau ko u pehē ke tau pālōti kehekehe pē mu'a he ē he 'oku mou 'osi mea'i pē 'e moutolu. Ko e kongā 'uluaki fakatonutonu 'oku tali pē ia he Pule'anga 'a e fakatonutonu ia na'e 'omai ko ē he komiti ko e ua mo e tolu 'oku ou faka'amu

ke tau pālōti ai pē ‘oku tali ‘e he Pule’anga ‘a e fakalahi patiseti ko eni na’e ‘omai he Komiti Pa’anga.

Ko ia ‘oku ne tali ‘a e fakatonutonu ki he Polokalama Patiseti, ‘Esitimetri Fakaangaanga ki he Ta’u Fakapa’anga 2022/2023 ‘a ia ‘oku fakahā ‘i he fakalahi ua ‘a e Komiti Pa’anga fakahā loto ki ai hono nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a ‘Uhilamoelangi Fasi, ‘Aisake Valu Eke. Loto ki ai ‘a e toko ua Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mo ‘Eua Fika 11. Kātaki pē ‘o ki’i, ki’i ...

Kalake Tēpile: Toko tolu ‘aki ‘a ‘Eua 11 ‘Eiki Sea kātaki.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai hiki hono nima.

Pālōti ‘ikai tali Fakatonutonu ki he Polokalama Patiseti 2022/2023 fakahā fakalahi 2 Komiti Pa’anga

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, Veivosa *Light of Life* Taka, ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā ‘o e Fefakatau’aki, ‘Eiki Nōpele Fohe, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. ‘Ikai ke loto ki ai e toko hongofulu mā nima (15).

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki. Fokotu’u hono tolu. Ke tali ‘a e ngaahi fakatonutonu ki he Fakamatala Patiseti 2022/2023 ‘a ia ‘oku fakahā ‘i he fakalahi tolu ‘a e Komiti Pa’anga ‘a ē na’a nau fokotu’u mai ko ia ‘oku loto ki ai pea fakahā mai hono loto hiki hono nima.

Pālōti tali Fakatonutonu ki he Fakamatala Patiseti 2022/2023 fakahā fakalahi 3 Komiti Pa’anga

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a ‘Uhilamoelangi Fasi, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Aisake Valu Eke, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone, ‘Eiki Nōpele Fohe, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana mo Veivosa *Light of Life* Taka, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Sea ‘oku loto ki ai e toko hongofulu mā nima (15).

Dr. ‘Aisake Eke: Sea tu’u atu pe au ‘o hūfanga pē he fakatapú Feitu’una pehē ki he Hou’eiki ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē Sea.

Veivosa Taka: Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ko e tali nau 'ai atu 'uluakí ka nau ki'i fakamaa'ulōloa he ko u vakai ki ho'omou ngaahi tēpile 'oku 'i ai e ni'ihi 'oku ou fakatokanga'i ko e, ko e Fakamatala Patiseti pē eni ia. Ko e fakatonutonu ko ē ki he 'Esitimeti ia kuo 'osi ...

<009>

Taimi: 1600-1605

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: ... 'a e fakatonutonu ki he 'Esitimeti. 'Io fakamolemole, ko ia 'oku 'ikai ke tali eni fakahā mai ia, toko fiha, Kalake.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke 'i ai ha fakahā loto pehē ia Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Ikai ha fakahā loto ki ai, Hou'eiki ko e tu'unga ē 'oku tau 'i ai he taimi ní, mālō.

Dr. 'Aisake Eke: Tapu pe mo e Feitu'una pehē ki he Hou'eiki Komiti Kakatō, fakamālō atu pe mālō 'aupito 'a e fai e ngāue ko ení. Fakamālō 'aupito ki he 'Eiki Palēmiá pehē ki he Kapinetí Hou'eikí mālō 'aupito e lava e ngāue ko ení, mālō 'aupito.

'Eiki Palēmia: Sea fakamālō atu ki he 'Eiki Sea Komiti Pa'angá fakatauange pe te tau hokohoko atu ā tau ngāué fakatahá. Pea ko u kole atu ai leva kapau 'oku toe 'i ai ha me'a ia 'oku tokanga ki ai ha taha ka 'ikai pea tau pāloti ā 'a e me'a ko eni 'a e pa'angá. Pe ko 'etau felotoi ā Sea ko u kole atu pē mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mo'oni 'aupito ke me'a ki ai 'Eiki Palēmia te'eki ke fai ha pāloti fakalukufua 'a e fo'i lao ko ē na'e tokanga ki ai 'a e 'Eiki Nōpelé. Ko e 'ai eni ke tau pāloti fakalukufuá, fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu. Hou'eiki ko e me'a ē 'oku me'a mai'aki 'e he 'Eiki Palēmiá. Toe 'i ai ha taha 'e tokanga ki ha me'a 'i he Patisetí pea mo e Fakamatala Patisetí. Fokotu'u pea pou pou.

Lord Fakafanua: Sea kātaki pe ko e fakamanatu atu 'e tau 'asenitá 'oku toe fokotu'u faka-Fale Alea 'e taha ke alea'i, tukukehe kapau 'e fakafoki ka tau hoko atu.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Oku 'i ai foki 'a e fokotu'u fekau'aki pea mo e ngaahi hiki 'i he, mo'oni 'aupito Sea 'a e 'Eiki Nōpele Fika 2 ka ko e 'Eiki Sea ia 'o e Fale Alea.

Lord Fakafanua: Ko ia Sea ko e Fokotu'u faka-Fale Alea fika 1 *item* fika 4.5 Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 4.5 ke fakalahi e pa'anga tokoni fakavāhengá ke monomono 'a e ngaahi tu'utu'uni ki hono ngāue'aki e pa'angá, tokoni fakavāhengá, ngaahi 'a'ahi ki he vāhenga 'i tahí, ngaahi 'a'ahi ki tu'apule'angá, 'ofisi e kau Fakafofonga mei tahí, tokoni ki he folau vakatahi 'a e ngaahi vahefonuá. Me'a mai 'e Fakafofonga ha'ana e fokotu'u ko ení.

'Eiki Palēmia: Ko e ki'i tokoni atu pe Sea ki he Fakafofonga na'a ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'a mai

‘Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu’una tapu mo e Hou’eiki Komiti Kakatō ko u tui ko e ‘uluakí pe mahalo na’a fai ha feme’a’aki ai Sea. Ko e anga pe fokotu’u he ko e kātoa e me’a ko eni e *subsidies* ko eni ki he ngaahi folau mo e me’a na’e ‘osi fai e feme’a’aki ai kae tukukehe pe kapau ‘oku loto e Fakafofonga ia ke holomui ka tau toki vakai atu ā e hiki e *constituency fund* ki he takai hokó.

Ko e ta’u pe eni ‘e taha hono hiki hake ko eni ‘o 3 kilu Sea. Ko e ‘uhinga pe ‘aku ke na, na’a laumālie lelei pe ‘a ‘Eua kae toki vakai’i ā e takai hokó mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga ‘Eua, na’e ‘i ai pe kongā na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga Tongatapu 10 ‘o fekau’aki pea mo e ‘ū pa’anga he *subsidy* na’e faka’ilonga’i ‘aupito pe ia he’etau lolotonga e feme’a’akí pea na’u pehē pe te ke me’a hake ‘i he fekau’aki mo e Minisitā Pa’angá. Ka ko eni ‘oku me’a mai ‘e he Palēmiá kole pe ki he Feitu’una pe ‘e toloi pe mu’a ‘a e hiki ko ē ‘a e kongā ‘uluakí. Ka te nau tokoni atu pe nautolu ki he ngaahi loma 2, 3, 4, 5 mo e 6, ko koe pe, ko e Feitu’una pe mau tatali ki ai.

Dr. Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko u fakamālō lahi ‘i he faingamālie ka ko u loto pe mu’a Sea ke u fai pe ha ki’i malanga he’eku fokotu’ú. Pea tuku atu pe ia ko e hā ‘a e loto e Falé ni pea mo e Feitu’una.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ko e tu’u ia he taimí ni ke ke mea’í ‘osi mea’i ia he Falé ‘a ho’o me’a ko ē ke me’a ki aí. Koe’uhí ko ‘etau taimi ‘atautolu ko ‘ene hoko ‘a e 4 he’ikai ke u toe hoko atu au te tau toloi tautolu ki ‘auhu.

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea, koe’uhí ko e taimí pea kole atu pe na’a lava toloi ki ‘auhu ‘e nounou ‘aupito pe ‘eku ki’i malanga ‘e faí.

‘Eiki Palēmia: Sea kapau ‘e me’a pea tau pāloti ‘Eiki Sea koe’uhiā pē ko e taimi ‘o kapau ‘oku, he na’e ‘osi me’a’aki ‘e he Fakafofongá hangē ko ho me’á, ‘a e me’a fiema’u ko ē ke hikí na’a pea mo e Sea Komiti Pa’angá na’a ne talamai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga. Pea ‘oku tatau pe mo e Pule’angá he’ikai pe ke tali ‘a e hiki ia ko eni ‘i he fo’i ta’u fakapa’anga ko eni Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Palēmia: Ko e ‘ai pe ke fakanounou pe pea mo fakamahino pe ki he Fakafofongá tukukehe kapau ‘oku fie malanga pe ia ko e ‘uhingá ‘oku ‘i ai hono faingamālie ka ko e kole atu pe ke tokoni atu pe ki he’etau fonongá mālō.

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea ko u kole atu pe ke mai pe ha ki’i faingamālie mahino pe pe ko e hā e tūkungá ia kae fai pe ha ki’i ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Kole atu au Sea ke tau pāloti mu’a ‘osi mahino kātoa ‘ū me’a ia ko eni mālō.

Vātau Hui: Sea lava pe ke u ki’i fakahoha’a Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Io me’a mai ‘a e 17.

Vātau Hui: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, tapu pea mo e ...

Taimi: 1605-1610

Vātau Hui: ... Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni. Sea 'oku ou kau pē au ia 'i he, ko u vakai ko ē ki he fokotu'u ko eni 'i he 'asenita, 'oku 'i ai pē ki'i me'a 'e taha 'oku ki'i fo'i kongā 'e taha Sea 'oku ou fie fokotu'u 'e au pē 'e tali ia 'e he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Pule'anga. Ko e tokoni ko ē, kātaki ange ke ki'i 'ohake angé mu'a ki he 'asenita ko eni 'a e, ko e ki'i, ko ia ko e fika 6, tokoni ki he vaka, ki he folau vakatahi 'a e ngaahi vahefonua.

Sea 'oku ou tui ko homau halafononga foki ia 'amautolu, ka te u nofo pē ai Sea, kātaki pē. Ko 'eku kole pē kapau 'e faka'ilonga'i pē 'a e fika 6, he 'oku ou tui au 'oku 'osi mea'i pē ia pea 'oku ou tui ko ia ka mau toki tolotolo 'emautolu ki he Minisitā Pa'anga.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ka u ki'i tokoni atu pē ki he Fakafofonga. Na'e 'uhinga hono 'ai Sea, 'oku 'i ai pē faingamālie ke na talanoa ai mo e Minisitā Pa'anga he ko e toki paasi ē 'etau patiseti. 'Oku mahino pē ki he matu'a ni ia 'enau 'uhinga ko honau ongo vaka. Pea 'oku 'i ai pē ki'i matapā 'oku ava, ko e Minisitā Pa'anga. Ka 'oku ou kole atu ki he, ka 'ikai ke tau pāloti pea tuku atu ki he to'u Fale Alea hoko. Mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'E Hou'eiki Pule'anga ki'i fakamolemole pē ...

Vātau Hui: Sea, ko 'eku 'uhingá Sea ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ki'i me'a hifo Fakafofonga ki lalo ē. Hou'eiki Pule'anga fakamolemole mou laumālie lelei pē moutolu. Ko 'eku pehē pē 'e au ke tau fonofononga atu pē tautolu, 'oku ou loto au ke fai mo 'osi 'a e ngāue, ka u hifo au, ko e 'osi pē au 'i he efiāfi ni. Kuo 'osi me'a pē Sea ko 'eku 'osi pē 'aku eni he efiāfi ni. Pea 'oku ou pehē ke tau fononga atu ai leva ke fai mo 'osi, ka tau me'a ā ki ha me'a 'e taha hē, ka mou fakamolemole pē. Me'a mai 'e 17, koe'uhi ka tau hoko atu.

Vātau Hui: Sea 'oku ou fakamālō atu au Sea, mālō 'aupito ma'u faingamālie.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Eua, fakamalanga mai ho'o me'a 'oku ke me'a ki ai.

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea, mālō 'oku ou kole atu pē mu'a ke mou loto lelei pē ka u fai ha ki'i malanga. 'Oku mahino pē kiate au ia 'a e tūkunga 'oku 'i ai pea 'oku ou, 'oku ou kole fakamolemole atu 'i he ngaahi fokotu'u ko eni, ka ko e fai pē foki ia 'i he laumālie lelei. 'Oku 'ikai ke puli 'ia au 'a e pa'anga ia ko eni hono ngāue'aki, ka 'oku fai ange pē 'e au ia 'a e ki'i malanga ko eni.

Pea tuku atu pē ia pea tau pāloti ai pē ko e ha hono iku'anga pea ko e ngata'anga ia 'o e feinga atu 'a e motu'a ni ke, he 'oku 'i ai 'a e poini 'oku ou feinga au ke 'oatu, pea 'oku mahino pē kiate au 'a e tūkunga ia 'o e pa'anga ko eni ko e pa'anga faka-vāhenga. Ka ko e anga eni 'eku fakakaukau, na'a tau talanoa foki 'i he 'aho ko ē na'e kamata ke ha hake ai 'eku fakakaukau, ka na'e 'osi mahino pē ia ko e, ka, ka fakapa'anga, ko 'ene tu'u eni, kapau 'e fakapa'anga 'a e vāhenga 'e 17, ko e 3.4 miliona ia 'e ngāue'aki.

Pea 'oku 'osi mahino pē ia 'oku fu'u lahi ia, ka ko e anga eni ko ē 'o e mahino ko ē kiate au 'a e pa'anga faka-vāhenga 'a hono 'aonga, 'oku ou feinga ai ko ē ke fai 'a e fokotu'u ko eni. He

koe'uhi ko e pa'anga ia ko eni 'oku ne hanga 'e ia 'o fai 'a e ngāue pea mo e vahefonua pea mo e kakai 'oku 'i ai ki he ngaahi ngāue 'e kau lelei kiate kinautolu ko ē 'oku kaunga hangatonu ki ai 'a e pāloti. Ko 'eku vahefonua 'a'aku ia 'oku 'i ai 'emau ngaahi sosaieti kuo 'osi tu'u, 'i ai mo e ngaahi palani, pea ko e toe eni ko ē 'a e sio ko e hā 'a e seniti ke fakapa'anga 'aki, 'i he tapa kotoa pē 'o e fakalalakaka. Ka ko e me'a eni 'oku fai ko ē ki ai 'a e sio, ko e pa'anga ko ē 'e 3 kilu ko ē 'oku tau pehē ko e pa'anga faka-vāhenga 'oku tau tufa tatau ki he ngaahi vāhenga. Ka ko eni, ko e taimi ko ē 'e 'alu ai ko ē ki tahi, 'oku holo hono mahu'inga 'o na ia mei he 3 kilu ko ē 'oku tau pehē ko e pa'anga ia. He koe'uhi 'oku hiki ē totongi ē lolo, hiki ē totongi ē koloa, 'oku toe mamafa ange 'a e faifatongia mo e ngāue 'i he ngaahi vāhenga ko ē 'i tahi.

Pea ko e tu'unga ia 'o 'eku fakakaukau ko ē ke fai ange ha sio ki ai he koe'uhi ko e tu'unga ia 'o e pa'anga 'i he'ene a'u ki he lēvolo ko ia. Ka ko eni, na'e mahino pē foki ia ko e kapau 'e fai 'a e ngāue ko eni pea tau pehē ke kātoa 'a e ngaahi vāhenga, 'oku 3.4 miliona, 'ikai ke malava ia pea 'oku fu'u lahi ia. Pea na'a ku fakakaukau ke fēfē, tau'ai 'a e ngaahi vāhenga pē ko ē 'i tahi, he 'oku ou tui 'e fakamo'oni 'a e fa'ahinga ko eni 'oku nau ngāue ki tahi, 'a e tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a e pa'anga ko eni ki hono ngāue'aki. Pea kapau 'e ngāue'aki pē 'a e vāhenga 'e 7 'i tahi, 'e 'alu hifo 'a e lahi ki he 1.4 miliona. Pea kapau 'oku kei fu'u lahi ia, fu'u lahi ia, pea ko e anga eni 'eku fakakaukau, tau pehē 'ai pē ā 'a e ngaahi 'otumotu ko ē 'oku fu'u ongo ki ai 'a e hōloa 'o e mahu'inga ...

<005>

Taimi: 1610-1615

Dr. Taniela Fusimālohi: .... 'o e pa'anga ko eni ki hano ngāue'aki. Tau pehē ko Ha'apai pē mo Niua pea mo 'Eua 'oku na tu'u 'i he tu'unga 'o e faingata'a pea kapau te tau fai ia ko e 8 kilu pē pea ko e tu'unga leva ko ia ko e anga pē ia e fakakaukau he'ikai ke ...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io.

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu Sea ko hono fakafehoanaki e faingata'a ko ē 'o Niua ki 'Eua na'a mo Ha'apai 'oku faingata'a'ia ange ai ko e 'uhinga ko e 'otu motu mo 'enau mama'o ko e 'ai pē ke 'uhinga pē ke tau fakapalanisi pē 'etau feme'a'aki. He ko e 'uhinga ia 'oku ma'u hala 'o pehē 'oku tatau 'a 'Eua ko eni 'oku tau 'alu pasi 'alu vaka pē he houa taha pē houa 'e ua ki he feinga ko ē ke a'u ki Niua ha mahina 'e 1. 'Ai pē ke tau fokifoki mai pē ki he mo'oni fakamolemole.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō 'oku kehekehe pē 'a Tongatapu ia mo tahi 'oku 'i ai e ngaahi monū'ia ia 'o tahi 'oku 'ikai ke ma'u ia 'i Tongatapu.

Dr. Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ka ko e anga pē fakakaukau pea ko e seniti ko ia 'e pau pē ke 'i ai hano malu'i. He koe'uhī ko e mahino mai 'i he kuohili 'oku 'i ai pē hono ngaahi palopalema. Ka 'oku pau pē ke fakapapau'i hono ngāue'aki 'oku ngāue'aki 'i he founa malu. Pea ko e anga pē ia 'o e fakatangi mo e kole ki he Palēmia mo e Minisitā Pa'anga na'a ko e ki'i lahi ko eni na'a lava pē 'o ma'u mei he ngaahi *grant* ko eni 'i he peesi 152 ke fakakakato'aki e ngaahi fatongia 'i tahi. 'Oku mahino pē kiate au e tūkunga 'o e Patiseti mo e ngaahi me'a 'oku tau tālanga ki ai ka ko e anga pē ia 'eku fokotu'u fakakaukau.

Pea ‘oku ou kole fakamolemole atu pē na’a ‘oku hoko e motu’a ni ke ōmai ‘o fai ha me’a fo’ou ho Fale Sea ka ko e anga pē ia ‘o e fakakaukau mo e mateaki’i ‘a e fatongia ‘oku fakahoko ‘i he vahefonua pea mo e fokotu’utu’u ‘oku fai. ‘Oku ‘i ai ‘a e palani ngāue pea mo e ngāue ke fai pea ‘oku ‘i ai e fiema’u seniti ki ai ki he ngaahi ngāue ko ia. Pea ‘oku ou tui ka ma’u ē ‘e toe lelei ange ‘a e faifatongia ‘oku tau sio ki ai.

Ko e ngaahi vāhenga kehe tau toki sio ki ai he ta’u kaha’u ka ko e anga pē ia ‘a e tokanga ‘a e motu’a ni ki he faifatongia mei tahi he koe’uhí ‘oku ‘alu ‘a e taimi ia mo e liliu ‘a homau ngaahi fatongia ‘oku fakahoko ‘i tahi ke mau ngāue taimi kakato pea mo e kakai pea mo e seniti ko ē ‘oku ma’u mei he Fale Alea mo ha toe tokoni kehe kau ai pē pea mo e Pule’anga ke fakahoko e ngaahi fatongia ko eni.

Pea ko ia ‘oku ‘oatu ai pē ‘a e fakakaukau ia ko eni pē ko e hā ho’omou feme’a’aki ki ai fiemālie pē au pē ko e hā ho’omou tu’utu’uni ka ‘oku faipē ‘eku fokotu’u ‘a’aku ia pea mo e fokotu’u fakakaukau ko eni ‘i he laumālie lelei ke fakahoko’aki ‘a e ngaahi fatongia ko ē ‘i tahi he ko e tokoni pē ia ki he Pule’anga hono fatongia fakalukufua ko ē ki he kakai. Pea ko u tui ko e seniti ko eni ‘oku mau ma’u he pa’anga fakavāhenga mau ngāue hangatonu’aki pē pea mo e kakai ki he ngaahi me’a ‘oku nau fiema’u koe’uhí ko e lēvolo ko ē ‘i he fakavāhenga.

Pea ko ia Sea ko e anga pē ia ‘o e fokotu’u mahino pē kiate au e toenga e ngaahi fokotu’u ia ‘e ‘alu ia ki he ‘ofisi ‘o e Sea ki he Fokotu’u Fika 2 ki he liliu ‘o e Tu’utu’uni pea pehē foki ki he fika 3 ki he ‘a’ahi ki tahi ‘oku ‘ikai foki ke ‘i ai ha pa’anga ia ‘e fiema’u ki ai ko e ‘omai pē ia ki heni ke tau mea’i ‘e lahi ange homau taimi te mau fe’alu’aki ‘i he ngaahi ngāue ‘i he vaha’a homau ngaahi vahefonua pea mo Tongatapu ni.

Ko e fokotu’u hono 4 ‘a e talanoa ko eni ki he ‘a’ahi ko eni ki tu’apule’anga ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga ia heni.

Veivosa Taka: Sea ki’i tokoni ki he Fakafofonga.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Tali pē he Feitu’una e tokoni Fakafofonga ‘Eua? ‘Io me’a mai ‘e Ha’apai 13.

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu’una Sea, tapu mo e Fale ‘Eiki. ‘Eiki Sea ko e tokoni ko e fokotu’u lelei eni ka ko e taimi ‘oku ki’i manifi e taimi. Ka ko ‘eku tokoni ke ki’i mohetoloa tu ki he ta’u fakapa’anga hoko ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘e ta’efiema’u pa’anga ka ko ‘etau sio ko eni ‘oku tau *deficit* ‘aki ‘a e fu’u 30 ka ko e anga pē ‘eku tokoni ki he tokoua ko e fokotu’u lelei ka ko e taimi ‘oku hala mālō Sea.

Dr. Taniela Fusimālohi: Mālō Sea faka’osi atu ai pē ‘eku fakahoha’a. Ko e fokotu’u ko ē hono 4 ‘a e fekau’aki ko ē pea mo e folau ki tu’apule’anga mahino pe ia ‘ikai ke kole ia ai ki ha pa’anga kuo mahino pē ‘e fakafoki he ‘ofisi ‘o e Sea, ka ‘oku mahino ko e fekau’aki ko ē ‘atautolu mo hotau kakai ko ē ‘i tu’apule’anga ko e me’a ‘oku mahu’inga ke fai ki ai ha ‘a’ahi he taimi.

Ko ē ‘oku mahino mai ko e 400 miliona ‘oku tau ma’u meite kinautolu he ta’u ko ‘enau lī mai ko e ‘ofa ki honau ngaahi fāmili. Pea ko ‘etau fe’uhi’aki ko ē mo kinautolu he ko e tu’o taha pē he ta’u ka ko ‘etau fe’uhi’aki ko ē mo kinautolu ‘oku fakatupu ai ‘a e mafana ko ē ‘oku ne hanga ‘o ‘omai ke toe lahi ange ‘a e pa’anga ko eni. ...

Taimi: 1615-1620

Dr. Taniela Fusimālohi: ... Ko e fokotu'u ko ia hono 5 'oku tuku pē mo ia ki he 'ofisi 'o e Sea koe'uhi ko kimautolu ko ia mei tahi 'oku mau faingata'ia koe'uhi ko e 'ikai ke 'i ai ha 'ofisi ke mau ngāue'aki. 'Oku 'i ai pē 'a e fakakaukau ke fokotu'u atu pē ia ki he Sea e Fale Alea ke ai ha'ane fakakaukau ki ai pea mo e 'ofisi. Na'a lava 'o 'i ai hamau 'ofisi ke mau ngāue'aki fakataha 'aki pē 'a mautolu pē ko ia mei tahi 'ofisi pē 'e taha 'o hangē ko e Hou'eiki Nōpele ke mau ngāue'aki.

Ko e fokotu'u ko ē hono 6 ko ē kuo mahino mai pē 'e Sea ko ē 'e hoko atu pē ia 'a e *subsidy* e folau vakatahi pea 'oku fakamālō ai ki he Pule'anga. Ko u tui pē ko e ngata'anga ia e ki'i fakahoha'a Sea kae tuku atu pē pē ko e hā hono iku'anga 'eku fokotu'u pea te u tali fiemālie pē. Mālō.

Lord Fakafanua: Sea mahalo ko e tokoni pē ki he me'a 'oku fakamalanga ki ai 'a e Fakafofonga 'Eua 11 pea ko 'ene fokotu'u eni. Koe'uhi pē 'oku fekau'aki e ni'ihi e ngaahi kupu ko eni 'ene fokotu'u 'i he ngāue ko eni e 'ofisi 'o e Fale Alea. 'E makatu'unga pē 'i hono fakapa'anga'i 'e he Pule'anga 'a e ngaahi fokotu'u ko eni.

Pea mahalo ko e tali nounou ia ka ko e ni'ihi e ngaahi fokotu'u hangē ko e 'ofisi 'o e kau Fakafofonga mei tahi na'e 'osi fai pē fakatalanoa ki ai pea ko u tui 'o ka loto 'a e Pule'anga ke fakapa'anga 'e lava pē ia 'i he *policy* ko ia 'a e Fale Alea 'o hangē pē ko e taimi na'e fokotu'u ai 'a e 'ofisi ko eni 'o e kau Nōpele. Na'e 'ikai ke fakahū ia he 'esitimetri na'e alea'i pē ia pea na'e loto pē Pule'anga ke fakapa'anga'i pea na'e tali pē he *policy* 'a e Fale Alea.

Ko e toenga e ngaahi fokotu'u Sea ko u tui ko e me'a pē ia ke toki tu'utu'uni ki ai e Fale pea ka loto e Pule'anga ke fakapa'anga'i ko 'ene lava ia. Ka 'ikai toki kole mai he ta'ufo'ou. Mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fakamālō atu 'Eiki Nōpele Fika 2 'o Ha'apai ka ko e Sea Fale Alea ia. 'E Fakafofonga ko u ki'i faingatā'ia tama hono 'ai ke pālōti'i 'etau fokotu'u ni. Ko e 1, 2, 3 'oku mo e 6 'oku ke me'a mai ki he Pule'anga. 4 mo e 5 ki he 'Eiki Sea e Fale Alea. Ka ko ē kuo me'a mai 'a e 'Eiki Nōpele Fika 2 ko e fokotu'u ko eni ke toki 'omai mu'a ia he ta'u fo'ou. He'ikai ke lava ke ne ngāue'aki ia ko e Pule'anga kuo pau ke 'omai e pa'anga mei he Pule'anga ke fakakakato 'aki.

Ka ko e 'uhinga pē na'e kole 'Eiki Palēmia 'anenai ke 'oua te tau ngāue'aki 'a e pālōti ka ko ena kuo ke 'osi fakamalanga mai 'aki pē 'a e totonu ta'etoe veiveiua 'a e Feitu'una. Ka ko ena kuo ke 'osi me'a mai, 'e Palēmia me'a mai ka tau hoko atu.

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'una Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Ko e mo'oni pē ia hangē ko e me'a ko ia 'a e Nōpele Fakafofonga Ha'apai. Kapau te tau pālōti heni pea fo'i 'a e fo'i fokotu'u ko eni ko e 'ikai ia ke mau toe tokoni mai ki he 'ofisi, 'ikai ke mau toe tokoni mai ki he ngaahi fokotu'u kotoa ko ē he ko e 'uhinga kuo faitu'utu'uni e Fale ia 'oku 'ikai ke tali.

Ko hono tuku ko ē hangē ko e fokotu'u ko ē ko ē 'a e Fakafofonga Nōpele mei Ha'apai 'e 'i ai leva e faingamālie ke fai ai ha feme'a'aki 'o fai ai ha fetokoni'aki. He ka tau ka faitu'utu'uni

heni ko ‘emau talangofua ia ko ē ki he fo’i tu’utu’uni ko ia ‘o ‘ikai ke toe tokoni’i mai ai ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ko ena. Mālō Sea ko e anga pē e fakamanatu atu. Kapau pē ‘oku pehē pē ‘e he Fakafofonga ke tau pālōti pea tau pālōti ka ko e anga pē e fakamanatu atu ki ai ko ‘ene tali pē ko eni ‘e he Fale pē ta’etali ko e me’a ia ‘e fai ki ai e ngāue ‘a e Pule’anga. Mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Sai ‘aupito mo’oni ‘aupito pē e me’a ‘oku ke me’a ki ai. Ka koe’uhi pē ko e fo’ou ‘a e Fakafofonga. Fakafofonga ko e Feitu’una pē ‘oku mau talitali ki ai.

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea fakamālō pē au he ngaahi poini mo e tālānga. Ko e me’a pē na’e mahu’inga ki he motu’a ni ia kuo ‘oatu ‘eku fakamalanga mo ‘eku ngaahi poini pea ‘oku mahino pē kia au ia ‘e fai e fetokoni’aki he ngaahi fakatangi ko eni ‘oku fai he ngaahi fokotu’u ko ē. Ka ko u pehē ke tau ‘e fai pē kafataha ia he ngaahi palopalema mo e ngaahi me’a ‘e hoko, pea te tau kei fakatangi ai pē ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ki ha tokoni. Ka ko u pehē ke ‘oua mu’a te tau toe hoko atu tautolu ha fakafekiki heni he ko e ngaahi me’a *normal* pē eni ia mo tukupau. Na’a tau lelelele atu pē tautolu ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mahino kia au Fakafofonga. Ko u pehē pē ‘e au ‘oatu mu’a ‘a e fakakaukau ‘a e Feitu’una ki he Pule’anga.

Dr. Taniela Fusimālohi: Ko ia, ko ‘eku fakakaukau eni Sea. Fakafoki mai ā ‘eku fokotu’u.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Oua ‘e fakafoki ‘ave ki he Pule’anga. ‘Oua te ke fakafoki. ‘Eiki Palēmia, ko e angamaheni pē ia kimu’a.

Dr. Taniela Fusimālohi: Fakafoki mai ‘eku fokotu’u ke fakafoki ia ki he Pule’anga ke nau fakakaukau’i.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Ave ki he Pule’anga he taimi ni.

Dr. Taniela Fusimālohi: Ko ia. Ko ia Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Oua te ke fakafoki, ka ke fakafoki ‘e he Feitu’una ko ‘etau paasi kotoa hotau loto. Pule’anga, ko ena ko e fo’ipulu ena mou fakakaukau’i.

Dr. Taniela Fusimālohi: Ko ia ‘ave ā ki he ...

<008>

Taimi: 1620-1625

Dr. Taniela Fusimālohi: ... ‘Eiki Palēmia ke toe fai ha fakakaukau ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Io, ‘io ko ena ‘oku ‘oatu pē ka moutolu Hou’eiki Pule’anga ke mou toki me’a ki ai ka ke me’a mai ange Fika 5.

Fokotu’u ke fakatokanga’i pea ‘ave ki he Pule’anga ‘a e Fokotu’u ‘a ‘Eua 11

Dr. ‘Aisake Eke: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea pehē ki he Hou’eiki e Komiti Kakato ko u fokotu’u atu ‘e au tau fakatokanga’i pē eni ‘a eni pea ‘ave ai pē.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ko ia.

Dr. 'Aisake Eke: Mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ko ena 'oku 'e 'Eiki Palēmia mou laumālie lelei, mou me'a mai ko e fu'u ngāue lahi na'a tau fai 'o a'u ki he tu'unga 'oku 'i ai he taimi ni. Ka koe'uhí ko e laumālie lelei 'i he fakamalanga e 'Eiki Palēmia ki he Mēmipa 'o e Fale Alea 'i he'ene toka'i ho'o fokotu'ú, 'oku 'oatu pē he Pule'anga ke mou vakai ki ai. Kapau pē 'oku fe'unga pea ngāue'aki ka kuo pau ke mou foki mai ki Fale Alea ni 'o lipooti mai 'a e tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a e si'i fokotu'u fakakaukau 'a e Fakafofonga 'o 'Eua.

'Eiki Palēmia: Lelei 'Eiki Sea. Mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Palēmia. Mālō. Hou'eiki ...

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea kātaki pē fakafofonga'i pē fakamālō ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō.

Dr. Taniela Fusimālohi: Hono tali lelei he Palēmia 'eku fakatangi 'o tuku pē ai he'ene tēpile kae toki, 'e ongo'i pē foki e tangi ia he'ikai ke tuku, 'e tangi mai ki heni pea toe tangi pē ki ai mo 'ene tēpile, 'ofa atu, 'ofa atu 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Sea mahalo ... pē Fakafofonga ia ke 'oua pē toe tali ha me'a ia, 'ikai fakamālō atu pē ko ena kuo 'osi fakatokanga'i pē kae fai pē ha fengāue'aki ki ai mo e Sea 'o e Fale Alea hangē pē ko 'ene me'a na'e fai, mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki toe 'i ai ha taha 'oku toe tokanga ki he'etau Patiseti mo e Fakamatala 'Esitimetī, 'i ai ha fokotu'u ke pou pou. Sai. Kuo fokotu'u pea kuo tali ke pou pou ke tau tali 'a e Patiseti 'o e 2022 ki he 2023 'a e Fakamatala pea mo e 'Esitimetī Polokalama ko ē 'a e Potungāue Pa'anga 'i he Pule'anga 'o e 'aho ni. Ko ia 'oku loto ke tali ia fakataha mo e fakatonutonu.

Dr. 'Aisake Eke: Kātaki pē ko e ki'i tapu pea mo e 'Eiki Sea pea Hou'eiki mo e fakatonutonu.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ko ia eni. 'Oku ke me'a mai kuo u 'osi lave ki ai mo e fakatonutonu. Fakahā 'aki e loto ke tali ia hiki ho nima.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea kātaki pē ko e tokoni atu pē, fakatonutonu na'e tali mo e fakatonutonu na'e 'ikai ke tali.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ko e, ko e me'a ko ē 'oku talí ko ia 'oku tau, ko e 'ikai tali 'oku 'ikai ke toe fai ha toe, 'io. Fakamolemole pē Minisitā Pa'anga ko ia 'oku loto ke tali ia hangē ko 'eku fakamatala hiki ho nima.

Pāloti tali Komiti Kakato Patiseti 2022/2023

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pohiva Tu'i'onetoa, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, Veivosa Taka, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, 'Eiki

Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Fohe, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Loto ki ai e toko uofulu mā ua (22).

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai hiki hono nima. Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai Kalake ...

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke ai ha fakahā loto pehē. Mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō. Hou’eiki ko u fakamālō atu au kuo lava e tafa’aki ‘oku, Hou’eiki ko u pehē mou me’a pē hena ka tau hoko atu ai pē ki he’etau 4. ‘ai hake ange 4.1 mo e 4 poini, ‘a e 4.5, 4.2 ‘e Kalake ‘etau ‘asenita. 4.3, 4.3 ko e nō eni Hou’eiki. Fokotu’u pea poupu. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e fokotu’u ‘omai ‘e he Pule’anga ki he Tu’utu’uni Faka-Fale Alea ki he Nō Pa’anga Tokoni ‘oku laka hake he 15 miliona ki he Ta’u Fakapa’anga 2022/2023 fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Pālōti tali Komiti Kakato Fokotu’u Tu’utu’uni Fika 3/2022

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Veivosa *Light of Life* Taka, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Fohe, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai e toko uofulu mā ua (22).

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai ia hiki nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki.

‘Eiki Palēmia: Sea tuku mu’a ha ki’i faingamālie ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu’una Sea, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato ‘oatu pē heni ha fakamālō ki he, ki he Feitu’una ...

<009>

Taimi: 1625-1630

‘Eiki Palēmia: ... tataki lelei ‘e tau feme’a’aki ‘a e kau Mēmipá he Patisetí kae ‘uma’ā e ‘Esitimetí pea ‘oku ‘i ai e fakamālō lahi atu ki he tataki lelei ko iá. Fakamālō atu ki he Hou’eiki Mēmipá ngaahi fokotu’u fakakaukau lelei ‘e ako mei ai mo fakatokanga’i ‘e he Pule’angá ‘e hoko atu ko eni ‘etau fengāue’akí. Pea ‘oku hangē pe ko ē nau fakahoko ‘anenái mau ‘amanaki

lelei pē ki he hokohoko atu ‘e tau fengāue’aki fakatahá ke tau langa ko eni hotau fonuá he ‘osi ko eni ko eni ‘a e palopalema na’e hoko he ‘aho 15 Sanualí. Kae ‘uma’ā pe ngaahi palopalema kehe ‘oku fekuki mo e fonuá. Ka ko e fakamālō atu pe ia Sea ki he tataki lelei kae ‘uma’ā foki ‘a e kau Mēmipá ‘i he ngaahi fokotu’u lelei na’e ‘omai ke tokoni ki he Pule’angá mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Palēmia fakamolemole ko e faka’osi e ki’i ngāue ‘a e motu’á ni ko u toki fakatokanga’i. 4.4 ko e Fakamatala ‘a e Pule’angá ‘i he ta’u ‘oku ngata ki he ‘aho 30 ‘o Sune 2021, ‘io me’a mai ki ai Tongatapu 5.

Fokotu’u toloi Fakamatala Pa’anga Pule’anga ‘i he Ta’u ‘oku Ngata ki he ‘Aho 30 Sune 2021

Dr. ‘Aisake Eke: Tapu mo e ‘Eiki Sea pehē ki he Hou’eiki Komiti Kakatō, Sea ‘oku ‘i ai pe fanga ki’i me’a heni ‘e lave’i ki ai. Ko u kole atu pe ‘e lava ‘o toloi atu ia toki foki mai. ‘Oku ‘i ai fanga ki’i me’a ko u faka’amu ke ‘ohake kae toloi atu ia kae toki foki mai, mālō Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ko e kole mo e fokotu’u pea ‘oku pou pou eni. ‘Io me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea pou pou atu ki he fokotu’u pea mei he Fakafofonga Tongatapu 5.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō. Hou’eiki ko e lava ē ‘etau ngāué, koe’uhí ko e lava ‘a e fatongia ‘o e motu’á ni mo e ‘asenita kuo tuku hifo ‘e he Fale ‘eiki ki he motu’á ni ko u fakamālō atu ai kiamoutolu. Fakamālō atu ‘Eiki Palēmia ho’o laumālie lelei ‘i he taimi ‘o e faingata’á ‘oku ‘ikai ko ha me’a faingofua ia. Ka na’a tau fai pe ‘a e feme’a’aki he laumālie lelei koloa pe ki he Tama Pilinisi mo e Hou’eiki, fakamālō atu kamoutolu kau Fakafofongá, fakamālō ki he kau ngāué, fakamālō atu ki he kakai e fonuá koe’uhí ko homou me’a mai he ngaluopé. Fakamālō atu ‘Eiki Minisitā Pa’angá ki he Feitu’una pea mo ho’o kau ngāué. Ko u lave’i pe ho’o kau ngāué si’enu kei nofo mai pe heni, hiki ki he ngaahi *portfolio* kotoa. Koe’uhí ke nau taliui ki he Fale Alea ‘o Tonga. Talu mei he uike kuo ‘osí a’u mai ki he uiké ni.

Ko e ki’i fakamālō pe ‘oku fai ‘e he motu’á ni tau fakamā’opo’opo ka tau liliu ‘o **Fale Alea**.

(Na’e liliu ‘o Fale Alea.)

‘Eiki Sea: Hou’eiki kimu’a pea mou me’a hifo ki laló te u kole atu ke tau mālōlō heni ha miniti ‘e 15. Koe’uhí ke tuku mai ha faingamālie kau ngāué mo e Kalaké ke nau fakamā’opo’opo lipooti mei he Komiti Kakatō pea tau toki hoko atu. Tukukehe kapau ‘oku mou fie toloi ai pē ki ‘apongipongi.

‘Eiki Palēmia: Miniti 15 Sea mālō.

‘Eiki Sea: Ko ia, Hou’eiki tau *break* miniti 15.

(Mālōlō miniti ‘e 15)

<010>

Taimi: 1655-1700

Sātinī Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, faingamālie ko eni te u kole atu ki he Sea Le’ole’o ‘o e Komiti Kakato, lipooti mai ki he Fale ‘a e ngaahi ngāue na’e lava ‘e he Komiti.

Lipooti ngāue kuo lava hono fakahoko he Komiti Kakato

Lord Tu’ilakepa: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Kapineti. Tapu atu ki he Tama Pilinisi kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki ‘o e Fonua, fakatapu atu ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakai, tapu ki he ‘etau kau ngāue. Fakatapu atu ki he kakai ‘o e fonua ‘oku nau me’a mai ‘i he Ngaluope.

‘Eiki Sea, ‘oku ou tu’u pē ke lipooti atu ‘a e me’a fekau’aki pea mo e Komiti Kakato. ‘Eiki Sea ‘oku kehe foki ‘a e founa ‘i he taimi ni mo e founa kimu’a. Kimu’a atu ia, ‘oku te tu’u hake pē ‘o lipooti atu ko e ngāue kuo lava pea toki ‘i he Feitu’una ia. Ka koe’uhi ko e talamu’aki kuo ‘omai ki he motu’a ni, hangē pē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Palēmia, ‘oku fetongi, fetongi pē ‘a e ngaahi me’a ‘i he *system* kimu’a, ko e *system* eni ‘i he taimi ‘a e Feitu’una.

Kae kehe ‘Eiki Sea ki he 4.1 ko e Lao Fakaangaanga ke Fakahū atu ‘a e Pa’anga 2022/2023 ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’anga 2022, Fika 2/2022, ‘oku ‘i ai e fo’i *bullet point* ‘e 3 ‘Eiki Sea ko e Polokalama Patiseti ‘a e Pule’anga ki he Ta’u Fakapa’anga, Ngata ‘i he ‘aho 30 ‘o Sune, 2023 mo e Fakamatala Patiseti ‘i he 2022/2023.

Ko hono 3 ‘Eiki Sea, ko e Palani Ngāue ‘a e Ngaahi Potungāue Faka-Pule’anga 2022/2023 - 2024/2025 ‘Eiki Sea. Pālōti ‘o tali mo hono fakatonutonu ‘a e Lao Fakaangaanga ke Fakahū atu ‘a e Pa’anga ‘o e 2022/2023 ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’anga ‘i he 2022 ‘i he faka-Pilitānia mo e faka-Tonga, ‘i he kupu 2 ‘aki hono tamate’i ‘a e fo’ilea ko e 2 ‘i he kupu’i lea, ta’u 2022 kae fetongi ‘aki ‘a e fo’ilea ko e 3, ke fakalea, ko e 2023.

Fakatonutonu ki he Polokalama Patiseti ‘i he Vouti 9, Potungāue Tānaki Pa’anga Hū Mai mo e Tute, ‘i he Fakamatala Fakaikiiki Polokalama 1, *subprogram* 3, peesi 161 fekau’aki mo e kau ngāue tu’uma’u tānaki ‘a e totongi faka-Fakamaau’anga ko e 7 mano ‘Eiki Sea.

Fakatonutonu ki he Polokalama Patiseti ‘i he Vouti 25, Potungāue Takimamata, ‘i he Fakamatala Fakaikiiki Polokalama 4, *subprogram*, Polokalama 1, peesi 355, fekau’aki mo e tauhi mo e fakalele ngāue, tānaki ki he fakaikiiki ‘o e naunau ki hono tauhi ‘o e ma’a, ko e pa’anga ‘e 6 afe.

<005>

Taimi: 1700-1705

Lord Tu’ilakepa: ... Ko hono 4 ‘Eiki Sea ko e fakatonutonu ki he Polokalama Patiseti he Vouti 8 Potungāue Pa’anga ‘i he fakamatala fakaikiiki Polokalama 4 *sub program* 5 peesi 152 fekau’aki mo e me’a’ofa fakangāue mo e ‘inasi tānaki ki he fakaikiiki ‘a e 10 miliona Hunga Tonga Hunga Ha’apai mo e *volcano eruption*.

Ko e 4.2 ‘Eiki Sea ko e Lipooti Fika 1/2022 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga ke Fakahū atu ‘a e Pa’anga 2022/2023 ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’anga 2022 Fika 2/2022. Pālōti ‘o tali ‘a e Fokotu’u Fika 1 mo e 3 ‘a e Lipooti.

‘Uluaki Fokotu’u 1 he Lipooti Komiti mo e fakatonutonu ki he Lao Fakaangaanga ‘a ia na’e ‘osi fakahoko atu.

Fokotu’u 3 ki he Lipooti Komiti ‘a e fakalelei ki he Fakamatala Patiseti ‘o hangē ko ‘ene hā ‘i he fakalahi 3 ‘o e lipooti ‘a e komiti.

4.3 Fokotu’utu’u Tu’utu’uni Fika 3/2022 Fekau’aki mo e Nō Pa’anga Tokoni ‘oku Fakalaka hake ‘i he 15 miliona ‘i he Ta’u Fakapa’anga 2022/2023. Pālōti ‘o tali ‘Eiki Sea.

Ko e 4.5 Fokotu’u Faka Fale Alea Fika 1/2022 Loma si’i ‘Eiki Sea ke fakalahi e pa’anga tokoni fakavāhenga Loma II: Ke monomono ‘a e Tu’utu’uni ki hono ngāue’aki ‘o e pa’anga tokoni fakavāhenga. Loma III. Ngaahi ‘a’ahi ki he vāhenga ‘i tahi. Loma IV: Ngaahi ‘a’ahi ki tu’apule’aga. Loma V: ‘Ofisi ‘o e kau Fakafofonga mei tahi. Ko e fika VI ‘Eiki Sea. Loma VI ko e tokoni folau vakatahi ‘o e ngaahi vahefonua.

Sea na’e tali ke fakatokanga’i pea ‘ave ki he Pule’anga ke nau fakakaukau mo ngāue fakataha ki ai mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

‘Eiki Sea ko e ki’i fakamatala fakaikiiki ia fekau’aki pea mo e ngaahi ngāue na’e tuku mai ki he motu’a ni he ki’i vaha’ataimi nounou ko eni Sea pea ko u fokotu’u atu ke tau tali kotoa, kotoa ‘a e me’a na’a ku lave ki ai ‘oku ‘oatu ki he Feitu’una. Fokotu’u atu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki hangē pē ko e lipooti pea mei he Sea Komiti Kakato. Ko e Lao Fakaangaanga ke Fakahū Atu Pa’anga 2022/2023 ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’anga. ‘A ia ko e Lao Fakaangaanga Fika 2/2022 fakataha pea mo e polokalama Patiseti Fakamatala Patiseti mo e Ngaahi Palani Ngāue ‘a e Ngaahi Potungāue Fakapule’anga.

Hou’eiki na’e ‘osi pālōti hono lau ‘uluaki pea ‘osi hono lau tu’o ua fakafoki mai mo hono ngaahi fakatonutonu. Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti hono lau tu’o ua.

Ko ‘etau pālōti ko eni ke tali pē ta’etali hono lau tu’o ua ‘a ia ‘oku ‘uhinga ia ‘oku tali mo e ngaahi fakatonutonu na’e ‘omai mei he Komiti Kakato pehē foki ki he ngaahi fokotu’u na’e tali ‘a ia ko e fokotu’u fika 1 mo e fika 3 mei he lipooti e Komiti Pa’anga na’e tali mei he Komiti Kakato. Ko ia ‘oku loto ke ne tali hono lau tu’o ua e Lao Fakaangaanga ko eni fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu ‘i loto ai mo e Patiseti mo e palani ngāue mo e polokalama mo hono ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Pālōti tali lau tu’o 2 Lao Fakaangaanga ke Fakahū Atu ‘a e Pa’anga 2022/2023 ki he Ngaahi Ngāue Pule’anga 2022 mo e ngaahi fakatonutonu

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Veivosa *Light of Life* Taka, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā ki Muli pea mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakalaka

Faka'ekonōmika, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Nōpele Fohe, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Loto kotoa e Hou'eiki ko eni ki ai ko e toko 20 Sea.

Eiki Sea: Mālō lau tu'o tolu. ...

<007>

Taimi: 1705-1710

Lau tu'o 3 Lao Fakaangaanga ke Fakahū Atu 'a e Pa'anga 2022/2023 ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 2022

Kalake Tēpile: ...

LAO FAKAANGAANGA KE FAKAHŪ ATU 'A E PA'ANGA 2022/2023 KI HE NGAahi NGĀUE 'AE PULE'ANGA 2022.

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKAHŪ ATU 'A E PA'ANGA KI HE NGAahi NGĀUE 'A E PULE'ANGA 2022

'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga, 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehē:

1. 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao ke Fakahū atu 'a e Pa'anga 2022/2023 ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 2022, pea kuo pau ke kamata ngāue 'aki 'i he 'aho 1 'o Siulai 2022.

Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tali hono lau tu'o 3 Lao Fakaangaanga ke Fakahū atu 'a e Pa'anga he 2022/2023 ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 2022, fakataha mo 'ene ngaahi fakatonutonu, fakahā mai ho nima.

Pāloti tali lau tu'o 3 Lao Fakaangaanga ke Fakahū Atu 'a e Pa'anga 2022/2023 ki he Ngaahi Ngāue Pule'anga 2022 mo e ngaahi fakatonutonu

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pohiva Tu'i'onetoa, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, Veivosa *Light of Life* Taka, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Nōpele Fohe, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Sea, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. 'Oku loto ki ai 'a e toko 20. Ko e kotoa ia 'o e Hou'eiki ko eni.

Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko hono tali ia 'a e Lao Fakaangaanga ki he Patiseti, kole atu ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ke me'a mai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu ki he Feitu’una Sea, tapu atu kia ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō pea mo e Hou’eiki, tapu atu Fatafehi, tapu makehe ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao pea mo e ‘Eiki Minisitā ki Muli.

Sea ko u fie puke pē faingamālie ko eni ke fai ha fakamālō ki he Feitu’una ‘ikai ke ma’u ‘e he motu’a ni ha lea fe’unga. Tau fakafeta’i pē ki he ‘Eiki koe’uhi ko e kei taulama, neongo ‘a e ngaahi faingata’a hotau fonua. Ka ‘oku mau loto lahi pē he ngaahi ngāue kuo fokotu’utu’u ‘e he ‘Eiki Palēmia, pea mo e Hou’eiki Kapineti, tali fatongia ki he fonua ‘o Tupou mo Hou’eiki, tauhi ke malu hono kakai, pea mo ngāue’i ha ngaahi faingamālie ke tau monū’ia ai Sea.

Sea fie hao atu ai pē fie fakamālō fakafongā’i atu ai pē ‘a e tēpile ‘a e Kapineti ki he kau Fakafongā ‘o e kakai, ‘Eiki Palēmia Mālōlō, kae ‘uma’ā ‘a e ‘Eiki Minisitā Mālōlō, Fakafongā Tongatapu 5, pea mo e hao atu pē mo e ki’i fakamālō tu’a ko eni Sea, si’i kau ngāue ‘a e motu’a ni, Potungāue mo e kotoa ‘o e kau Pule Ngāue ‘a e Ngaahi Potungāue ‘a e Pule’anga. Koe’uhi ko e tokoni na’a nau fai mei honau ngaahi fatongia, ke pouaki e ngāue ko eni.

Sea ‘oku hangē ‘oku ke mea’i fakamālō atu hono tali, toe mahu’inga ange Sea ‘a e fepoupouaki mo e ngāue fakataha ke ngāue’i ‘a e ngaahi faingata’a ko eni ke faingofua. Mālō atu Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, tau hoko atu ki he fika 4.3 ‘etau ‘asenita ko e ngaahi Fokotu’u Tu’utu’uni eni Fika 3/2022, na’e fakafoki mai mei he Komiti Kakato, kuo tali ‘e he Komiti kole atu ki he Kalake ke tau pāloti. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Fokotu’u Tu’utu’uni Fika 3/2022 Fekau’aki eni mo e Nō Pa’anga Tokoni ‘oku laka hake ‘i he 15 miliona ki he Ta’u Fakapa’anga 2022/2023, fakahā mai ho nima.

Pāloti Tali Fale Alea Fokotu’u Tu’utu’uni Fika 3/2022

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Veivosa *Light of Life* Taka, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Nōpele Fohe, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Loto kotoa ‘a e Hou’eiki ko eni ko e toko 20.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ko e fika 4.4 ‘etau ‘asenita ko e Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga ki he Ta’u ‘oku Ngata ki he ‘aho 30 ‘o Sune 2021, na’e toloi ia ‘i he Komiti Kakato, pea ko e fika 4.5, ko e Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 1/2022 na’e ‘ave ki he Pule’anga.

Toloi fanongonongo ‘a e Fale

‘I he’ene pehē Hou’eiki ‘oku ou fakamālō atu lava kakato ‘etau ‘asenita ngāue, tau hoko mai eni ki he fika 5 ‘etau ‘asenita ko e kelesi, koe’uhi ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha ngāue, he ‘asenita ngāue ‘a e Fale Hou’eiki, te u toloi fanongonongo. Mou me’a hake ke ta u kelesi.

Kelesi tuku

Kelesi - Tutuku

<005>